ЖЕНСКО СДРУЖЕНИЕ
"ЕКАТЕРИНА КАРАВЕЛОВА"
СИЛИСТРА

Проект
„Социалнопсихологическа биография
на насилието в българското семейство
и интерпретиране на етнопсихологическите
особености спрямо европейските ценности
и политики"

ВТУ "СВ СВ КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
1963

Красимира Петрова
Велислава Чавдарова
Даниела Тасевска

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ И КУЛТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО В КОНТЕКСТА НА НАСИЛИЕТО, ОСНОВАНО НА ПОЛА

Iceland
Liechtenstein
Norway
Active citizens fund

Този документ е създаден с финансовата подкрепа
на Фонд Активни граждани България по Финансовия механизъм
на Европейското икономическо пространство.
Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи
от Женско сдружение „Екатерина Каравелова" и при никакви
обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява
официалното становище на Финансовия механизъм
на Европейското икономическо пространство и Оператора
на Фонд Активни граждани България.

www.activecitizensfund.bg

Проект „Социалнопсихологическа биография на насилието в българското семейство и интерпретиране на етнопсихологическите особености спрямо европейските ценности и политики", Договор № ACF/817 е с период на реализация 20.07.2021 г. – 19.01.2024 г.

© Красимира Петрова – автор, 2021
© Велислава Чавдарова – автор, 2021
© Даниела Тасевска – автор, 2021
© Издателство „Фабер", 2021

ISBN: 978-619-00-1425-6

Съдържание

Вместо увод 5

Първа глава
КОНЦЕПТУАЛЕН АНАЛИЗ НА СЕМЕЙСТВОТО 7
1.1 Дефинитивни характеристики и компоненти на семейството. 7
1.2 Детерминиращи фактори на семейството – исторически, етнографски, демографски, религиозни и етнически характеристики, език. 46
1.3. Съвременно състояние на българското семейство – административни, икономически, социално-психологически фактори. Роли в семейството. Тенденции в българското семейство. 87

Втора глава
ОБЩИ И СПЕЦИФИЧНИ ЧЕРТИ НА БЪЛГАРСКИЯ НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР, ОСНОВАНИ НА ПОЛА 121
2.1. Етническо самосъзнание, национално самосъзнание, национален характер – точки на пресичане 121
2.2. Национален характер и национално самосъзнание на съвременния българин – общи, специфични и локални черти. Ценности и идентичност 136
2.3. Полово-ролеви черти в българското семейство 202

Трета глава
ПРОБЛЕМЪТ НАСИЛИЕ, ОСНОВАНО НА ПОЛА, В БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО И ПРИЦЕЛИ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКАТА РАБОТА С ЖЕРТВАТА И НАСИЛНИКА ЗА НЕГОВОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ 225
3.1. Дефиниране на насилието и видовете насилие, основано на пола, като нарушаване на човешките права и концепцията за „осъзнаване на пола“, като техен контрапункт 225
3.2. Факторен анализ за поява на видовете насилие, основано на пола и индикатори за разпознаване на личностния профил на насилника 243

3.3. Последици за жертвите (жени, деца, възрастни и стари хора) на насилието, основано на пола, в дома и семейството и връзка между дисфункционалната семейна среда и домашното насилие, основано на пола..... 271
3.4. Специфика на психологическата работа за личностна промяна и социална зрялост на жертви (пострадали от) и насилници (извършители на) на насилие, основано на пола и на семейно насилие като инструмент за преодоляване на дисфункционалния модел на комуникация в българското семейство..... 295

Вместо заключение 310

Използвана литература: 311

Вместо увод

Проектът „Социалнопсихологическа биография на насилието в българското семейство и интерпретиране на етнопсихологическите особености спрямо европейските ценности и политики.“, с договор № ACF/817 е с период на реализация 20.07.2021 г. – 19.01.2024 г. съответства на тематичния приоритет № 4, а именно: Повишаване на приноса на гражданските организации за равенството между половете и предотвратяване на насилието по полов признак.

Основен бенефициент е Женско сдружение „Екатерина Каравелова“, гр. Силистра в партньорство с Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“. Проектът се изпълнява с финансова подкрепа на Исландия, Лихтенщайн и Норвегия, по линия на Финансовия механизъм на ЕИП.

Основната цел на проекта е провеждане на изследвания за причините, следствията и възможните подходи за предотвратяване на насилието, основано на пола и във връзка с равенството по отношение на пола.

Обосновка и резюме на проекта:

За първите 7 месеца на 2020 г. в България са налице 26 заглавия за домашно насилие, ангажирали медийния интерес само на една медия – Дарик Нюз. Те са с фокус върху тежкото физическо насилие, което води до социалната представа, че домашното насилие е физически акт, упражняван от мъж върху жена или от възрастен към дете, без да се отчитат всичките му форми – психическо, икономическо, сексуално, емоционално. Женско сдружение „Екатерина Каравелова“ работи по темата на регионално ниво от 2002 г. Средно годишно 50 жени и деца биват настанявани в Кризисен център – Силистра, още толкова пострадали търсят консултативна подкрепа.

Достигна се до извода, че са необходими законодателни промени и мерки за превенция на домашното насилие. Това провокира Сдружение „Екатерина Каравелова“ и партньорът – Великотърновски университет да разработят настоящия проект.

Целта на проекта е насочена към изследване за причините, следствията и възможните подходи за предотвратяване на насилието, основано на пола във връзка с равенството по отношение на пола. Основните целеви групи към които е насочена инициативата са политици на национално и европейско ниво и университетски институции.

В краткосрочен план проектът предвижда провеждане на изследване, визуализирано в монография, което ще съдържа данни и факти за насилието, основано на пола в българското семейство и взаимоотношенията в локален, национален, етнически и трансгенерационен план. Широкото медийно отразяване на изследването ще подпомогне целевите групи за вземане на информирани решения. Разработеният на база изследванията по проекта анализ ще послужи за основа на предложения за конкретни законодателни инициативи. След приключването на проекта в дългосрочен план очакваме законодателни промени в България, и извеждането на успешни образователни, социални и правни мерки за ограничаване и предотвратяване на домашното насилие/насилието, основано на пола.

Партньорството между Великотърновски университет и Женско сдружение „Екатерина Каравелова“, което е доставчик на социални услуги, е от огромно значение за реализацията на проекта, тъй като университета разполага с необходимия екип от научни работници, със знания и умения за извършване на научни изследвания и анализиране на резултатите от тях. Тези изследвания ще послужат за провеждане на информиран дебат насочен към промяна на националните политики. Ангажимент на ВТУ е и въвеждане на нов цикъл лекции „Психология на Българското семейство“ в учебната програма по „Етнопсихология“, с които ще се даде възможност на студентите да придобият умения за редуциране на погрешни възприятия за семейството и ограничаване на стереотипите, базирани на половото неравенство и насилието основано на пола.

В съответствие с цел № 1 на проекта, от Катедра „Психология“ на Философски факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ се предлага следната монография на тема: „*ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ И КУЛТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО В КОНТЕКСТА НА НАСИЛИЕТО, ОСНОВАНО НА ПОЛА*“.

Актуалността и социалната значимост на интерпретирания проблем са безспорни. В последните десетилетия работят правителствени, неправителствени организации, институти и други научни формирования за диагностика, превенция и подкрепа на жертвите на домашно насилие.

Целта на монографичната разработка е да представи систематичен анализ на взаимовръзката между социалнопсихологическите и демографските аспекти на насилието в българското семейство.

Оттук и задачите, които са ориентирани около структурата и съдържателните раздели на монографията: да се проучат специфичните характеристики на българското семейство като демографски, исторически, икономически и социалнопсихологически закономерности; да се открояят обществените и индивидуално-психологическите черти на българските граждани на територията на страната; да се анализират същностните особености и прояви на насилие в българското общество; да се изготви хронологична карта на българското семейство.

Предмет на теоретико-аналитичното изследване са етнопсихологическите, демографските и културни особености на българското семейство в контекста на насилието, основано на пола.

Обект на изследването са научно-литературните източници, свързани с дискурса на монографията.

Хипотезата на монографичното проучване се ориентира около допускането, че в основата на насилието, основано на пола в българското семейство, водещи са деструктивни обществени и индивидуално-личностни нагласи, повлияни, от една страна от народопсихологически особености и от друга, от процесите на глобализация.

Методите на това проучване са исторически, аналитико-интерпретативен и сравнителен анализ.

Авторите на монографията нямат претенции за изчерпателност по поставения изследователски проблем, но вярват в полезността на анализа на поставения проблем, по отношение на предвиденото в проекта мащабно изследване и на изготвянето на методически наръчници и помагала за ограничаване и превенция на домашното насилие, както и от последващи публикации в тази посока.

Първа глава

КОНЦЕПТУАЛЕН АНАЛИЗ НА СЕМЕЙСТВОТО

Всеки член на обществото живее в семейство, независимо от това дали е пълно, непълно, като дете или като възрастен, реално или само като представа, но носи в себе си идеята за семейство и за случващите се в семейството събития, които определят неговия индивидуален път. Затова и семейството е основен социализиращ фактор за личността, фактор за оцеляване, за израстване, за съхраняване. Семейството е емоционалният заряд, с който влизаме в социалните групи, в общностите и обществото. То е складът с норми, традиции, социални модели на поведение, с които се сравняваме с другите, към които „посягаме или недотам успешен или пък се опитваме всячески да се откъснем от този опит, да изградим диаметрално противоположни взаимоотношения, за да избягаме от травмиращите моменти от детството си.

Върху основата на представата ни за семейство се гради бъдещето на всеки от нас. Затова познаването закономерностите, които бележат възникването, развитието и отмирането на семейството са от съществено значение за личността.

В тази глава ще се опитаме да дефинираме представите за семейство в исторически и съвременен аспект, да определим компонентите на семейството, факторите, които го формират, етапите, през които преминава, разновидностите на семейството с акцент върху специфичните особености на три основни етнически групи в България – българи, роми, турци.

Основната хипотеза, която застъпваме гравитира около допускането, че въпреки различията в трите етнически групи – исторически, политически, културни, икономически, религиозни и т.н. характеристики. Можем да говорим за сходни особености, резултат от съвместния начин на живот, от една страна и от друга – резултат от сходните черти на семейството в исторически обусловената и призната от обществото форма на съвместно съжителство.

1.1 Дефинитивни характеристики и компоненти на семейството.

В научната литература съществуват различни определения за семейството. То е предмет на изследване на редица научни области – психология, педагогика, философия, етнография, икономика, социология и др. Тези различия в представите за семейството са резултат от основните принципи за анализ на конкретната наука и школите, направленията, парадигмите, които са се появили в нейното развитие. На тази основа, ще се опитаме да дефинираме семейството през призмата на конкретната научна област, с акцент върху психологията

1.1.1 Дефиниции за семейството.

В специализираната литература се срещат множество определения за семейството, като впечатление прави фактът, че позицията, която различните

автори приемат като дефиниция, е свързана с гледната точка на авторите и се преплитат понятията „семейство“ и „брак“.

Като основа за разграничаването им приемаме, че семейството е по-широкото понятия, докато бракът носи юридически, икономически и дори политически нюанси.

Другото затруднение при дефинирането на семейството произтича от факта, че дефинициите отвеждат до функциите на семейството, които са предмет на специално интерпретиране.

Най-общо може да се каже, че семейството включва съпрузи с децата и най-близките роднини[1]. *(Български тълковен речник,1963).* Или – това са група от индивиди, които са в роднинска връзка, които функционират като обща икономическа единици, които са най-старата психосоциална организация в обществото, свързани са с него, но притежават свой идентитет. Традиционно се говори за семейството като „форма на дълготрайно съжителство“ и „икономическа връзка между двама души“.[2] (*Тодорова, 1994*) Срещат се и виждания, че семейството е начин да се закрепят личните отношения между партньорите и да се запази тяхното имущество.

Противоречията в определенията за семействата изискват дефиниране на признаците са семейството:

1. От гледна точка на свързаност между хората в това образувание, то се налагат близките, топлите, съвместните взаимоотношения като предпоставка за съществуването му. Това твърдение обаче невинаги е вярно, защото в много семейства има толкова отдалеченост, колкото е характерна за непознати хора.

2. Продължителност на пребиваване на членовете на семейството в него – като условие за принадлежност към семейството в някои литературни източници се среща и твърдението, че в него „се включват само онези членове, които живеят не по-малко от 6 месеца, или отсъстват не повече от този срок“.[3] *(Кутева, 2000)* Бихме се съгласили, но практиката свидетелства за семейства, в които с години не живеят заедно, са се запазили като такива. В други случаи, семейството продължава да съществува и тогава, когато негови членове го напуснат.

3. Семейството е неделима част от обществото, най-малката структурна единица. Донякъде това твърдение е вярно, но то се отнася до конвенционалните семейства. А семействата с многоженство не се включват в тази дефиниция.

4. Във Философски речник от 1985 г. то е дефинирано като „клетка (малка социална група) на обществото, най-важна форма на организация на личностния бит …“[4] *(Философски речник, 1985).* Тоест семейството се определя като необходима единица за съществуването на обществото. Но в този смисъл възлагаме на семейството функция да изгражда обществото, което не е смисълът на семейството.

5. „Семейството е първичната форма на човешка общност, която отговаря на природното и общественото своеобразие на човека и в която се извършва

---

[1] Български тълковен речник, 1963 г.

[2] Тодорова, Е. (2010). Поглед към социология на модерното общество. УИ Стопанство, С.

[3] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 18.

[4] Философски речник, (1985). С., с. 543.

неговата елементарна социализация“[5] *(Речник по Психология, 1989)*. Тук определението отвежда до една от основните му функции, а именно – предаването на опита и формирането на личността в и чрез семейството.

Предложените от нас критерии могат да бъдат допълнени, но с това дискусиите около дефинирането на семейството няма да бъдат прекратени.

Затова включваме и понятието „брак“.

Едно от определенията за брак е „свързване на мъжа и жената за съвместен семеен живот“[6] *(Български тълковен речник, 1963)*.

Според В. Кутева[7], *(Кутева, 2000)* бракът е формален акт за съжителство между съпрузи. Независимо от схващанията на отделните автори, няма противоречие относно факта, че бракът е единствената законна форма на съюз между мъжа и жената.

Бракът в повечето общества е единственият начин за създаване на семейни отношения между хора, които не са генетично свързани и по този начин – е основа за формирането на семействата. Той представлява обществен съюз или юридически договор между личности, създаващ отношения на родство. При него междуличностните взаимоотношения, обикновено от емоционален и сексуален характер, се съчетават с юридически ангажименти и с други обществени, стопански, нравствени, светогледни, духовни (вкл. религиозни) връзки между участващите лица. (https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE).

В етнографията разграничаваме две понятия, свързани с брака, а именно:

- Екзогамия – означава брак, съпружески връзки между членовете от различни обществени групи (род, фратрия) през епохата на първобитнообщинния строй с цел избягване на кръвосмешението, на инцеста.
- Ендогамия – означава брак, съпружески връзки между членовете на една и съща обществена група (род, фратрия) през епохата на първобитнообщинния строй. Това е рядко срещана форма на брак, практикувана при обществени групи, в които има кастово деление. Към тази форма на бракове спадат и брачните съюзи между роднини (братовчеди, по-рядко между брат и сестра).

Стъпвайки на тези позиции, можем да стигнем до следните неоспорими факти, свързани със семейството, а именно:

1. Семейството има изключително значение за личността и влияе върху всички сфери на човешкото съществуване – биологична, социална, икономическа, регулативна и др.
2. Ако го сравняваме с другите социални групи, то семейството се отличава с относителна стабилност във времето, с постоянство на присъствието на членовете на семейството, дори и при тяхното напускане – смърт, развод, ново семейство.
3. В семейството съществува висока степен на емоционална свързаност, която е сериозна предпоставка за реализиране на всички функции на семейството.

---

[5] Силами, Н. (2018). Речник по психология. Изд. Лексикон, с. 548.

[6] Български тълковен речник (1963). С.

[7] Пак там.

В допълнение, можем да определим и две условия за съществуване на семейството, условно разделени на:

1. Външни – брой на членове, материално състояние, социално положение, култура и т.н.
2. Вътрешни – модели на поведение, емоционална свързаност, степен на близост, индивидуални черти, способности на членовете на семейството, образование, семейно възпитание и др.

В различните теоретични възгледи се срещат различия по отношение на структурата на семейството – като система, група, общност.

Така руският психолог А. Харчев, смята, че е малка, социална група, „общност на бита, взаимна морална отговорност и социална необходимост, обусловена от потребностите на обществото, от физическото и духовното възпроизводство на населението“[8] *(Кутева, 2000, 20).* За разлика от класическите малки социални групи, тук откриваме и наличието свързаност, близост, емоционални взаимоотношения, които не са задължително условия за всяка малка социална група.

Друга гледна точка определя семейството като социална институция, като „мрежа от взаимодействащи си индивиди, функционираща като система“[9] *(Енциклопедия психология, 1998).*

От биологична гледна точка в семейната система, група или общност водещо място заема възпроизводството на индивидите, а самото семейство се разбира като малка социална група.

Можем да обобщим, че семейството е малка социална група, която се гради на основата на брак, роднинство, осиновяване и общо домакинство, като бракът не е задължително условие за създаване на семейство. Семейството е динамично образование и неговата типология се променя в зависимост от обществените изисквания и потребности на личността. То притежава специфични функции, най-важните от които все още са биологичното възпроизводство и социализацията на личността.

За по-адекватното разбиране на семейството, ще направим кратка характеристика на неговите *компоненти*, а именно: семейни взаимоотношения, семейна структура, семеен цикъл, традиции и обичаи, род и родствени връзки, роли в семейството.

1.1.2 Семейна структура.

В нея се включват *брой на членовете на семейството*, като този брой варира от минимум двама души, без да можем да определим максимума на брой членове (многодетни семейства, полигамни семейства, разширени семейства). В стандартната ситуация тези членове на семейството са представители на различен пол, но в съвременния свят са възможни и варианти на еднополови членове, като това съвместно съжителство е узаконено в някои европейски страни.

Друг компонент на семейната структура са *семейните роли*, на които ние обръщаме специално внимание, тъй като смятаме, че те са в основата на съ-

[8] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 20.

[9] Корсини, Р. (1998). Енциклопедия по психология. С., с. 756.

ществуването на семейството. Те са статусите в действие, които отразяват очакванията на обществото към дадена роля, изискванията за изпълнението им, санкциите при неправилния отговор на предписанията към ролята, ролевите взаимоотношения, конфликти и противоречия. В класическата ни представа за семейни роли са баща, майка, деца (включително и осиновени, приемни), а от гледна точка на представата за разширено семейство тава са и прародители, близки и роднини по майчина и бащина линия.

Семейната история и семейните митове са съществен компонент от семейната структура. Те са „background" на семейството. Върху тях лежи теоретичното основание за съществуването на семейството. В тях са интернализирани всички истории около членовете на семейството с различна степен на достоверност, но сложили се като обща история, в която всички вярват и която се предава от поколение на поколение. Понятието „семеен мит" съдържа в себе си съмнение относно истинността на дадено твърдение, но емоционалната му обагреност го прави част от семейната история. Умишленото изкривяване на информацията, заблудите, доразкрасяването или спестяването на част от информацията могат да имат, както позитивно, така и (по-често) негативно влияние върху социализацията на членовете на семейството. Те могат да се определят и като защитни механизми, които помагат на семейството да се стабилизира за определен период от време, но ако продължат да се ползват като такива, спират развитието на членовете от семейството. „Митът влиза в употреба, когато границите на семейството са застрашени – например при постъпване на нов семеен член, промяна на социалната среда или в моменти на сериозни външни промени."[10] *(Динева, 2018)*

Част от митовете и историята са и *семейните стабиризатори*. Те са, от една страна, членове на семейството, които са носители на правилата, устоите, традициите и които са своеобразен пример за подражание, възпитателен коректив, а от друга, това са факти и вярвания, според които членовете на семейството смятат, че това ги държи заедно, това ги сплотява. Семейните стабилизатори се асоциират с идеята за своеобразен склад, който в трудни за семейството моменти, се явява спасителен за оцеляването на семейството.

Като надеждни семейни стабилизатори можем да посочим общ дом, бюджет; фактът, че семейството е подкрепено като институция от обществото; наличието на деца; семейни ценности, ритуали, традиции; общи интереси, забавления, хобита; силна емоционална връзка. Дори и негативни явления като изневярата или заболяване на член от семейството могат да бъдат негови стабилизатори.

Семейните подсистеми, ако разглеждаме семейството като система, се явяват своеобразни съвкупности от социални роли, които има относителна стабилност и закрепеност – родителската подсистема – основа и основание за съществуването на семейството, детската подсистема – подчинена на родителската и с относителна самостоятелност, която с порастването на децата има все по-голямо значение за личността, подсистемата на възрастните – явява се постранична за семейството, освен в случаите, която имаме разместване на подсистемите и тази на възрастните подчини родителската. Семейните системи са

[10] Динева, С. (2018). Семейна терапия. Русе, с. 28.

относително постоянни и йерархично субординирани, като нарушаването на йерархията често води до дисфункционалност. Един от най-значимите компоненти в семейните подсистеми е привързаността по всички канали на взаимодействие[11] *(Златкова-Дончева, 2020)*

Границите на семейството са онзи структурен компонент, който пази целостта му. Те са предписанията, които крепят взаимоотношенията в семейството и не позволяват преминаването на очертанията на изпълняваната роля, а именно съпружеска, родителска, детска и др. Границите са гарант за адекватни семейни отношения и нарушаването им води до ролеви конфликти, липса на координираност и дори разпад на семействата. Условно границите могат да се определят като външни и вътрешни. Вътрешните изразяват по-горе описаното, докато външните представляват степента на пропускливост на външните за семейството въздействия и балансират връзките и взаимоотношенията на семейството с външните влияния.

Семейните граници се определят от *семейните правила*, които са основната идеология на семейството. Те са базата, която определя начина на живот в семейството. Тук не става дума за тяхната функционалност, адекватност, рационалност, а за наличието им с семейната структура и значението, което имат върху всички членове. Правилата са неписани, често изразявани чрез каналите на невербалната комуникация, но те са своеобразната „законодателна" система в семейството и нарушаването им води до санкции, съизмерими с правните. Друго, което има значение за правилата, е че те се променят в зависимост от външни, но най-вече вътрешни фактори, което означава, че те се отличават с гъвкавост. Регидните правила могат да доведат до дисфункционалност, да нарушат изграждането на хармонична личност, да предизвикат разпад на семейството. В същото време, ако липсват правила в семейството или те са прекалено неясни, често променящи се, това е опасно, колкото за децата, толкова и за родителите, тъй като липсата на плавила, означава и липса на ориентири, свързани със семейството. Разграничаваме:

- Външни граници – тези, които отграничават първичното семейство от разширеното, от рода, от обществото;
- Вътрешни граници – служат за отделяне на подсистемите в семейството – съпружеска от родителска, от детска и т.н.
- Индивидуални граници – бариери, които всеки член от семейството поставя около себе си, около личните си преживявания, живот.

Най-важното значение на границите е да поддържа баланса между личност, семейство и общество.

Семейните отношения са основен структурен компонент, който ще бъде разгледан по-подробно в разработката. Те представляват устойчиви, повтарящи се модели на поведение, които са подплатени с емоционални преживявания и са израз на емоциите и чувствата, които съществуват между членовете на семейството.

---

[11] Златкова-Дончева, К. (2020). Приобщаващо образование за деца с емоционално-поведенчески проблеми. С., с. 75-76.

Стандартите на взаимодействие в семейството засяга цялостната му психична организация. Отнасят се до когнитивната сфера като вярвания, правила, когнитивни концепции, знания; до емоционалната сфера – отношения в семейството и извън семейната структура; до поведението – повтарящи се модели, станали стереотипи и стил на семейството; до мотивационната сфера – желание за развитие и промяна или нежелание да се напусне сигурната среда, била тя неефективна за някои от членовете. Това са стереотипи, закрепвани в социализиращия и възпитателния стил, наложен в семейството, които, като всеки стереотип могат да съхраняват целостта на семейството, но могат и да доведат до стагнация.

Характерното за семейната структура е взаимосвързаността и взаимозависимостта на нейните елементи. Част от разкриването на същността ѝ е илюстрирането ѝ чрез конструирането на семейно дърво или в по-съвременния вариант – чрез генограмата като метод за диагностика на семействата или начин за оказване на подкрепа чрез визуализиране на структурните особености на семейството.

Семейни взаимоотношения.

Те имат ключова роля в обясненията на семейството.

Социалнопсихологическата природа на междуличностните отношения е спорен за социалната психология проблем, поради невъзможността да се дефинира понятието, поради неговата подмяна със сходни други, поради многообразието на различните виждания за него. Затрудненията при определяне съдържанието на понятието „междуличностни отношения“ произтичат от равнищата, на които то може да бъде дефинирано[12]. *(Петрова, 2007)*

Човешките отношения са зависими от обществените отношения в конкретната историческа епоха. Те са отражение на социално-икономическите и политическите отношения на всяко общество, детерминирани са от религиозната политическата и философската същност на отношенията, дефинират се от междугруповите и вътрешногруповите отношения, и не на последно място, те се отнасят по различен начин за голямата и малката социална група.

За определяне същността и съдържанието на понятието „междуличностни отношения“ е необходимо уточняване на някои по общи **постановки**:

1. Социалната природа на отношенията е обвързана с обществените, като междуличностните отношения са видово понятие на обществените отношения, притежават характеристиките на последните, но имат и свои особености.
2. Взаимоотношенията се разглеждат като съставна част на всички социални отношения, били те политически, икономически, културно – битови и т.н.
3. Взаимоотношенията се проявяват най-ясно в процеса на общуване. Те са основна характеристика на социалната група и са разграничител на основ-

[12] Петрова, Кр. (2007). Лидерите в социално-педагогическите институции. ВТ, с. 27-29.

ните видове групи – малка (първична) и голяма (вторична), от гледна точка на честотата и непосредствен (опосредстван) характер на общуване.

В частност, семейните взаимоотношения не се разграничават от останалите, а са тяхна разновидност. Те определят в значителна степен развитието на личността, когнитивните възможности на семейството, професионалната реализация на членовете му, психичното здраве, девиациите и т.н.

Характеристики на взаимоотношенията са:

✓ **Резултат от дейността**, разгръщат се по повод на нея, а тя се реализира чрез взаимодействащите си личности. В семейството това засяга всички дейности и функции, които изпълнява то, за да съществува като такова.

✓ **Процесуалност**. Те са винаги процес – с начало, развитие, край. Така че разгледано като процес, семейството, както и взаимоотношенията в него имат начало, развитие и отмиране.

✓ **Динамичният** им характер се определя от ситуативната обвързаност и сила на протичане (интензивността) на процеса „взаимоотнасяне". Една от най-емблиматичните характеристика на семейството – винаги настъпват промени, но в значителна степен те се стреми към баланс и стабилност.

✓ **Активност** в съвместната дейност, при възприемане на другия, при установяване на взаимоотношения, при развитие на семейството и т.н. Трудно е при толкова близки отношения семейството да бъде в ситуация на неактивно поведение, тъй като тук говорим за развитие, независимо от посоката на еволюция или инволюция.

✓ **Социалната обусловеност** на отношенията произтича от обществения характер на семейството. От една страна, то влияе на обществото, но от друга, ценностите в обществото се отпечатват върху семейството.

✓ Взаимоотношенията се разглеждат като **цялостна система**, в която се проявяват индивидуално-психологическите особености на всяка личност, тоест, запазват се личностните особености на всеки член, но има и общи характеристики на семейството като общност.

✓ Взаимоотношенията зависят от **степента на развитие на семейството**, като могат да се открият три етапа на тяхното разгръщане.

- На първия етап взаимоотношенията са ролеви.
- На втория – преминават от ролеви в субективни.
- На третия се говори за устойчиви субективни взаимоотношения.

✓ Притежават различна **степен на осъзнатост**, детерминирана от социалната зрялост на семейството и индивидуалната социална зрялост на всеки член в него.

✓ **Оценъчен характер** – включва отношението на другите към определена личност, нейното отношение към останалите членове на семейството, самооценката, идентификацията и т.н.

✓ Имат **нормативност и относителна самостоятелност**, детерминирана от семейните правила и норми на поведение, които са отражение на обществените, но все пак специфични и типични за конкретното семейство.

✓ Показател за равнището на междуличностните отношения в семейството е характерът на **общуването**. Откритата комуникация предполага по-здрави

връзки и обратно. В същото време прекомерната комуникация не е непременно показател за успешно функциониращо семейство – може да е белег за липса на граници, на правила, на емоционално откликване.

✓ **Емоционалност** – проявява се в жизнените нагласи, интереси, съпътства всички събития в семейството, проличава във всяко едно жизнено събитие, свързана с него.

Взаимоотношенията кореспондират и със стиловете на възпитание в семейството, като това се отнася не само спрямо децата, но и спрямо всеки член на тази система. Или „Връзката родител дете“ има пряко отношение към постиженията, проявата на агресия и моралното развитие на децата.“[13] *(Стоянов, Манолов, 2018)*

Познати са четири стила на родителстване:

✓ Авторитарен – отразява висока степен на контрол, заповеди, липса на гъвкавост, слабо съобразяване с нуждите и потребностите на децата, санкциониране и поощрения, налагане на позиции, правила и норми, които не се обсъждат и не подлежат на коментиране от страна на членовете на семейството, най-вече на децата;

✓ Либерален стил – характеризира се с неангажираност, с липса на ориентири по отношение на поведението, с липса на ограничения, но и с индиферентност, която се асоциира с неглижиране, пренебрежение и неуважение.

✓ Угаждащ стил – съгласяване с всички претенции на децата, потискане на собствените потребности в името на удовлетворяване на детските, липса на критичност към негативните прояви, прекомерна отстъпчивост.

✓ Авторитетен – топло отношение, наличие на критичност и самокритичност, признаване правото на детето на собствено мнение и позиция, насърчаване на автономията на детето.

Накратко, това може да се илюстрира така (https://www.eiacademy.bg/polezni-saveti/za-roditeli/stilove-na-vazpitanie):

Табл.№1

Стил на отглеждане	Приемане и ангажираност	Контрол	Даване на автономия
Авторитетен	топъл, откликващ, внимателен, чувствителен	отправят се разумни изисквания за зрялост и се обясняват	на детето се позволява да взема решения в съответствие с готовността му, насърчава се да изразява мислите и желанията си
Авторитарен	студен, отхвърлящ, унизителен	много изисквания, прилагат се сила и наказания	вземат се решения вместо детето, не се изслушва неговата гледна точка
Угаждащ	топъл, но прекалено угаждащ	почти не се отправят изисквания	на детето се позволява само да взема решения, преди да е готово за това
Неангажиращ	емоционално откъснат и дистанциран	почти не се отправят изисквания	безразличие към вземането на решенията и гледната точка на детето

[13] Стоянов, Ив., М. Манолов (2018). Психология на родителските стилове в полето на жизнения смисъл. ВТ, с. 43.

Разбира се, в семейството не се прилага само един стил на взаимоотношения, но се отчита преобладаващият.

Интерес представляват и стиловете на родителстване, които Г. Георгиев дефинира като неуспешни по следния начин[14] *(Георгиев, 2020),* а именно: авторитарен, свръхпротекция, разглезване, пренебрегване, разрешаващо-опрощаващо поведение, непоследователна родителска стратегия. Тези стилове водят до конфликти в семейството, влошаване на климата в него и дори до разрив между деца и родители.

Според преобладаващия тон в семейството, взаимоотношенията биват:

1. Тип сътрудничество – взаимно доверие, разбирателство, поддръжка
2. Тип паритет – съюзнически отношения, взаимна изгода и равенство.
3. Тип съревнование – съперничество, надскачане, но коректно и по правилата.
4. Тип конкуренция – стремеж за господство над другия.
5. Тип антагонизъм – противоречия, конфликти, несъвместимост. Целостта на семейството се запазва от външни фактори.

В зависимост от отношенията между поколенията, разграничаваме:

1. Отношения на разбирателство.
2. Отношения на неразбирателство.
3. Неопределени взаимоотношения – не се поддържат отношения, но те не са антагонистични.
4. Еднопосочна зависимост – едно от семействата в рамките на разширено такова не може да живее без другото.
5. Друпосочна зависимост – и двете семейства не могат да живеят едно без друго.

Жизнен цикъл на семейството.

От позицията на идеята за възпроизводство на семейството, важно значение има цикличността в него. И така, жизненият цикъл бележи следните етапи във функционирането на семейството от позицията на родителската подсистема:

✓ Първи цикъл – от съпружеската двойка до появата на първото дете – може да се нарече предродителство;

✓ Втори цикъл – репродуктивно родителство – от създаването на първото до последното дете;

✓ Трети цикъл – социализиращо родителство – от раждането на първото до отделянето на последното дете от семейството. Ако детето е едно, то вторият и третия цикъл съвпадат;

✓ Четвърти цикъл – прародителство – от появата на първия внук до смъртта на прародителите.

Циклите в семейството могат да бъдат представени по следния начин:

✓ Начало на брака – от сключването му до раждането на първото дете;

✓ Раждане и възпитание на децата – до започването на трудовата дейност на едно от децата;

[14] Георгиев, Г. (2020) Етични аспекти на професионализма при работа с родители на сеца със СОП, сп. „Педагогически новости", бр. 9, кн. 1, Русе, с. 94-95.

✓ Окончателно изпълнение от страна на семейството на възпитателните му функции – до започване на трудовата дейност и на последното дете от семейството.

✓ Деца и родители – децата живеят с родителите си, докато имат собствено семейство.

✓ Сами или с децата – съпрузите живеят сами или в семействата на децата си.

Разбира се, тази цикличност е условна, тъй като е възможно наличие на внуци и в същото време – раждане на поредното дете, особено ако това се отнася за многодетни семейства, каквито са били в по-ранните векове в България или което е характерно за някои ромски семейства в настоящата ситуация. Освен това, при анализа на жизнения цикъл на семейството не отчита фактът, че днес съществуват семейства, които отказват да реализират репродуктивните си функции и не преминават през така посочените стадии.

Семейството като жив организъм се развива и променя, като различните етапи от неговото развитие се разделят от периоди на криза и преодоляване на кризата[15]. *(Петрова, 2015)*

Етапи на жизнения цикъл

1. ДВОЙКА БЕЗ ДЕЦА

- Двойката се създава най-често въз основа на сексуално привличане, а много по-рядко въз основа на приятелство или взаимни интереси. Това е етап на близост и еднаквост, когато двойката е неразделна. Този период е наситен с положителни емоции и е важен за изграждане на идентитета на семейството..
- Когато обаче се почувстват достатъчно сигурни, партньорите се връщат към пренебрегнатите си интереси и потребности и техните изисквания един към друг нарастват..
- Двойките, които успяват по благоприятен начин да разрешат кризата, най-често са свързани от задоволяващи сексуални отношения или от други общи интереси. Започва нов цикъл с нов процес на сближаване, а по-късно – на дистанциране.
- Постепенно партньорите научават един за друг, изработвайки правилата за общуване помежду си и с обкръжението.

2. СЕМЕЙСТВО С ДЕТЕ ПОД 3 ГОДИНИ

Появата на бебе, особено на първо дете, е предизвикателство към и изпитание на системата, която трябва да промени своите правила така, че да му предостави достатъчно психологическо пространство, внимание, обич и грижи. Ролята на бащата първоначално е да осигури майката и детето и да им даде спокойствие и достатъчно пространство. Впоследствие именно той се намесва и нарушава границата на тази субсистема, помагайки на майката и детето да започнат да се отделят и да изграждат ясна граница помежду си, което е жизнено необходимо за психичното здраве на детето и на майката.

3. СЕМЕЙСТВО С ДЕТЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

В края на миналия и в началото на този период детето започва да се отделя от родителите, присъединявайки се към своите връстници. Поставени са на

[15] Петрова, Кр. (2015). Рисково поведение и психологическа практика. ВТ, с. 189-190.

изпитание чувството за сигурност и качествата на привързаността, изградени у детето. Ако няма братя и сестри, то за първи път се сблъсква и с конкуренцията и съперничеството, свързва се със своите връстници. Родителите пък имат възможността да сравнят детето си с други и да подобрят разбирането си за неговите силни и слаби страни. Това е периода, през който най-често майката трябва да се върне в обществото, към своята професия, което може да е свързано с много нейни страхове.

4. СЕМЕЙСТВО С ДЕТЕ В РАННА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Родителстването е труден и тънък баланс между това да осигуриш на детето си от една страна обич, закрила, сигурност и подкрепа, а от друга – да го научиш да спазва правила, да го контролираш и постепенно да го откъсваш от себе си.

Този етап е характерен с повишените изисквания към детето по посока на увеличаващият се брой задължения, необходимостта да има определени постижения в структурирана и конкурентна среда, оценяваща неговите възможности за обучение и конфронтираща родителските планове и фантазии за детето с реалността.

5. СЕМЕЙСТВО С ЮНОША

Юношеството е процес, в който има моменти на застой и скокообразна промяна, която може да завари родителите неподготвени и да ги накара да се чувстват безпомощни и объркани.

Семейството трябва да осигури възможност на юношата да получи автономност, т.е. да излезе от него и да се ориентира към връстниците в много по-голяма степен. Това означава да се преразгледат правилата за контрол.

Партньорство, стратегия, ясни права и задължения, сключване на договор и ясни санкции при неспазването му – това са правилата за ефикасни взаимоотношения с юношата.

6. СЕМЕЙСТВО С МЛАДИ ВЪЗРАСТНИ, НАПУСКАЩИ СЕМЕЙСТВОТО

Възраст, в която младите са представяни в обществото и „лансирани“ от семейството си, според американската култура. Това е последния етап преди младите да напуснат окончателно семейството – те учат и се връщат понякога у дома, където получават грижи и подкрепа. Често младите са все още поне частично материално зависими от възрастните Това е период, в който съпружеската двойка се подготвя за следващия етап, търсейки нова близост и нови общи цели в съпружеската субсистема.

7. ПРАЗНОТО ГНЕЗДО

Двойката е отново сама. Тя трябва да потърси ресурси извън отглеждането на децата, които да я обединят и да направят възможно нейното съществуване и занапред. Това е момента, в който най-често децата създават свои семейства и съществува риск възрастната двойка да е съблазнена да „запълни гнездото“ с вниците, съперничейки си за родителските функции с децата си. Това е периода на сблъскването с боледуването и началото на старостта.

8. ВЪЗРАСТНА ДВОЙКА.

Проблемите на боледуването, старостта, необходимостта от помощ и зависимостта от други. Проблемите на загубата на партньора и самотата. Подготовка за собствената смърт.

Традиции и обичаи в семейството.

Традициите и обичаите представляват онези ценности, знания, умения и практики, които отразяват същностните характеристики на всяко семейство и които се съхраняват във времето, предавайки се от поколение на поколение. Традицията и обичаите засягат езика, вярванията, церемониите, включват и институциите, които ги поддържат. Те изграждат идентичността на семейството.

Без наличие на традиции и обичаи семейството боледува. Те са белег за сплотеност, цялостност, запазване на рода, отразяват представата най-вече за морала на всяко семейство, за неговата ценностна система, свидетелстват за неговата атмосфера и дори могат да притежават прогностични функции от гледна точка на това, че наличието им, предаването им от поколение на поколение отразява смисъла на човешкото съществуване и показва посоката на растеж или стагнация в едно семейство.

Накратко функциите на традициите и обичаите в семейството могат да се изразят в следното:

✓ *Социализираща функция* – чрез нея се възпитава, създават се модели на поведение, възпитават се поколенията, предават се семейните знания под формата на семейна история, задават се моделите на поведение, които трябва да се спазват, нормите, забраните, табутата.

✓ *Защитна* – при наличие на заплаха за член от семейството, точно традициите и обичаите под формата на ценностна система помагат на личността да се съхрани, да се обърне към значимото в семейството, да се опре на акумулирания семеен опит и да се справи със заплахата;

✓ *Обучаваща* – преплита се със социализиращата, но акцентът тук пада върху професионалната насоченост в семейството, предаването на знанията и опита, които съществуват, създаване на почерк в дадена професия – например, обущар, лекар, пекар и т.н.

✓ *Терапевтична* – традициите и обичаите са създадени и за да вдъхват увереност, че ако постъпваме по определен начин, ще се съхраним като личности. При психологични проблеми, кризи, лутания, спазването на семейната традиция създава усещане за нормалност.

✓ *Енергизираща* – спазването на традициите и обичаите, особено ако са доброволно възприети, създават усещане за радост и щастие, за благополучие и успех, за приемственост, любов и красота.

✓ *Носеща отговорност* – традициите и обичаите формират родова, семейна, а оттам и индивидуална отговорност, която създава усещане за приемственост, стабилност, позитивно самовъзприемане.

✓ *Изграждаща* – помага на личността да се самовъзприеме като част от нещо по-голямо, каквото е семейството, а на по-късен етап и да се приобщи към рода, общността, обществото.

Създаването на семейни традиции и обичаи е труден процес и изисква време, но е с положителен резултат за развитието на личността, не само на детето, но възпитава и родителите, тоест, можем да говорим за късна форма на социализация, основаваща се на идеята да се предаде дадена традиция на следващото поколение, особено ако сме убедени, че тя носи позитиви за семейството.

Може да се отбележи и че съществуват и негативни прояви при спазването на традициите и обичаите. Те произтичат от ригидност, натрапване на традиции и обичаи, неприемливи за младото поколение, отблъскващи като поведение и преиграване с традициите и обичаите, което излиза от рамките на традицията и се възприема като форма на насилие, като неприятно задължение. Такива традиции и обичаи дистанцират личността от семейството, нарушават връзките и взаимоотношенията ѝ с останалите членове, превръщат се в бреме и оттам – в пречка да се идентифицира личността със семейството.

Нормално е желанието на младите хора да променят част от традициите, да загърбят някой обичай или да отхвърлят ненужните компоненти от приемлива за тях традиция. Така, отивайки в ново семейство, те пренасят част от традицията, но я модифицират и така я превръщат в нова традиция за новите членове на семейството си.

Нормативна база, свързана със семейството.

В Конституцията на Република България най-важните текстове, свързани със семейството са:

- Чл. 14. Семейството, майчинството и децата са под закрила на държавата и обществото.
- Чл. 46. (1) Бракът е доброволен съюз между мъж и жена. Законен е само гражданският брак.

(2) Съпрузите имат равни права и задължения в брака и семейството.

(3) Формата на брака, условията и редът за неговото сключване и прекратяване, личните и имуществените отношения между съпрузите се уреждат със закон.

- Чл. 47. (1) Отглеждането и възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители и се подпомага от държавата.

(3) Децата, родени извън брака, имат равни права с родените в брака.

(4) Децата, останали без грижата на близките си, се намират под особената закрила на държавата и обществото.

(5) Условията и редът за ограничаване или отнемане на родителските права се определят със закон, условия и по ред, определени със закон.

В Семейния кодекс се съдържат текстове, които регламентират правата на семействата, но и техните отговорности:

ФУНКЦИИ НА СЕМЕЙСТВОТО

Чл. 4. (Изм. – ДВ, бр. 11 от 1992 г.) Основни функции на семейството са:

- раждане, отглеждане и възпитаване на децата;
- осигуряване на възможности за развитие на способностите на всички членове на семейството, както и на условия за изпълнение на трудовите и обществените им задължения;
- създаване в семейството на отношения, основани на уважение, привързаност, дружба, общи усилия и взаимна отговорност за неговото развитие;
- полагане на грижи и подпомагане морално и материално на възрастните, болните и нетрудоспособните членове на семейството.

Видно е, че тези функции могат да бъдат преведени на езика на специалистите от помагащите професии като: възпроизводителна функция; развиваща; социализираща и подкрепяща.

ЗАКРИЛА НА СЕМЕЙСТВОТО

Чл. 5. (Изм. – ДВ, бр. 11 от 1992 г.) Обществото и държавата осигуряват условия за развитие на семейството, насърчават раждаемостта, защищават и поощряват майчинството и подпомагат родителите в отглеждането и възпитаването на децата. Те полагат грижи за подготовката на младите хора за брачен живот.

Или, държавата е тази, която осигурява основата за развитието и функционирането на семейството, но по-нататъшните отношения зависят от самото семейство.

ГРИЖИ НА РОДИТЕЛИТЕ ЗА ДЕЦАТА

Чл. 68. (1) Родителите са длъжни да се грижат за децата си и да ги подготвят за обществено полезна дейност.

(2) Вторият баща и втората майка са длъжни да съдействат на родителя при изпълнението на тези задължения.

Ако обобщим, независимо дали са истински родители или не, възрастните, които изпълняват тази социална роля, са длъжни да се подчиняват на изискванията за полагане на грижи за децата.

В случай на несправяне с грижите за децата, се налагат следните мерки:

1. ОГРАНИЧАВАНЕ НА РОДИТЕЛСКИТЕ ПРАВА

Чл. 74. (1) Когато поведението на родителя представлява опасност за личността, възпитанието, здравето или имуществото на детето, районният съд служебно или по искане на другия родител или на прокурора взема съответни мерки в интерес на детето, като при нужда го настанява в подходящо място.

(2) Такива мерки се вземат и когато родителят поради продължителна физическа или душевна болест или поради продължително отсъствие или други обективни причини не е в състояние да упражнява родителските си права.

Тази марка има характер на предупредителност.

2. ЛИШАВАНЕ ОТ РОДИТЕЛСКИ ПРАВА

Чл. 75. (1) Родителят може да бъде лишен от родителски права:

1. при особено тежки случаи по предходния член;

2. когато без основателна причина трайно не полага грижи за детето и не дава издръжка;

3. (изм. – ДВ, бр. 63 от 2003 г.) когато е оставил детето за отглеждане в специализирана институция и не го е потърсил в 6-месечен срок от деня, в който е трябвало да го вземе.

С този член се запазва целостта и сигурността на дете, които може да попадне в риск поради неполагане на грижи, нежлижиране, насилие или каквато и да е друга опасност за детето.

Като допълнение към казаното и улесняване процеса на осиновяване е следният параграф: **§ 35.** (1) Родител, оставил детето си в специализирана институция, без да е определен срок за отглеждането му в нея и без да е дал предварително съгласие за пълно осиновяване, е длъжен в срок шест месеца от вли-

зането в сила на този закон да вземе детето си, да даде съгласие за пълното му осиновяване или да поиска от съда постановяване на мярка за закрила по чл. 4 от Закона за закрила на детето.

И детето следва да бъде осиновено от: ОСИНОВЯВАЩ

Чл. 50. Може да осиновява само дееспособно лице, което не е лишено от родителски права.

Разбира се, не само Семейният кодекс регламентира правата и задълженията на родителите и на семейството като институция, но идеята е да се илюстрират част от правата и задълженията на семейството, както и да се проследи правния статус на семейството в Република България.

В допълнение към нормативната уредба, тук е мястото, да отбележим, че можем да говорим за пет задължителни компонента на родителите, които определят тяхната роля като такива:

1. Грижа – можем да я определим като отзивчивост към детските потребности, усилия, които родителите полагат, за да осигурят безопасност за децата си, откликване на емоционалните нужди на детето с топлина и разбиране, приемане, създаване на усещане на принадлежност у детето към семейството.

2. Насочване – децата имат нужда от това да бъдат съветвани, направлявани, да бъдат корегирани, когато не спазват правилата, вкл. и ограничаване и санкциониране, без това да включва физически наказания и психологически тормоз.

3. Зачитане индивидуалността на децата – отчитане на факта, че децата имат своите черти, психологически и физически особености, които ги отличават от останалите. Тук се включва правото на децата да бъдат изслушвани, да им се даде възможност за изказване на собствено мнение, собствени идеи, за да имат позитивно отношение към себе си и за да могат да приемат различията си.

4. Предоставяне на възможности – това включва целият арсенал от възможности, които имат родителите, за да помогнат на децата си да се превърнат във възрастни, да придобият знания, умения, навици и привички, необходими им за осъществяването им като зрели личности.

5. Поощряване на независимост – свързано е с предходното, като тук се има предвид факта, че родителите, освен даване на съвети, поощряват и правото на опит и на грешки от страна на децата си, за са се оформят като самостоятелни възрастни.

В съвременното общество все повече се ориентираме към потребностите на семейството, на децата и в същото време, все повече са децата, които изпадат в рискова ситуация, резултат от социално-икономически, политически и т.н. външни причини, но и такива, които са свързани със семействата.

В „Допълнителните разпоредби“ на ЗЗД от 2020 г. „Дете в риск“ е дете:

а) чиито родители са починали, неизвестни, лишени от родителски права или чиито родителски права са ограничени, или детето е останало без тяхната грижа;

б) което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унизително отношение или наказание в или извън семейството му;

в) за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;

г) (отм. – ДВ, бр. 24 от 2019 г., в сила от 01.07.2020 г., изм. относно влизането в сила – ДВ, бр. 101 от 2019 г.)

д) за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище.

Разбира се, с този закон не се изчерпват всички възможности на децата да изпаднат в рискова ситуация, но позволява да се очертаят основните причини за това. Необходимо е да спомена, че в българското законодателство сериозно е застъпен проблемът с рисковите семейства и оказването на подкрепа, като за разлика от някои страни в Европа и извън нея, като че ли държавата не се намесва грубо в семейния живот, запазва правото на родителите да се произнасят по много въпроси, свързани с децата им, което може да се определи като положителна тенденция, тъй като все пак семейството най-добре познава потребностите и нуждите на своето дете и се предполага, че действа в най-добрия интерес на детето.

Оценка на семейството.

Точна информация за децата, настоящото им положение, социалните, образователните и емоционалните им потребности; за оценка на потребностите на децата от настаняване в приемни семейства, при осиновяване, при проблеми в семейството, наложили тази оценка, е задължително да се отчете средата, в която са живели досега и техните преживявания[16]. *(Петрова, 2015)*

Оценката включва анализ на информация за:

✓ Детето
✓ Лицето, което понастоящем полага грижи за детето, ако е в институция, директора на социалното заведение
✓ Всички специалисти, които са работили с детето
✓ Родителите
✓ Учителя на детето в училище или детската градина
✓ Психолога (ако такъв е работил с детето)
✓ Лекаря (ако са налице специфични потребности, свързани със здравето на детето или евентуално увреждане)
✓ Други имащи отношение към детето или заинтересовани лица (напр. треньор, свещеник, посетители/приятели на семейството)

Процедурата по изготвяне на оценката следва да включва:

✓ Проучване на документацията за детето
✓ Редовно водене на подробна хронологична документация за полаганите за детето грижи и преместванията
✓ Редовни срещи, на които детето да може непосредствено да изрази желанията и чувствата си
✓ Оценка на способността на детето да развие привързаност към приемните родители, към родителите при реинтеграци, към осиновителите

[16] Петрова, Кр. (2015). Рисково поведение и психологическа практика. ВТ.

✓ Провеждане на среща на всички специалисти, които са работили с детето, за обмен на опит и мнения за неговите потребности и приемане на план в „най-добър интерес на детето“

✓ Срещи с родителите на детето за събиране на информация, снимки, мнения, намерения/съгласие за настаняването му

✓ Съставяне на изчерпателен доклад за оценката, включващ цялата събрана информация и ясни и мотивирани изводи

Съдържателни характеристики на ОЦЕНКАТА:

1. Фактическа информация

Пълно име
Дата на раждане
Етнически произход
Религиозна принадлежност
Правно положение
Пълен адрес

2. Списък на преместванията на детето:

Хронологичен списък на преместванията на детето от раждането му с посочване на дати и мотиви за всяко от тях

3. Информация за рожденото семейство на детето

На документиране подлежи цялата налична информация за рожденото семейство на детето. Посочете кои лица са интервюирани и опишете всички неуспешни опити за установяване на контакт с родителите.

4. Контакти с рожденото семейство и качество на взаимоотношенията

Опишете контактите, които детето има или е имало с рождените си родители. Ако детето осъществява такива контакти понастоящем, посочете защо това е важно за детето и опишете качеството на взаимоотношенията между детето и родителите/семейството (минали или настоящи)

Ако контактите следва да бъдат ограничени или прекъснати, посочете основания, подкрепени с фактически данни.

5. Братя и сестри

Съставете профил на всяко от останалите деца в семейството (братя и сестри) и опишете отношенията на детето с всяко едно от тях. За деца, които са настанени за получаване на грижи на различни места, оценете качеството и значението на техните взаимоотношения и причините тези деца да не получават грижи заедно; посочете как ще бъдат организирани контактите между тях.

6. Развитие и потребности на детето

• **Физическо развитие**

Опишете ръста, външния вид (дали съответства на възрастта на детето). Посочете евентуални увреждания или специални нужди. Активност на детето.

• **Емоционално развитие**

В този раздел трябва да бъде съставена пълна картина на емоционалните потребности на детето, способността му да се привързва, аспекти на самоидентифицирането, самооценката, въздействие на разделянето или загубата на близки хора върху емоционалното му развитие, поведение, демонстрирано от

детето, нощно напикаване, гневни изблици, способност за съсредоточаване на вниманието и пр.

В този раздел следва да се изяснят емоционалните потребности на детето, произтичащи от настаняването, **които трябва да бъдат обсъдени с бъдещите, настоящите родители.**

• Интелектуално развитие

Подробна информация за способностите на детето, успеха в училище и капацитета за учене. Задръжки в развитието и оценка на степента на интелектуално развитие. Каква допълнителна помощ е необходима на детето? Отчети за проведени разговори с учители на детето.

• Здравни потребности/Потребности от специални медицински грижи

Описание на специалните здравни потребности и нужди от специални медицински грижи на детето, в миналото и понастоящем, ако такива са налице. Опишете факторите в рожденото семейство на детето, които оказват въздействие върху здравословното му състояние, ако са значими и/или могат да се унаследят (вкл. алкохолизъм и проблеми на психичното здраве)

• Насилие

Необходимо е всички случаи на емоционално, физическо или сексуално малтретиране да се документират **и доведат до знанието на бъдещите родители**. Информирайте за евентуални обвинения, отправени от детето, и резултатите от проверката по случая.

• Привичен дневен режим, какво детето харесва/не харесва

Описание на обичайното ежедневие на детето, способността му да се облича и мие само, усвоени хигиенни навици, хранителни предпочитания/любими неща за ядене, страхове, време за сън, привързаност към определени играчки/значими за него собствени вещи

• Поведение

Описание на типичното поведение на детето и на специалните техники на управление на поведението, ако такива са необходими.

• Личностна характеристика

Описание на личността и характера на детето, вкл. мнение за неговия темперамент, характерови особености, личностни черти, навици и привички, начини на реагиране и т.н

• Интереси/дарби

Посочете заниманията на детето или нещата, които то би искало да прави. Това включва и специалните умения, които имат отношение към настаняването на детето в семейството.

7. Подготовка за настаняване

Това е важна част от оценката, в рамките на която следва да се даде информация относно работата, извършена във връзка с подготовката на детето за настаняване в семейството. От кого е извършена тази работа? Колко пъти социалният работник се е срещал с детето? Включете информация относно надеждите, страховете, очакванията и фантазиите на детето за живота в семейство. Реалистични ли са те? Какви моменти трябва да се отчетат най-вече във връзка с настаняването на детето в семейството? Какъв тип семейство ще отговори в най-голяма степен на потребностите на детето? Обосновете мнението си.

8. Оценка и изводи

На базата на информацията, съдържаща се в доклада, следва да се изготви списък на основните показатели за избор на семейството, напр. детето да бъде най-малкото или единственото дете в дома на семейството или да бъде настанено, например, в приемно семейство, принадлежащо към същата етническа група.

Обобщете най-важните потребности на детето от грижи и изгответе реалистична оценка на способността му да се привърже емоционално към приемните родители и да се адаптира към семейната среда. Специалните нужди на детето трябва да бъдат изрично посочени, тъй като това е свързано с особеностите на семейството.

Като обобщение, можем да посочим, че **семейства в риск** са:

✓ Семейства, живеещи под екзистенцминимума;
✓ Семейства, представители на етнически малцинства;
✓ Непълни семейства – поради разводи, смърт, самотни родители;
✓ Приемни семейства;
✓ Семейства с осиновено (осиновени деца);
✓ Семейства с болни, инвалиди, психично болни хора;
✓ Семейства, живеещи в криминогенна среда – крадци, злоупотреба с наркотици, алкохол, проституция;
✓ Семейства с хоспитализирани членове, с членове в пенитенциарни или сходни такива заведения;
✓ Семейства с прояви на насилие от всякакъв характер;
✓ Семейства с безработни членове;
✓ Семейства на имигранти, бежанци, изселници;
✓ Семейства с реинтегрирани деца;
✓ Семейства в развод или влошени взаимоотношения.

Вариациите на семействата в риск са много и рисковите фактори в тях са комбинирани.

Род, роднини, родствени връзки.

Род е група от хора, свързани помежду си с кръвна или брачна връзка. Те се наричат роднини и са потомци на общ родоначалник, независимо дали носят неговото фамилно име или не.

(https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%B4_(%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82)).

Близки понятия до рода са:

✓ Поколение – това са децата, резултат от възпроизводството на родителите, но може така да се наричат и внуците, поради родството с бабата и дядото.

✓ Степен – връзката между двама родственици, свързани чрез раждане.

✓ Коляно – степен, от която излизат две и повече линии; това е връзката между поколения – кръвни или социални (брак), като имаме първо, второ, трето, четвърто коляно:

- 0-во коляно: дъщеря, син
- 1-во коляно: баща, майка
- 2-ро коляно: баба и дядо (по бащина линия)
- 3-то коляно: чичо (брат на бащата)

• 4-то коляно: първи братовчед (син на чичото).

✓ Линия – означава поколение, което ако почва от детето е възходяща, а ако започва от най-възрастния – низходяща.

✓ Роднинство (родствени връзки) – родство, основано на общ родител (прародител) или произход на едно лице от друга – майка-дете.

✓ Родители – преките предци на личността, а ако е осиновена, пак са родители, но могат да се наричат и осиновители.

✓ Кръвни връзки – основани на общи гени и и корени, като биват значими до трети братовчеди.

✓ Клан – група от хора, най-често с общ прародител, които имат роднински връзки и наследственост.

Изясняването на гореописаните понятия разкрива същността на семейството, не само като най-малка структурна единица, но и като част от една по-голяма общност, каквато е родът.

1.1.3 Функции на семейството.

Функциите са една от най-значимите съдържателни характеристики на семейството, която, освен че разкрива неговата същност, показва неговото значение и роля като основна единица в обществото.

Много са авторите, които работят по въпроса за функциите на семейството. Без да имаме претенции, че сме изчерпателни, ще се спрем на някои от тях. Другата уговорка е, че функциите в семейството се променят в хода на жизнения му цикъл. Някои функции се проявяват от началото до края на семейството, някои – изчезват, губят значението си, както има и такива, които се проявяват спорадично.

Като безспорни в науката се възприемат следните функции:

1. Репродуктувна – изразява се в удовлетворяването на потребностите на съпрузите да бъдат родители – създаване, отглеждане, социализация, възпитание и обучени на децата им с необходимото условие, че децата се създават с цел превръщането им в автономни личности.

2. Икономическа – отразява от една страна, производството на средства за живот, начина на съхранението им, бюджета на семейството, разпределението на средствата, използването им. Засяга финансовата и имуществената страна на семейството.

3. Възпитателна – крайната цел на тази функция е формирането. Включва възпитателните стилове на родителите, техните идеали за това как трябва да изглеждат добре възпитаните деца, възпитателни модели, които носят от семейството си, семеен възпитателен стил и др.

4. Социализираща – доближава се до възпитателната, но включва и арсенала от поведенчески модели, формиране на социални умения, предаване на опита, който всеки от родителите носи, адаптиране към социалните изисквания на обществото, ролевия репертоар, който следва да бъде усвоен.

5. Комуникативна – близко стояща е до възпитателна, обучителната и социализиращата функция, но акцентът попада върху общуването като социално-психологически феномен, съпътстващ еволюцията на човека. Комуникацията е един от ключовите компоненти в определянето на функционалността и дисфункционалността на семейството. Включва и разнообразните форми на вербалната и като че ли в по-висока степен – невербалната комуникация.

6. Обучителна – тази функция отразява складът от знания и умения, които се придобиват в семейна среда. Зависима е от когнитивните възможности на родителите, от техния образователен и професионален ценз, от навиците, които притежават във връзка с тяхното интелектуално развитие и които предават на своите деца. Характерното за тази функция е, че тя все повече се иззема от детската градина, училището, университета тъй като възможностите за предаване на знания на семейството стават все по-ограничени от факта, че знанията стават все повече, професионализацията нараства.

7. Емоционална – отразява подкрепата в семейството, качеството на емоционалните връзки, емоционалната топлота като проявление, емоционалната интелигентност, удовлетвореността или не от брака, от живота.

8. Сексуална – задоволяване на сексуалните потребности на двойката, от една страна, но и сексуалното възпитание, което родителите дават на децата си. Тази функция е някак странична за децата, но ако родителите им се удовлетворени, това има отношение към формирането и на техните модели за сексуален и брачен партньор.

9. Домашна (битова) – тази функция е неделима от останалите и сякаш невидима, но значима, тъй като се отнася до отговорностите на всеки член от семейството, до функционирането на домакинството, до формирането на битови навици у родителите и децата.

10. Социална (статусна) – отразява социалния статус и социалните роли на родителите и на децата, социалния статус на семейството в обществото, презентирането на децата като част от общност, приемането или отхвърлянето на семейството от обществото, неговата въвлеченост или не в квартала, общността.

11. Развлекателна – тази функция произтича от удовлетворяването или не на потребностите на членовете на семейството от развлечения, хобита, съвместни занимания, интереси.

12. Контролираща – тази функция е резултата от семейните правила, които имат отношение към правилата в обществото. Семейството е първият коректив за поведението на децата и като такъв ги приобщава към обществото. Тук се включват и наказанията, и поощренията, свързани с поведението, общуването и развитието на личността.

Съществуват и неспецифични функции на семейството, свързани преди всичко с дораразкриване на някои специфики на основните функции, например, поддържане на микроклимата в семейството, бизнес-функция, оздравителна, регенеративна (унаследяване на социален статус, фамилия, собственост), рекраеционна (функция, имаща терапевтично значение за личността и в съдържателно отношение отразяваща способността или не на личността, прибирайки се в семейството си, да се чувства спокойна, защитена, сигурна) и т.н. (file:///C:/Users/admin/Downloads/8.1-3.pdf)

Функционални и дисфункционални семейства.

Като изхождаме от функциите на семействата, бихме си позволили накратко да представим някои от характеристиките на семействата, които функционират успешно и тези, които могат да се нарекат дисфункционални.

Ако приемем, че съпружеските отношения преминават през следните етапи:

1. Избор на партньор – обикновено този етап е кратък и невинаги се осъзнава от бъдещите партньори. Много са възможните обяснителни модели за избор на партньор, като се започне от идетификация с родителите, теориите за социалната размята, харизмата на личността

2. Романтизация на отношенията – тук са харесването, влюбването, игнорирането на всички недотам положителни черти на партньора.

3. Формиране на индивидуален стил на съпружески отношения и налагане на правила – фаза на сериозна работа, в която има борба за надмощие, компромиси, конфликти, изработване на собствен стил, който да не противоречи на семейния и т.н.

4. Стабилност. Изменения на стабилността. В този етап работата продължава, но вече са установени стиловете, възприети са различията и промените в тези стилове у единия, у другия или едновременно и у двамата партньори може да доведе до промяна в стабилността.

5. Фаза на екзистенциалните оценки – това е моментът, когато си задаваме въпроса дали сме удовлетворени от брака. И доста често, в зависимост от отговора, оставаме в брака или го прекъсваме.

Добре функциониращите семейства се отличават със следните характеристики:

1. *Въвличане* – съпружеската двойка реализира силни емоционални отношения.

2. *Приемане и развитие на новите родителски роли*. Приемане на бременността и постепенно свикване с идеята за трети член на семейството

3. *Приемане в семейството на нов член*. Оформяне на триъгълник във взаимоотношенията – много е важно никой да не се почувства излишен в новосформиралите се връзки.

4. *Въвеждане на децата в семейството като институция* – семейното възпитание и социализация.

5. *Приемане на подрастващия* – промяна на възпитателния модел и подготовка на детето за ролята му на възрастен.

6. *Експериментиране с независимостта* – относителна независимост, която означава, че е успешна тогава, когато партньорите са наясно с приоритетите и ценностите си.

7. *Подготовка на семейството за раздяла с детето* – труден, но необходим период, който е резултат от социализацията и се измерва в умението на младежа или девойката да се справят самостоятелно.

8. *Напускане на семейството от страна на детето*. Свикване с напускането и оставане на семейството сами със себе си.

9. *Приемане на факта, че се излиза в пенсия, приемане на старостта, а оттам и на смъртта.*

Според Дж. Брадшоу *(Брадшоу, 2002),* белезите за здраво семейство са следните[17]:

[17] Брадшоу, Дж. (2002). Тайните на семейството. С., с. 66.

1. То функционира като единица, в която оптимално се развиваме и растем.

2. Задоволява емоционалните потребности на всеки член.

3. Създава баланс между автономия и зависимост.

4. Подготвя сексуалната култура на всеки член от семейството.

5. Осигурява израстване и развитие на всеки член от семейството, в т.ч. и на родителите.

6. Това е мястото, където се изгражда самочувствието.

7. Разбира социалната роля, която изпълнява за обществото.

Чертите на дисфункционалните семейства са:

1. Грешен избор на брачен партньор – като причини за встъпване в брак, които водят до неуспешни бракове се определят: бягство от родителите; встъпване в брак поради чувство за дълг; самота; следване на традицията (инициране на брака от родителите); заблуда, че привличането е любов; престиж и материално благоденствие; отмъщение и др.

2. Незавършени отношения с родителското семейство – ако има проблем в семейството, не се решава от двойката, а те се обръщат към родителите си.

3. Синдромът на утопията – смятат, че ги чака щастие и любов. Нереална оценка на емоциите и секса и преувеличаването им.

4. Преживяване на раздялата – Защо живеем заедно? Защото така искаме или защото така трябва?

5. Изневяра и заплаха от развод.

6. Пробно съжителстване.

7. Женитба заради узаконяване на дете.

Причините за дисфункционалността в семейството, според Брадшоу (пак там, 89-120) са твърде комплицирани, зависими от много фактори, процесуално представени:

1. *Дисфункционалността се корени в детството*, в миналото на единия или на двамата партньори. Те носят нерешените си проблеми, травми, кризи от своите семейства и ги повтарят, мултиплицират, модифицират.

2. *Партньорите в тези семейства са в непрекъсната борба за надмощие*, която се простира от важните за семейството решения до ежедневните.

3. *Загуба на свобода*, съчетана с желание за непрекъснат контрол и налагане на собствени виждания относно семейството, възпитанието на децата, професионалното развитие и т.н.

4. *Липса на комуникация* или липса на ефективна комуникация, скрита зад тайни, пренаписана история, скриване на истината, излишни табута.

5. *Непълноценен интимен живот*, като тук не се включват само сексуалните взаимоотношения, а се има предвид по-широкото понятие интимност, засягащо и приятелството, разбирателството и т.н.

6. *Липса на гъвкавост във взаимоотношения*, в спазването на правила, наличие на излишен перфекционизъм, закрепени и ригидни роли, преиграване с традиции.

7. *Липса на пропускливост в семейството*, както „отвън-навътре“, така и „отвътре-навън“. Това означава функциониране в затворена система, която не

позволява на членовете на семейството да възприемат различните влияния от външния свят, които не са непременно негативни, а и в същото време, невъзможност да се сподели семейния опит с останалите членове на обществото.

8. *Липса на граници* – вариациите са размити, неясни граници, преплитане на границите, вкопчване в границите и т.н.

Много от дисфункционалните семейства са описани в житейските и семейните игри, които Е.Бърн разглежда в „Игрите, които хората играят" (1996), пречупени през транзакционния анализ и които са илюстрации за дисфункциониращи семейства, резултат от идеята за предвидимост на изхода, загуба на спонтанността и желание да надиграеш другия.

Като разновидност на дисфункционалността може да се разгледа разводът, но той не е само белег за дисфункция, а и възможност да се прекратят взаимоотношения, които нанасят повече вреди на съпрузите и на децата, ако останат да живеят съвместно.

Разводът е продължителен процес, съпроводен с много преживявания, като преобладаващите са негативните. Могат да се определят пет стадии, през които протича:

1. *Ерозия на отношения*та – мъжът и жената не се привличат повече емоционално и интимно. Възможни са извънбрачни връзки, както и като процес може да е настъпил за единия и да не е факт при другия партньор.

2. *Физическа раздяла*, която може да е и юридическа – трае около две години и е съпътствана с дела, преработване на емоциите, преструктуриране на реалността, приемане на развода.

3. *Период на траур* – съпътстван е от негативни преживявания, трудности – финансови, физически, емоционални, с децата, с роднините, с новите задължения и отговорности. Възможно е да продължи много във времето, тъй като е пряко свързана с травмите.

4. *Период на второто юношество* – отърсването от траура създава приятни емоции, научаване на нови умения, усещане за справяне, осъзнаване на негативните емоции по време на брака, възможности за нова връзка или нова връзка.

5. *Период на сериозната работа* – установяване на нови правила, установяване на съвместно съжителство при наличие на деца, извличане на поуки и изводи от случващото се.

В психологическата литература се определят две значими постановки, свързани с раздялата и развода, отнасящи се до децата – първо, децата не се развеждат с родителите си, тоест трябва да се направи всичко възможно да се съхранят отношенията родител-дете. Второ, при част от хората които се развеждат и при децата се преминава през петте периода на траур, познати от Е. Кюблер-Рос *(Кюблер-Рос, 2018),* а именно: отричане, гняв, пазарене, депресия, приемане. Зависи много и от двамата родители точно как децата ще преминат през тези фази.

Тогава, когато семействата са затруднени, много често се търсят близките, роднините.

1.1.4 Подходи в изучаването на семейството. Теории за семейството.

В специализираната научна литература проблемите, свързани с произхода, значението, историческото развитие и съвременно състояние на семейството се разглеждат от редица автори като Дж. Тибо, Х. Кели, Н. Акерман, М. Мителман, Кл. Оберндорф, Р. Скинър, В. Силаги. От българските изследователи могат да се споменат имената на Ив. Хаджийски, Ел. Тодорова, Св. Василева, Г. Пирьов, В. Кутева, П. Костова, Ив. Иванов и други. Това са една малка част от имената, дали своя принос за обяснение и разбиране на семейството,процесите в него, функциите, структурата му и влиянието му за развитието на личността.

В средата на 50–те години Ройбен Хил предлага седем концептуални подхода за изследване на семейството – институционален, интеракционен, структурнофункционален, ситуационен, теории за обучението, теории за поддържането на дома, теории за развитие на семейството. Десет години по-късно, той се отказва от теориите за обучението и поддържането на дома, тъй като те не отразяват достатъчно проблемите на семейството.

Днес в специализираната литература теориите за изследване на семейството са разделени на три групи – основни теории, периферни и междудисциплинарни теории. Те включват различни подходи, които разглеждат отделни аспекти на семейната общност, като водещи при сключването на брак между двама партньори. В литературата тези подходи са подробно анализирани от Елка Тодорова. Тя описва шестнайсет подхода от трите групи, събрани в книгата ѝ „Съвременни американски теории за семейството“[18]. *(Тодорова, 1988)*

Основни теории за изследване на семейството

Теория на размяната.

В психологията е възприето мнението, че основоположници на тази теория са Т. Бърнс, А. Хийт и П. Еке, въпреки че тя произлиза от теорията за взаимодействащите изходи или резултати на Дж. Тибо и Х. Кели.

Основната идея на разменната теория е, че „Всеки се стреми да получава възнаграждение и да избягва наказание.“[19] *(Тодорова, 1988).* Акцентът се поставя върху междуличностните взаимоотношения, които ще продължат, докато печалбата е по-голяма от вложените разходи. За съпоставяне на разходите и печалбите от взаимоотношенията, всеки човек формира у себе си „сравнителна матрица“. Понятията, които се използват в теорията на размяната са заимствани от икономиката. Теорията за социалната размяна получава широко разпространение през 70-те години на миналия век.

Правят се опити за комбинирането ѝ с различни подходи от други теории, поради което днес се срещат редица нейни модификации. Сред тях особено популярни са:

✓ Теорията на избора и размяната на П. Еке, при която, наред с междуличностните взаимоотношения се изследват и мотивационните процеси.

---

[18] Тодорова, Е. (2010). Поглед към социология на модерното общество. УИ Стопанство, С., с. 9.

[19] Пак там.

✓ Стимулноценностната – това е ролевата теория на Б. Мърщайн, при която се различават три етапа на брачен избор:

– Стимулен етап – физическо, умствено или социално привличане между партньорите
– Сравнение на ценностите посредством междуличностен контакт (разговори)
– Етап на допълващите се роли (не е задължителен).

Въз основа на тази теория се основават и някои етапи от жизнения цикъл на семейството.

Интеракционистки подход

Този подход се основава на определението на Е. Бърджес, че „семейството е единица от взаимодействащи си личности" *(Тодорова, 2010)*, оттук и основен обект за изследване е взаимодействието, а семейството се разглежда като променяща се единица, в резултат на това взаимодействие. Всеки човек живее във физическото и в символно обкръжение, от където той реагира и на символни ситуации. Те се усвояват чрез взаимодействието с други хора, най-вече в семейството. По този начин изследването на семейството се насочва единствено към вътрешната му организация, „…вън от системата на обективно съществуващата реалност и обществени отношения"[20] *(Тодорова, 2010).* В рамките на този подход са и съвременните теоретично-консултативни подходи в социалната работа. Основен недостатък е, че не се изследва мотивацията за определен тип личностно взаимодействие.

Личностен социалнопсихологичен подход

Този подход акцентира върху личността, а семейството се разглежда като „…малка група, формална и неформална едновременно със собствена динамика, съществуваща във връзка със социалната структура на обществото" *(Тодорова,2010).* Теоретиците, които прилагат този подход, поставят на първо място социалните фактори за формирането на личността. Според тях, семейството се образува от личности, които се „…намират в определена степен на взаимозависимост един от друг."[21] *(Тодорова, 2010).*

Самото семейство се приема като единица, върху която може да се въздейства. Критиките, свързани с този подход, могат да се обобщят в следното: на семейството може да се въздейства, но не е отчетено, че и то може да въздейства върху обществото – както цялостно, така и всеки негов член; акцентира се предимно върху личността, без да се отчита факта, че тя е социално образувание, което не се влияе единствено от наследственост и семейно възпитание, но и от редица други фактори.; абсолютизирането на ролята на семейството за формирането и развитието на личността, превръщат теорията в едностранчива.

[20] Тодорова, Е. (2010). Поглед към социология на модерното общество. УИ Стопанство, С., с. 23.

[21] Пак там, с. 24.

Подходи към семейството, основани на социологическите теории

Структурнофункционален подход

Привържениците на този подход се занимават с изследване на трите основни групи функции на семейството:

✓ Функции от гледна точка на обществото – социализация на децата и стабилизация на по-възрастните членове (за целта се разглежда взаимодействието между семейството и икономиката, държавното управление, общността).

✓ От гледна точка на подсистемите вътре в семейството – разпределение на ролите и отговорностите в семейството по пол, възраст, понякога и по икономически и политически позиции на членовете. Подсистемите произлизат от петте функции, които определя Р. Винч, като необходими за поддържане на обществото: семейна подсистема (заменяне на умиращите членове на обществото); икономическа (произвеждане и разпределение на блага и услуги); политическа (предотвратяване на конфликти); социализиращо-образователно (обучение на лица, които да заменят починалите); религиозна (справяне с емоционалните кризи, хармонизиране на лични и обществени стремежи).

✓ От гледна точка на отделните членове – влиянието на емоционалните нарушения на детето върху функциите на семейството.

✓ Авторите, разработващи този подход, се опитват да обвържат проблемите на семейството с проблемите на цялото общество, тоест, игнорира се силата на семейството да се противопостави на негативни влияния, идващи от обществото, игнорират се ценностите и традициите в семейството, в рода, абсолютизира се ролята на обществото като определящо не само структурата, но и живота в едно семейство.

Институционален подход

Основната идея на институционалистите е, че семейството съществува, „…за да задоволява личните и обществени потребности на личността“[22]. *(Тодорова, 2010).* Интерпретациите са насочени към функциите на семейството, от които основните са репродуктивна и социализираща, и промените в ролите. Оттук, основното задължение на родителите е да отгледат децата си. Това е и основната причина за съществуване на семейството. Съществуването на различните типове семейства се обвързва с времето на отделните общества и субкултури.

Не се отчита влиянието на семейството върху останалите институции, системи. Освен това се игнорират потребностите на съпрузите и те се разглеждат като родители, като социални роли, натоварени единствено с възпитанието и социализацията на децата си.

Подсистемите в семейството произлизат от петте функции, които определя Р. Винс, като необходими за поддържане на обществото: семейна подсистема (заменяне на умиращите членове на обществото); икономическа (произвеждане и разпределение на блага и услуги); политическа (предотвратяване на

[22] Тодорова, Е. (2010). Поглед към социология на модерното общество. УИ Стопанство, С., с. 44.

конфликтите в обществото); социализиращо-образователна (обучение на лица, които да заменят починалите), религиозна (справяне с емоционалните кризи, хармонизиране на лични и обществени стремежи).

Вярно е, че семейството е вид институция, но като такава, тя трябва да се изучава, освен по формален признак, така и в съдържателен аспект.

Системни теории

• От гледна точка на отделните членове – влиянието на емоционалните нарушения на детето върху функциите на семейството.

Авторите, разработващи този подход правят опит да се обвържат проблемите на семейството с проблемите на цялото общество.

Институционален подход

Основната идея на институционалистите е, че семейството е една от многото институции, съществуващи в обществото, за да задоволят личните и обществените потребности на личността (е.т. 88, 44). Изследването е насочено към функциите на семейството, от които основните са репродуктивна и социализираща, и промените в ролите. Оттук и главното задължение на родителите е отглеждането на децата. Това е и основната причина за съществуване на семейството. Съществуват различни типове семейства, т. к. те са функция на времето и отделните общества и структури.

Институционалистите не отчитат влиянието на семейството върху останалите институции. За техен недостатък може да се отчете, че те се дистанцират от потребностите на (партньорите) съпрузите и разглеждат личността само като част от семейството.

Популярността на системните теории се дължи на възможността да привличат при анализа други системи освен семейството, възможността да се правят обобщения за цялото общество[23] *(Кутева, 2000).* Представители на тези теории са С. Котон и К. Орлански, които предлагат 10 постулата за изследване на семейната система[24] *(Тодорова, 2010):*

1. При равни условия по-благополучно ще се развиват онези семейства, в които влиза повече информация.

2. Те са в състояние да поддържат успешни взаимоотношения с други системи.

3. Ефективен поток от информация осигуряват само семейства с добре организирана структура.

4. Такива семейства развиват по-адекватно своите стремежи семейства от „средна класа".

5. Семейства с по-високо образователно ниво имат по-добър стандарт на живот.

---

[23] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 35.

[24] Тодорова, Е. (2010). Поглед към социология на модерното общество. УИ Стопанство, С., с. 48-49.

6. Те задоволяват по-добре своите потребности и членовете им получават подкрепа от семейството.

7. Индивиди без семейна поддръжка имат повече трудности в кариерното израстване.

8. По-добре функционират семейства, в които членовете са силно свързани помежду си.

9. По-добре функционират семейства, в които е възможно индивидуалното движение по отношение на някои функции.

10. Най-добре функционират семейства, в които близостта между членовете не е нито много голямо, нито много малко.

На основата на тези постулати може да се направи извода, че семейството е система с три подсистеми:

- мъж – жена;
- родители – деца;
- деца – деца.

Семейството като система се опира на следните постулати (Обучителни материали по „Социална работа с деца и семейства“, С., 2003, Базисен модул за семейството):

1. Семейството (биологично или не) заема централно място в живота на детето и често ключът към разбирането на проблемите на детето е в оценката на семейството. Поведението на детето е обусловено не само от неговите особености, но и от особеностите на системата (семейството), част от която то се явява.

2. Често ние свързваме събитията в линеарна връзка – едно събитие, предшестващо друго във времето, го причинява. При линеарната връзка е валидна в случаите, когато един обект влияе върху друг, но не и обратното.

3. Където е налице това взаимно влияние на обектите съществува циркулярна връзка и може да се твърди, че обектите са свързани в система.

4. Всяко едно явление може да бъде разгледано като система, независимо от каква материя са съставени неговите елементи. Същото това явление може да бъде разгледано и като част от една по-голяма система, стояща по-високо в йерархията. Системата функционира като нещо цялостно, изградено от отделни елементи, свързани помежду си в определен порядък.

5. Всяка система се разграничава от обкръжението си чрез своята граница. Понякога тази граница е твърде плътна,тя не допуска обмен на вещества или друга информация с обкръжението и системата се нарича „затворена“. Такива системи са рязкост. Много по-често в природата се срещат „отворените“ системи – с пропускливи за информация граници, като получават по този начин възможност да се приспособят към промените и да „съобщят“ на обкръжението за промените в тях, както и да използват ресурсите на това обкръжение.

6. Системният подход разглежда индивида като елемент от семейната система.,т.е. поведението на индивида не се разглежда отделно и независимо от обкръжението, а в тясна взаимовръзка с останалите членове на системата, т.е. то се определя не само от качествата на самия индивид, но и от правилата на взаимодействие, за комуникация и от структурата на семейството.

Семейството като система се отличава с:

1. Свойствата на семейството не са прост сбор на свойствата на нейните отделни членове.

2. Семейството има граници, които се характеризират с определена пропускливост. Те пропускат определена информация в определена посока.

3. Определянето на свойствата на системата е важно за разбирането как тя функционира.

4. Семейната система се стреми да постигне относителна, но не пълна стабилност. Развива определени структури и правила за да поддържа реда, предсказуемостта и стабилността си.

5. Семейната система се развива и расте – под влиянието на средата или нуждите на своите членове. Отвън тя се влияе от факторите на средата, културата, общността (голямата система), а отвътре – от развитието на отделните членове и техните взаимоотношения, като преминава през отделните стадии на своя жизнен цикъл. Така тя, от една страна, оцелява, а от друга – осигурява променящите се във времето нужди на нейните членове.

6. Комуникациите и „обратната връзка" са неотделима част от системата. „Обратната връзка" бива:

- негативна – ограничава промените, но и служи за укрепване на стабилността на системата;
- позитивна – подкрепа за промяната поведението на самостоятелност и автономност се подкрепя и насърчава от родителите, които намаляват поведението си на контрол.

7. Циркулярна каузалност на събитията – има повторяемост на събитията в семейството през определени периоди от време.

8. Семейната система е целенасочена – тук не обсъждаме посоката, която може да е към еволюция или към инволюция.

9. Семейната система се състои от субсистеми. Те изпълняват различни функции и се намират на различно ниво в йерархията – разполагат с различна власт.

Важно място се отделя на информацията, благодарение на която членовете са в състояние да задоволяват потребностите си и семейната система да функционира оптимално.

Може би това е и причината за развитието на терапии, свързани с разглеждането на семейството като система, част от много по-високо организирана такава.

Периферни теории за изследване на семейството

Екосистемен подход

В научната литература този подход е известен като икономически. Според неговите представители, „…семейството е икономическа единица, образувана от личности с определени икономически права и отговорности". (Тодорова, 1984, 52).

Основният процес в семейството е потребяването, в чиято основа стои социално-икономическия статус.

Същността на целия подход се гради единствено върху икономически показатели и остава извън рамките на вътрешносемейните процеси, взаимоотношения и взаимовръзки и личността, като член на семейството.

Теория на конфликта

Тази теория се развива на основата на идеите на Дж. Спрей, който разглежда семейството като социална група или организация, която „… не се стреми към равновесие, а напротив – към промяна“ и „…тъй като социалният конфликт и социалната промяна са неотменима част от всяка система…“[25] *(Тодорова, 2010)*, то те са част и от семейството. Семейният конфликт се развива на базата на противоположни интереси между членовете и се определя от конкретните структурни характеристики на всяко семейство. Обикновено мотивите за възникването на конфликт са смесени. Под смесени мотиви, теоретиците разбират тези мотиви, които включват „…не само съревнователните интереси, но и такива, които обединяват, свързват семейните членове“ (Тодорова, 1988, 54).

Привържениците на тази теория приемат, че липсата на конфликт в едно семейство, не означава удовлетвореност и щастие за членовете. Отсъствието на конфликтни ситуации или по-точно тяхното заглушаване влияе негативно, както върху цялото семейство, така и върху всеки негов член. На тази база авторите извеждат своята основна идея, че чрез конфликта семейството се развива и се научава да използва различни стратегии, а именно: 1) предотвратяване; 2) справяне или регулиране; 3) разрешаване. Самите взаимоотношения в семейството трябва да се изграждат на базата на договарянето, компромиса и приспособяването.

Ситуационен подход

Този подход е насочен към изследване на поведението на човека в реални социални ситуации, които могат да бъдат и експериментално изучавани. Така „…поведението е функция на ситуацията и то трябва да е особено гъвкаво и приспособимо“[26] *(Тодорова, 2010).* Предлагат се за изследване три вида семейни ситуации: ситуация на вътрешносемейни отношения (условия), ситуация на семеен модел, ситуация на външни фактори (материални условия). Основният принос на тази теория е в идеята, че „…най-важните страни на човешкото поведение се разкриват в семейната ситуация“[27] *(Тодорова, 2010).*

Психоаналитичен подход

Психоаналитичният подход разглежда избора на брачен партньор и някои нетипични или патологични ситуации, като безбрачни, импотентност, фригидност. Той се основава на класическата психоанализа, откъдето изборът на брачен партньор се извършва на безсъзнателно равнище и е „…процес на пренасяне на любовта от родителя с противоположен пол към нов представител от същия пол“.[28] *(Кутева, 2000)*

---

[25] Тодорова, Е. (2010). Поглед към социология на модерното общество. УИ Стопанство, С., с. 53.

[26] Тодорова, Е. (2010). Поглед към социология на модерното общество. УИ Стопанство, С., с. 58.

[27] Пак там, с. 59.

[28] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 73.

Наред с търсенето на обяснения на сложните човешки състояния, психоаналитиците извеждат и някои основни теоретични положения, ориентирани към семейството: за значимостта на браковете, които не се разрушават; за ролята на ранното семейно сексуално възпитание; за ролята на желана в сексуалните взаимоотношения и др.

Психоаналитичният подход е изцяло ориентиран към детството и сексуалния инстинкт, въз основа на които се разглежда предбрачното, брачното и родителското поведение на личността, както и сполуките и несполуките в брака.

Трансактно-аналитичен подход или трансакционният анализ

Подходът е разработен и предложен от Е. Бърн през 60-те години на 20 век и получава широко разпространение сред специалистите, изследващи семейството. Според този подход, „…позицията ни на индивиди се определя от предписанията на родителите ни, когато сме били деца“[29] *(Тодорова, 2010).*

Всяко поведение, отношение, решение е повлияно от миналото, от натрупания опит и информация още от раждането. На тази основа Е. Бърн стига до заключението, че всеки човек има три специфично Его-състояния:

- Родител – „наподобяват тези на родителите;
- Възрастен – „насочени самостоятелно към обективна оценка на действителността“[30] *(Бърн, 1996)*
- Дете – „…архаични остатъци, все още действащи състояния на Его-то, които са били закрепени в ранното детство“[31] *(Бърн, 1996).*

Казано по друг начин това означава, че във всеки индивид живее по един Родител, Възрастен, Дете.

Привържениците на този подход са насочени към изследване на взаимодействието (трансакциите) между хората на основата на тези три Его-състояния и равнищата, на които се осъществяват.

За разлика от психоаналитичния подход, трансактно-аналитичният е насочен към изследване на цялата семейна група, която обаче се разглежда като сбор от индивиди, които търсят удобство и разбиране.

Социалноиндивидуалистичен подход

Основните теоретични положения на този подход се структурират от Т. Корнил и Дж. Хариган на основата на идеите на К. Роджърс и А. Маслоу.

Привържениците му разглеждат семейството и брака „…като среда, която стимулира, подпомага или ограничава индивидуалната самореализация, както и личностния растеж“[32]

Те разграничават два типа семейства – „двойно работещи“ и „двойно кариерни“. Поради своята ориентация насочена към професионалното израстване на брачните партньори, социалноиндивидуалстичният подход намира широко приложение или изследване на разводите.

---

[29] Тодорова, Е. (2010). Поглед към социология на модерното общество. УИ Стопанство, С., с. 68.

[30] Бърн, Е. (1996). Игрите, които хората играят. С., с. 24.

[31] Пак там, с. 24-25.

[32] Тодорова, Е., (1994). Съвременни американски теории за семейството, С., с. 72.

Междудисциплинарни теории

Генетичен подход

Генетичният подход е известен още като подход на развитието. Това е комбинативна теория, която разглежда самостоятелното развитие на семейството. Най-известните представители на този подход Р. Хил и Р. Роджър приемат, че „…семейството е полузатворена система, в която всеки член има определена позиция и роля."[33] *(Тодорова, 2010).* Промяната в една от позициите води до промяна в другите.

Привържениците на генетичния подход разграничават четири етапа, през които преминава развитието на семейството:

1) формиране;

2) възмъжаване;

3) остаряване;

4) изчезване.

Едновременно с това се наблюдава разширяване и свиване на семейната структура. Целта на семейното развитие е „…да бъдат задоволени все по-добре нуждите и желанията на членовете на семейството, т.к. при това условие те ще могат да израстват не само биологично, но и личностно"[34] *(Тодорова, 2010).*

Често срещано понятие при генетичния подход е семеен жизнен цикъл. Както индивидът преминава през определени етапи в живота си, така и „… семейството минава през критични, преходни фази, които могат да бъдат измерени"[35] *(Тодорова, 2010).*

Генетичният подход или подхода на развитието е насочен към изследване на промяната и развитието вътре в семейството, които водят до определени личностни промени. Като основни фактори за развитие на семейството този подход определя наличието или отсъствието на деца.

Екологичен подход

Моделът за екологичните системи, разработен от Ури Бронфенбренър *(1979)* и доразвит от него като биоекологичен, според който растящото дете активно реструктурира елементите на четирите равнища на обкръжаващата го среда, като тези четири равнища са едно в друго разположени като концентрични окръжности, наречени микросистема, мезосистема, екзосистема и макросистема и те са динамично свързани една с друга чрез преки и обратни връзки между елементите им. (http://bgconv.com/docs/index-4221.html?page=6)

Първа е микросистемата, включваща в себе си най-близкото обкръжение на детето, което има пряко отношение към развитието му и в него могат да влязат най-близките до детето хора, а именно – родители, предимно майката, или заместващи ги.

Мезосистемата е свързана с влиянието, което оказват върху развитието на детето семейството, детската градина, съседите, връстниците и тук взаимовръзките са много повече.

---

[33] Пак там, с. 78.

[34] Тодорова, Е., (1994). Съвременни американски теории за семейството, С., с. 73.

[35] Пак там, с. 75.

Екзосистемата е свързана с мезосистемата и я надгражда с разширяването на социалната среда и обществените структури, влияе се от опита на личността и тя, от своя страна, влияе върху мезосистемата.

Макросистемата е най-външното равнище, включващо в себе си ценности, традиции, закони и култура и те определят развитието на личността в смисъл, че от тях зависят до голяма степен успехите или неуспехите. Тази система оказва най-значимо въздействие върху останалите, защото тя задава правилата, посоката на движение на обществото и следователно, се отразява и на най-ниската сфера.

В същото време, не може да се твърди, че въпреки силното ѝ влияние върху останалите равнища, не съществува вариант и другите системи да работят успешно, без да са толкова силно зависими от нея. За пример може да се приведе твърдението, че в много лоша политика, традиции, дори нормативна база, съществуват оптимално развиващи се семейства с успели деца, реализирани членове, разгърнали се личности. Този подход в изучаването на семействата се ползва много в социалната и психологичната работа.

Трансгенерационен модел

Човекът се ражда и изгражда своята личност в тясна връзка и общуване с най-близките – най-често това е семейството. Това става чрез намирането на баланс между две основни тенденции, които са дълбоко, биологично кодирани – необходимостта да принадлежиш към някого и необходимостта да бъдеш самият себе си, да бъдеш нещо отделно и различно, да мислиш, действаш и чувстваш за самия себе си. Принадлежността е важна за оцеляването на детето най-вече в началото на неговият живот, когато то е напълно зависимо в своите емоционални и физически нужди.

Трансгенерационният подход приема, че в процеса на своето развитие всяко семейство изгражда своя емоционална система, оформяна и пренасяна в генерациите. Семейството е една емоционална единица, в която чувствата се разпределят между неговите членове. Отделните семейства се различават според степента на емоционалната диференцираност на техните членове.

Емоционалната диференциация – това е възможността на индивида да разпознава и диференцира собствените емоционални и рационални процеси, да диференцира собствените нужди от тези на другите членове на семейството, което определя мотивацията, ефективността на действията и на контрола над поведението.

Съществува ниската диференциация, което означава пълна зависимост от мнението, тревожността и емоционалните нужди на другите. Целият живот е ангажиран в това да обичаш или да бъдат обичан, не остава енергия за целите на самоусъвършенстването. Ниската емоционална диференцираност в семейството се явява спънка за пълноценното и обогатяващо се развитие на отношенията в двойката, а понякога блокира развитието и на членовете на семейството тъй като не само индивидите, но и системата като цяло има нисък толеранс към промените и различията.

Друго важно понятие е наличните триъгълници в семейството. Важното при участието в триъгълниците е да не се прекъсва връзката с останалите две

страни, да се търсят начини за намаляване на напрежението, да се формира висок праг на толеранс към различията.

Това кратко представяне на теоретичните възгледи за семействата спомага за разбирането на понятието и обяснява произхода на компонентите на семейството.

1.1.5 Видове семейства.

Трудно може да се изведе единен критерий за разграничаване на видовете семейства, като причините затова са много:

1. Всеки автор си прави собствена класификация.
2. Факторите, които влияят върху семействата, са разнопосочни.
3. Акцентира се или върху формални характеристики като например брой членове или история на семейството или пък върху съдържателни като процеси, които протичат в семейството.
4. Поставя се тежест върху родителската подсистема или върху детската подсистема и т.н.

Затова ще се опитаме да представим различните видове семейства, следвайки различни критерии.

В зависимост от *членовете* в семейството, разграничаваме (https://psiholozi.com/%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%B8-%D1%82%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8/) :

- Основни семейства – обхващат родителите и техните деца.
- Разширени семейства – родителите, децата, баба и дядо и/или други близки роднини.

В зависимост от това дали членовете на едно семейство живеят заедно семействата биват:

- Пълни – съответства на основното семейство, състои се от родители и техните деца;
- Непълни – Единият от родителите не живее със семейството. Това са:
  - Семейства на разведени родители
  - Семейства на самотни родители
  - Семейства, в които единият родител е починал;
  - Семейства, в които децата се отглеждат само от бабите и дядовците или от друг близък роднина.
- Функционално непълни семейства са тези, при които родителите живеят заедно, но единият от тях поради професионална или друг вид заетост, присъства само за определено време или периоди. Такива са случаите, когато единият родител работи в друг град, в чужбина или моряци, шофьори на ТИР.
- Семейства, при които единият от родителите е втори за детето;
- Семейства с едно дете;
- Семейства с две деца;
- Многодетни семейства.

Галина Палабуюк (https://galina-bg.com/info/prostranstvo-za-roditeli/vidove-semejstva) разграничава:

• **Патриархално** семейство – в структурата на патриархалното семейство има строга йерархия. В този модел светът на мъжете и светът на жените са ясно разграничени. Жената няма право на глас, не взема решения и не носи отговорност. Много често тя остава и като домакиня, без да се развива и да работи. Често се наблюдава, че жената остава подчинена дори и на по-големите деца, ако са от мъжки пол. Децата от женски пол също нямат думата, често те не продължават образование (остават с основно или със средно образование). Отглеждани в такъв модел на семейна система, децата имат занижена самооценка. Трудно се изразяват, те често остават на една и съща позиция. Трудно им е да разрешават проблеми. Предпочитат други да поемат отговорност. Често вече възрастните, израснали в такова семейство не постигат резултати. Аз-а е изключително занижен. Съществуват само претенциите на мъжката фигура. Възможно е в такова семейство да има и агресия под формата на домашно насилие.

• **Матриархално семейство** - ако в първото семейство където има патриархат момичето не осъзнава своята женственост, то в матриархата е извадена на нивото на култ. В такова семейство жената е поставена на трон, където управлява. Много често управлението ѝ е агресивно и то не само към мъжа си, но и към цялата къща. Такъв тип жени могат в даден момент да обвинят, че са се пожертвали и са си дали целият живот за (пример) отглеждане на децата или заради кариерното развитие на съпругът си. Израствайки в такова семейство, децата започват да чувстват, че са длъжни и да се жертват заради другите. Много често те не поставят себе си и нуждите си на първо място, а нуждите на другите.Често те поемат по-голяма отговорност, отколкото е необходимо. В матриархален тип семейства майката управлява финансите на домакинството, тя определя кой колко ще похарчи. Единствено тя взема решение за големите покупки. Не се доверява на останалите членове на семейството, не им поставя задачи, често смята, че не могат да се справят. В матрирхалният тип семейства има строг контрол и отчетност.

Според *икономическия, политическия и културния контекст*, разграничаваме (https://bg.warbletoncouncil.org/tipos-de-familias-561):

1. Ядрено семейство. Това е типичното семейство, тоест семейството, образувано от баща, майка и техните деца. Обществата обикновено насърчават членовете си да формират този тип семейство.

2. Самотно семейство – семейство от един родител. Състои се в това, че само един от родителите се грижи за семейната единица и следователно за отглеждането на децата. Обикновено майката остава с децата, въпреки че има и случаи, в които децата остават с бащата. Когато само един родител се грижи за семейството, това може да се превърне в много голяма тежест, поради което те често се нуждаят от помощ от други близки роднини. Причините за формирането на този тип семейство могат да бъдат развод, родено дете от самотна майка, вдовство и т.н.

3. Осиновителското семейство се отнася до родители, които осиновяват дете. Въпреки че не са биологичните родители, те играят изключителна роля

като възпитатели, еквивалентна на тази на биологичните родители във всички отношения.

4. Семейство без деца. Този тип семейства се характеризират с това, че нямат потомци. Понякога неспособността на родителите за репродукция, ги кара да осиновят дете. Във всеки случай можем напълно да си представим семейна единица, в която по една или друга причина никой не е искал или е могъл да има деца. Като не бива да се забравя, че това, което определя семейството, не е наличието или отсъствието на деца.

5. Семейство на разделени родители. В този тип семейство можем да наречем и семейство на разделени родители. Въпреки че отказват да живеят заедно, те продължат да изпълняват задълженията си на родители. За разлика от самотните родители, при които единият родител носи цялата тежест по отглеждането на детето на раменете си, разделените родители споделят функции, въпреки че майката в повечето случаи е тази, която живее с детето.

6. Композитно семейство. Това семейство се характеризира с това, че е съставено от няколко ядрени семейства. Най-честата причина е, че след разпадането на двойка са създадени други семейства и детето, освен че живее с майка си и партньора ѝ, има и семейството на баща си и партньорката му. Може да има доведени братя и сестри. Това е по-често срещан тип семейство в селските райони, отколкото в градските, особено в по-бедни квартали.

7. Homoparental семейство. Този тип семейство, хомопарентово, се характеризира с това, че има двама хомосексуални родители (бащи), които осиновяват дете. Очевидно може да има и семейства, образувани от две майки. Въпреки че тази възможност поражда широк социален дебат, проучванията показват, че децата на хомосексуалните родители имат нормално психологическо и емоционално развитие и това не се отразява на сексуалната ориентация на децата

8. Разширено семейство. Този тип семейство се отличава от останалите с това, че възпитанието на децата се ръководи от роднини или членове на семейството, които живеят в една и съща къща (родители, братовчеди, баби и дядовци и др.).

Когато акцентът се поставя *върху децата*, говорим за (https://www.roditel-dete.com/2020/05/5.html):

1. Нуклеарно семейство.

Това е така нареченото традиционно семейство, което включва жена, мъж (съпрузи или живеещи на семейни начала) и техните деца. Според социалните представи, това е идеалната среда за отглеждане на деца.

2. Семейство с един родител.

Това са семейства, при които присъстват дете/деца и само единият родител (майка или баща), поради различни причини – развод, загуба и т.н. Този тип семейства нараства значително.

3. Разширено семейство.

Това са семейства при които, под един покрив, живеят освен „традиционното“ семейство, още членове на семейството свързани биологично или чрез брак. Това включва баби, дядовци, лели, чичовци и т.н. Това се получава при множество семейства поради нужда или просто поради избор за начин на съжителстване.

4. „Доведени“ семейства.

Това са семейства свързани на по-късен етап. Например двама родители, които имат деца от други връзки, се свързват под един покрив. Процесът на сливане на двете семейства често не е лесен, което води до конфликтни ситуации и по-трудна адаптация за децата и за родителите. От една страна, децата получават предимството да са отглеждани от двама родители, с по-добри възможности, ако и двамата са работоспособни, както и възможност да сформират връзка с нови братя и сестри.

5. „Фамилно“ семейство.

Тук децата са отглеждани от своите баба и дядо, заради липсата на родители, което може да е вследствие на множество причини (работа, загуба, липса на интерес). Това не е широко срещана формация, въпреки че в съвремието се среща все по-често заради липса на родителите по работни причини. Този тип грижа предотвратява настъпването на децата в социалната система за грижа, а и спомага сформирането на по-силна връзка между поколенията.

6. Семейство без деца.

Това семейство се случва, когато една двойка избира да няма деца, независимо от социалните очаквания към нея.

Според характера на основните отношения в семейството[36] *(Авторски колектив, 1990):*

- Хармонично семейство – в това семейство преобладава хармонията и разбирателството между членовете;
- Вулканично семейство – в него има постоянни конфликти; всеки член е с многосилен „Аз“;
- Санаториум семейство–един от членовете изпитва болезнена тревожност и емоционална зависимост;
- Семейство театър – всеки член си избира роля, която е одобрена от останалите;
- Семейство крепост–стремеж към вътрешно благополучие и едностранчива негативна представа за външния свят, т.е. на децата се внушава, че външният свят е пълен с опасности;
- Семейство „Третият е излишен“ – всеки от двамата родители прави кариера и детето се явява пречка.
- Семейство с кумири – това е семейство, което е издигнало детето като единствена причина за съществуването си, всички надежди са ориентирани към детето, както и и грижи, и взаимоотношения, и общуване.
- Семейство – маскарад – семейство, при които има неразбирателство относно грижите, възпитанието и социализиращите модели на поведение, при което детето не може да се ориентира в изискванията и израства несигурно, адаптиращо се към моментните състояния на родителите си.

Според състава на семейството (file:///C:/Users/admin/Desktop/proekt/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%90-%D0%9D%D0%90-%D0%A1%D0%95%D0%9C%D0%95%D0%99%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%9E%D0%A2%D0%9E.pdf):

[36] Аспекти на етнокултурната ситуация в България (1991). Авторски колектив, С., с. 127-133.

- Нуклеарна семейна двойка – без деца;
- Нуклеарно семейство – с деца;
- Един родител – с дете;
- Възстановено нуклеарно семейство – чрез сключен повторен брак;
- Други традиционни семейства – например с три поколения, с роднини от двете страни;
- „Експериментални“ бракове и семейства – несемейна двойка с дете.

Според нравствения климат (пак там):

- Семейство с високо равнище на нравственост;
- Семейство с нормално ниво на нравственост помежду си;
- Семейство с конфликтни отношения;
- Семейство с външно сполучливи, но без истински нравствени ценности;
- Семейство, чиито членове са без нравствени ценности или аморални.

В зависимост от отношенията между поколенията (пак там):

- На разбирателство;
- На неразбирателство –това са конфликти между поколенията;
- На външно спокойствие;
- С еднопосочна или двупосочна зависимост – когато едното поколение не може да живее без другото

Особена форма на съвременно съжителство е *кохабитацията* – семейства, живеещи без сключен брак, без да анализираме мотивите за подобен начин на живот.

С посочените видове семейства не сме изчерпали всички варианти, но очертаваме и допълваме някои техни специфики, особености, характеристики, които ще бъдат доразвити в последващите подглави.

1.2 Детерминиращи фактори на семейството – исторически, етнографски, демографски, религиозни и етнически характеристики, език.

1.2.1 Исторически фактори.

Като проследяваме историческата организация на обществото, можем да кажем, че с неговото развитие, се променя и идеята за семейството, за брака, така както се променя и идеята за индивидуалното човешко развитие. Сведенията за изследване на семейството са доста ограничени, но все пак датират от 1861 г. с книгата на Йоан Баховен „Майчинско право“, сочена като едно от първите по-сериозни изследвания, където се посочват три степени в развитието на семейството: хетеризъм, матриархат и патриархат. (http://macedonia.kroraina.com/nk_etno/nk_4.htm).

През 1877 г. Луис Г. Морган отпечатва книгата „Първобитното общество“, в която очертава три степени в развитието на човечеството: дивачество, варварство и цивилизация. (пак там). На по-късен етап в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“, излязло през 1844 г., Фр. Енгелс разглежда развитието на семейството в четири степени: кръвнородствено семейство, пуналуално семейство, семейство по двойки и моногамно семейство. Той смята,

че на степента на дивачеството отговаря груповият брак, на варварството — брак по двойки, и на цивилизацията — моногамията. (пак там).

В първобитното общество не може да се говори за семейство в съвременния смисъл на думата, тъй като общността, в която са живели първобитните хора прилича в значителна степен на съжителството при животните. Тогава семейството е по-скоро „…кръг от лица, между които са разрешени половите отношения“[37] *(Кутева, 2000)*

Във визирания период не са изключени кръвосмешенията и по-скоро разделението не е по полов признак, а по поколения. Като „табу инцестус“ не са разрешени полови взаимоотношения между деца и родители. Ив. Хаджийски смята, че в тези ранни етапи от развитието на човечеството „…между членовете на малката обществена група са съществували неограничени полови връзки, от които не са били изключвани дори децата и родителите.“[38] *(Хаджийски, 1966)* Той допълва, че едва по-късно е въведено правилото децата и родителите да не влизат в полови отношения. С това се слагат и първите ограничения на съществуващата анархия по отношение на сексуалните взаимодействия. На още по-късен етап, с разпределението на труда, възникват и други форми на ограничения, но те не засягат взаимодействията и взаимоотношенията в малката социална група между мъжете и жените, а по-скоро водят до обособяването на мъжки и женски труд – мъжете ловуват, снабдяват с храна, а жените приготвят храната, раждат и отглеждат децата. И както отново се произнася същият автор: „..всички възрастни членове на обществото са били по право съпрузи помежду си“[39]. *(пак там)*

Основания за подобни допускания са семейно общности от по-новото време, които са наблюдавани и описани от изследователите. Тези общности имат примитивен начин на живот и наброяват около 200 народности, в които могат да се наблюдават явления, сходни до тези в първобитните общество. Дори и сега съществуват племена, които разрешават кръвосмешението, въпреки доказаното отрицателно влияние върху поколенията. И ако за съвременните животновъди тези факти са основа за оптимално развъждане на животни, то за древните „паналуа“ си остава факт.

Значима характеристика и разновидност на кръвосмесителните бракове е бракът, в който „…братята и сестрите от една група стават съпрузи на братята и сестрите на друга група, спазвайки установените обичаи; това се е узаконявало с ежегодно устройвани церемонии.“[40] *(Силаги, 1981)*

В специализираната научна литература като първа форма на семейството се приема груповото, наричано още „групов брак“. Отново е наблюдавано в паналуа – „…цели групи мъже и жени се притежават взаимно при липса на ревност.“[41] *(Кутева 2000)*. Тук се спазва някаква установена норма, традиция, която изключва кръвосмешението.

---

[37] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 26.

[38] Хаджийски, И (1966) Оптимистична теория за българския народ, С., с. 510-511.

[39] Пак там, с. 516.

[40] Силаги, В. (1981). Бъдещето на брака и браковете на бъдещето. С., с. 21.

[41] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 27.

Първа форма на родовото семейство е матриархатът. За него е характерно, че „…на детето се държа сметка само по майчина линия." *(Силаги, 1981).* Причината затова е, че бащата трудно може да бъде установен. Майката е изведена на пиедестал, тя играе роля в и извън семейството и е тази, която приема мъжът в семейството си.

На следващ етап в развитието на човечеството се появява и патриархатът, тъй като се увеличава и ролята на мъжа за поддържане на рода, изхранване на семейството. Това слага началото на моногамията, а също така е началото на семейството, което вече се състои от мъж, жена и техните деца. Те се превръщат в икономическа единица, тъй като имат известни притежания, които са само за тяхното семейство. Този брак се нарича двоичен и постепенно се намалява ролята на роднини, с което се слага край и на груповия брак. Право на разтрогване на този брак имат и двете страни, което свидетелства за равноправие и тъй като не носи кой знае какви последствия, се разрешава лесно. Децата отново принадлежат само и единствено на майката.

Зараждането на моногамното семейство се свързва с истинския партиархат, с появата на частната собственост. И както собствеността е предимно на мъжа, така и жената става негова собственост, като това не важи за мъжете. Истината е, че нуждата от наследник за собствеността е тази, която оказва влияние върху моногамията, оттук и необходимостта жената да дари мъжа си със син – наследник, а за наследника е важно да се знае кой е неговият баща. Появява се и необходимостта жената да е девствена, за да е вярна на съпруга си.

В същото време, полигамията е характерна за мъжете и продължава да съществува като открита, прикрита, официализирана (дори и днес). Тук можем да се срещнем и с факта, че „допълнение към брака става узаконената проституция"[42] *(Философски речник, 1985),* като важно условие за всяка робиня да задоволи сексуално своя господар, като и робите, и робините нямат право на брак.

Можем да обобщим за този период, че не харесването, влюбването, емоциите и чувствата са в основата на сключване на брака, а икономическите интереси на двете семейства. Затова и браковете са вид споразумения, основани на дълги пазарлъци, ставащи без знанието на жената и често против волята ѝ. Затова пък разтрогването на браковете е много по-трудно и е в правата единствено на мъжете. И друго важно условие, което се явява неписан закон е, че „…съпругата може да принадлежи само към равностоен или по-висок обществен строй"[43] *(Силаги, 1981).*

По-специфични форми на бракове има в някои страни, докато по-горепосочените са характерни за повечето народи. В Древна Индия, например, бракът се сключва, когато момичето е на 12 години, но се консумира много по-късно и то само на определени дати. Мъжът е обожествен в очите на жената, за него полигамията е допустима, докато ако това се случи на жената, то тя бива наказвана по особено жесток начин – или я разкъсват кучета или поставят на нажежено метално дърво[44] (*Силаги, 1981)*

[42] Философски речник, (1985). С., с. 544.

[43] Силаги, В. (1981). Бъдещето на брака и браковете на бъдещето. С., с. 25.

[44] Пак там, с. 26.

В специализираната научна литература се приема, че индивидуалната любов е свързана с германските правила и е наречена „немска моногамия“. Тук господството на мъжете е по-слабо и се наблюдава „…отделно семейство като стопанска единица със своя собствена материална база, със свое частно богатство и със съответните му интереси“[45] *(Кутева, 2000).* Любовта все още не е фактор за брак.

Сведенията от Средновековието за семейството са оскъдни и все пак разпространението на християнството и постулатите му, слагат своя отпечатък и върху семейните взаимоотношения. Бракът все повече се превръща в сделка, за да се укрепи икономическата, политическата власт; отново мъжът е господарят в семейството, а жената е вярна и послушна, но се появява и идеята за любовта в брака, основана на рицарската любов с присъщите ѝ атрибути – страдание, вричане, изпълнение на геройска постъпка и т.н. Тогава е разрешено рицарят да е влюбен в девойка или омъжена жена, но се поставя акцент върху героизма му, за да спечели одобрението ѝ, без да има непременно сексуални отношения с него.

Ренесансът е възраждане на светли идеали и растеж на личността във всички проявления, но семейството, като консервативна единица, остава почти непроменено. Новото са появата на закони, които регламентират санкции и наказания, включващи всички етапи от брака – от сключването му, през сексуалните взаимоотношения до разводите. Друга новост е наказанието за родителите, които принуждават децата си насилствено да сключат брак, както и възможността жената да поиска развод при доказана импотентност на съпруга си (това включва унизителни и продължителни процедури и рядко се прилага).

Едва при н.нар. „буржоазно семейство“ жената получава известни права и свободи. Семейният възпитателен стил се променя и това произтича от факта, че „…бракът сам по себе си означавал определено обществено отношение, ранг, от друга страна – младите хора само по този начин са могли да задоволят някои свои потребности.“[46] *(Силаги, 1981).* За девойките единствената алтернатива е да се подготвят за брак и да се омъжат, докато възпитателният модел за мъжете е малко по-различен – те могат да си поживеят, а след това да се оженят. Има и изисквания за възрастта за брак – за жените около 22-26 г., а за мъжете – около 25-30 г. Тук се споменават и понятия като разбирателство, обич, доверие. Любовта съществува, но по-значими са икономическите интереси. Остава за младежите и девойките илюзията, че бракът е доброволен, че те са си избрали партньорите, че се обичат, като биват оставени да се опознаят. Така се скрива идеята, че материалното е доминиращо над духовното.

Наблюдават се и други промени, свързани с ясната диференциация на ролите, като водещ е мъжът, който изкарва прехраната и в някаква степен е господар, докато жената е майка и домакиня, но се усеща духът на равноправието.

Разбира се, в буржоазното общество сметкаджийството, бруталността и жестокостта на мъжа са скрити зад привидно равноправие. Така в Царска Русия в сборник със закони се открива следното: „…жената е задължена да се подчинява на мъжа, като глава на семейството, да го обича, уважава и неограничено да го слуша, да му угажда всячески и да му оказва привързаност.“[47] *(Гребенников, 1984)*

---

[45] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 30.

[46] Силаги, В. (1981). Бъдещето на брака и браковете на бъдещето. С., с. 36.

[47] Етика и психологи и семейной жизни – под редакции И. В. Гребенников (1998), М. с. 108.

Казаното дотук за буржоазното общество се отнася до по-висшите класи и както е видно, по-скоро можем да говорим за идеал, отколкото за реалност. Реалността при работническата класа е малко по-напредничава и различна. Липсата на материални блага позволяват по-висока степен на избор на партньор и необходимост от равноправие, от взаимна помощ и подкрепа. Там не са и толкова ясно диференцирани социалните роли, партньорите са взаимно заменяеми.

След Втората световна война до края на 20 в. се появяват нови взаимоотношения в семейството и нови възпитателни стратегии и както казва М. Тодорова: „…се осъществява промяна в концепциите за възпитание на децата и младежите“[48] *(Тодорова, 2020)*, като посоката е път към демократизиране на обществото, в т.ч. и на семейството. Този път още не е извървян…

По отношение на любовта в брака, тук можем също да я проследим исторически. В първобитното общество любовта придобива прагматични измерения – трябва ти партньор, другар, пазител(ка), в последствие идва платоническата любов и ако в буржоазното общество я има, тя бива убита от брачната любов. Това го твърди и Ив. Хаджийски[49] *(Хаджийски, 1966),* като допълва, че по-скоро има силна предбрачна и много рядко брачна любов.

Що се отнася до българската душевност, у нас семейството е цел и осмисляне на живота. В кратък исторически преглед виждаме, че доминиращо е патриархалното семейство, което е обединение, обхващащо „..няколко поколения от потомци на един баща, заедно се техните жени“[50] *(Кутева, 2000).* Всички те, заедно с децата им, живеят в един дом, работят за един господар, хранят се заедно и всички почитат най-възрастния член на семейството, който е и глава на това семейство.

През Второто българско царство семейството е „…най-малката обществена единица…“[51] *(Андреев, 1999).* Живеят заедно две или три поколения, като при бедните това е начин за оцеляване, сигурност, защита, опора, а при богатите – запазване, умножаване на богатството, белег за социално положение. Най-ниската възраст за сключване на брак е била 13 години за момичетата и 15 г. – за момчетата. (пак там, 171). Този брак е уреждан от родителите.

Познати са и други форми на създаване на семейства – чрез пазарене и купуване на булката, кражба на девойката, „напиване“ на водата на кладенеца; кражба на китката. При самата сватба се държи на непорочността и девствеността на девойката, като липсата ѝ води до връщане на булката, опозоряване на рода, пазарене за повече имоти и т.н.

Идеята за крехкостта на брака се прокрадва в безкрайните забрани и табута около него, които ще бъдат разгледани малко по-късно. Разводът се осъжда от общността и се заплаща солидна глоба тогава, когато се разреши. Допустим е в следните случаи: „…изневяра, ерес, покушение срещу живота на един от съпрузите, импотентност, пиянство и др.“[52] *(пак там).* Голяма е отговорността

[48] Тодорова, М. (2020). *Аспекти на възпитанието в училищна среда*. Бургас с. 51.
[49] Хаджийски, И (1966) Оптимистична теория за българския народ, С., с. 40-43.
[50] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 33.
[51] Андреев, Й., (1999). История на Второто българско царство. ВТ, с. 167.
[52] Андреев, Й., (1999). История на Второто българско царство. ВТ., с. 173.

на жената за сполучливия брак, тя е отговорна за целостта на семейството, за брака и оттук – законите спрямо мъжете се по-щадящи. Втори и трети брак са допустими при смърт на съпрузите.

Ив. Хаджийски анализира българското семейство, посочвайки някои негови позитивни и негативни характеристики. Той го определя като задруга, като потисничество за жената и в същото време се прекланя пред традициите, които запазват българския род, а именно почитането на по-възрастните. Разсъждава относно монотонния и непосилен живот на съпрузите, белязан само от българските празници[53]. *(Хаджийски, 1966)* Сам той отбелязва, че в българското семейство жената може да извоюва и равноправие, и почит, почти колкото има такива мъжът. Тя участва наравно в труда, но и в разпределението на парите, в инициативите и контрола в семейството. Особено нараства ролята ѝ през Възраждането, когато тя придобива и социална роля – създава дружества, участва в революционната борба, учителства и т.н.

Същият народопсихолог смята, че някои от ограниченията на българската жена са в резултата от идеята тя да бъде запазена по време на османското робство.

Значението на семейството за българина е безспорно. То запазва духа на българина, съхранява традициите, най-вече през трудните години на робството. И до днес съществуват някои традиционни форми на поведение, които съжителстват със съвременните.

1.2.2 Етнографски фактори.

Етнографските области, след много публикации по темата, се свеждат до 7 с подобласти към тях. Ще се спрем само на географските им очертания, тъй като те ще бъдат разгледани по-подробно в картата в последния раздел от книгата. (https://www.aktsent.com/areas)

Фиг.№1

[53] Хаджийски, И (1966) Оптимистична теория за българския народ, С., с. 586-590.

Шопската етнографска област или Шоплука обхваща западната част от Средногорието (Софийско поле и Витоша), българските райони на Краище, както и по-голямата част от Западните покрайнини и североизточна част от Вардарска Македония, които се намират извън границите на България. Това включва Софийско, Самоковско, Свогенско, Сливнишко, Радомирско, Дупница, Граово (което е Пернишко и Брезишко) и Годечко, Трънско и Кюстендилско.

Северняшката етнографска област е една от най-големите по площ в България. Поради разнообразието на фолклора тя се дели на две подобласти – **Дунавска равнина** (с изключение на североизточната ѝ част Добруджа, която е отделна фолклорна област) и **Старопланинската система**. Границите ѝ се очертават на север от р. Дунав, на изток от Добруджа, на запад – Сърбия, на юг – Стара планина.

Родопската етнографска област е разположена в южната част на България. Простира се върху планина **Родопи** и в този случай, спокойно можем да приемем, че географската област съвпада с етнографската. На **запад** граничи с Пиринската фолклорна област, на **юг** със съседна Гърция, а от **север** и **изток** е заобиколена от Тракийската фолклорна област. През нея преминават реките Марица и Места и се простира до Бяло море (извън границите на сегашна България).

Тракийската област е разположена на юг от Средна и Източна Стара планина до Черно море на изток. Западна Тракия и Източна Тракия са в границите на Гърция и Турция. Към Тракия спадат и източната част на Средна гора (Сърнена гора) и Странджа, като Странджанската, поради специфики, се разглежда от фолклористите като отделна.

Странджанска област. Въпреки близостта и по географско местоположение с Тракия, някои разлики от етнически, социално-икономически и исторически характер обуславят оригиналността на местния странджански музикален диалект. Безспорни носители на фолклора в тази област се явяват представителите на местното старо население, което живее в областта Хасекията приблизително в следната територия: на запад до линията Факия-Желязково – Горно Ябълково, на север – до Цаево-Визица, Инджe войвода, на изток – до Черно море и на юг – до турско-българската граница.

Пиринската етнографска област се простира на юг до с.Кулата (граничи с Гърция), на запад до границата на България с Македония, на север до Кресненския пролом (граничи с Шопската фолклорна област), на изток до Родопите и селата по поречието на реките Струма и Места. Обхваща административна област Благоевград.

Във всяка област съществуват специфики, свързани с българското семейство, но трудно могат да се определят чисто етнографски характеристики, тъй като семейството като институция, в значителна степен е затворена система, която пази своите специфични особености.

Във връзка с етнографските характеристики, ще представим някои особености на български обичаи, свързани със семейството. Ще започнем с *българската сватба*.

Много изследвания има в тази посока, ние ще се опитаме да се обобщим прочетеното.

Първо, възрастта за встъпване в брак през годините е различна – в миналото е около 16-18 години, сега около 25-30, като не са изключени и първи венчила след 30-35 годишна възраст. И ако до преди 100 години да си на 25 неомъжена жена, те отрежда в графата „стара мома“, сега това не е проблем за обществото.

Второ, и преди, и сега има период на момуване и ергенуване, на платоническа любов, на влюбване, избор на брачен партньор, на опознаване. В миналото това става по определени обреди и празници – по Лазаровден, „Ладуване“ по Коледа, като за девойките и младежите ритуалите са различни. В настоящия момент ситуацията е доста по различна – започва в по-ниска възрастова група, запознаването става по местоживеене, съвместно учене, ходене по дискотеки, кафенета и т.н., с много по-нисък контрол от страна на родителите, докато в миналото това се случва по хора, седянки, тлаки и под строгия контрол на възрастни хора.

Трето, изборът на брачен партньор в миналото е пространствено ограничен – момче, девойка от село или от съседното село, докато в съвременния свят, това не е задължително. Същото се отнася и до поддържане на взаимоотношения между влюбените – в настоящия момент е много по-лесно.

Четвърто, сгляда – това е момента, в който се оглежда, преценява момата или ергена от близките – извършва се тайно и явно. Ако сгледниците одобрят момчето или момичето, се изпращат сватовници, които уреждат предбрачните взаимоотношения. Трябва да спомена, че подобен тип проучвания се правят и в настоящето, но не толкова явно.

Пето, в миналото има разграничаване на малък и голям годеж – при малкия се уточняват подробности около намерението да се сгодят, а при големия се правят редица обреди като целуване на ръка, даване на годежен пръстен или жълтица, уточняват се подробности около сватбата. В настоящия момент също се правят годежи, но основно се подарява пръстен на момичето, което невинаги става в присъствие на възрастните.

Шесто, калесването е краят на предсватбените ритуали. Вече са установени кумовете, заложниците, ролята на родниините в сватбата. Това са н.нар. покани за сватбата, които съществуват и в съвременния вариант, като може да се спомене, че предсватбените приготовления днес се възлагат на сватбени агенции.

Седмо, и в съвременността, и в миналото има прощални събития около момчето и девойката – прощаване с приятелския кръг и своеобразно преминаване в друг социален статус. Днес това са моминските и ергенските партита, които също често се предоставят на сватбени фирми.

Осмо, приготвят се обредни хлябове в миналото, както и сватбено знаме и сватбено дръвче. Някъде има подготовка на булката (разкръсяване) и бръснене на младоженеца. Днес това се извършва в козметичните салони като предсватбен грим и спа процедури.

Девето, обличането на булката е традиция, която и днес се тачи, като има едно правило, че младоженецът не бива да вижда булката в сватбените ѝ одежди преди сватбата – това носи лош късмет.

Десето, извеждане на булката от дома ѝ – пазарене, плащане на откуп за момичето и др. Трапезата в дома на момичето е много богата, пеят се прощални песни, извежда се с музика, прощава се с родителите си, полива се вода, за да им върви на младите по вода.

Последваща стъпка е отиването в църквата или в кметството, където се извършва в миналото, а и в настоящето църковен ритуал, а в кметството – светски.

Посрещането на момичето в дома на момчето е празник за семейството, защото това означава нова, млада работна сила, надежда за увеличаване на рода, помощница за свекървата. И днес се посрещат младите с хляб и сол или с хляб и мед, захранват се от свекървата. В миналото девойката се води до огнището, за да се запознае със свещеното място на новия си дом.

За младите се определя специална стая, в която е донесен и чеизът на девойката. Сватбата продължава до полунощ с веселие, танци, песни, изобилие от храна и пиене. Тайнството на брака се консумира само от двамата млади, но се оповестява с гръм и с доказателство, че девойката е девствена, което се проверява по нейната риза от веща в това жена. Пие се блага ракия, ако девойката е честна. Ако момчето не е в състояние за извършване на дефлорацията, в много случаи това се е правило от сведущи по въпроса жени, но спрямо младежа няма някакви морални или социални санкции – приема се, че е неопитен или че има направена магия. Ако девойката не е девствена, има различни начини на санкции – от изгонване, връщане на баща ѝ, до пазарене за имоти, пари и т.н., до развеждането ѝ пред всички и публичното ѝ наказание пред общността. Разбира се, в съвременния свят подобни неща са отживелици и дори не се поставя на въпрос какъв е сексуалният опит на девойката или младежа.

В миналото съществуват някои ритуали, които оповестяват новото положение на булката в обществото – невястата налива вода от кладенеца, като по пътя черпи всеки срещнат за новото си положение в обществото. Друг ритуал е снемане на булото и забраждане като омъжена жена. Днес подобни ритуали няма. Те са изместени от медения месец на младото семейство, обикновено на скъпо и екзотично място. В някои случаи младите не желаят сватбени ритуали, а използват паричните си спестявания и подаръци за меден месец[54]. *(Старева, 2005)*

Днес не съществуват табутата, свързани с младата булка, която подобно на родилката, 40 дни се смята за нечиста. В съвременния свят вариациите за организиране на сватби са изключително много, като са привнесени и много ритуали, идващи от католическия свят, от езически времена – хвърляне на букета на булката, сваляне на жартиера, размяна на обети, игра пред кумовете, разрязване на многоетажната торта, пиене на шампанско, ритуалното предаване на булката от баща ѝ или от друг по-възрастен роднина и др.

1.2.3 Демографски фактори.

Демографските характеристики включват данни за големината, структурата и разпределението на населението, за семействата, динамика на популацията, полови, възрастови особености, миграция, раждане, смърт, образование, етническа идентичност, религия, социална принадлежност.

[54] Старева, Л. (2005). Български обичаи и ритуали. С., с. 202-203.

Данните, които ще използваме, са взети от Националния статистически институт и са отразени последните съществуващи, като някои от тях са и от по-ранни години. Освен статистическите данни, ще се опитаме да обясним и някои от причините за тях.

Демографска ситуация в страната през 2019 година:

✓ Продължава процесът на намаляване и застаряване на населението;

✓ Задълбочава се дисбалансът в териториалното разпределение на населението;

✓ Намалява броят на живородените деца и коефициентът на обща раждаемост;

✓ Намалява броят на починалите лица, но коефициентът на обща смъртност нараства;

✓ Намалява детската смъртност;

✓ Увеличават се броят на сключените граждански бракове и броят на бракоразводите;

✓ Увеличава се очакваната средна продължителност на живота.

Към 31 декември 2019 г. населението на България е 6 951 482 души, което представлява 1.4% от населението на Европейския съюз. В сравнение с 2018 г. населението на страната намалява с 48 557 души, или с 0.7%. В настоящата година предстои преброяване на населението, което ще отрази вероятно намаляване на числеността му.

За сравнение, представяме числеността на населението според преброяванията извършени от НСИ през годините:

Табл. №2

Година на преброяване	Численост
1880	2 007 919
1887	3 154 375
1892	3 310 713
1900	3 744 283
1905	4 035 575
1910	4 337 513
1920	4 846 971
1926	5 528 741
1934	6 077 939
1946	7 029 349
1956	7 629 254
1965	8 227 966
1975	8 727 771
1985	8 948 649
1992	8 487 317
2001	7 932 984
2011	7 364 570

От таблицата ясно личи, че, свързано с историческите събития в България, след Освобождението, поради политиката на Великите сили, разкъсаността на България и смъртността по време на османското робство, населението на страната е около два милиона и тук не се включват онези българи, останали извън границите.

Постепенно населението нараства и достига своя максимум през 1985 г. – почти 9 милиона, тъй като политиката на социалистическия строй е в подкрепа на раждаемостта, осигуряване на възможности за родителите, социална политика спрямо децата и семействата, която ги определя като приоритетни. В последните години, намаляването на населението е резултат от много процеси – миграция, обедняване, нежелание за създаване на повече от едно дете, неравномерна политика по отношение на децата и семействата в България.

Таблицата показва разпределението на населението по области.

Фиг.№2

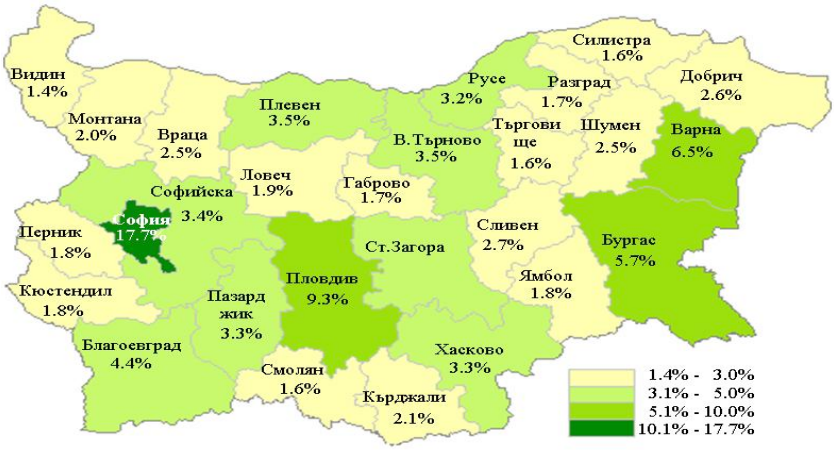

Добре е да получим ясна представа за общите характеристики на населението(https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F):

Гъстота:	62,6 д./km2 (2019)
Прираст:	−6,7 ‰ (2019)
Раждаемост:	8,8 ‰ (2019)
Смъртност:	15,5 ‰ (2019)
Продължителност на живота:	74,9 години (2017 – 2019)
– мъже:	71,5 години (2017 – 2019)
– жени:	78,5 години (2017 – 2019)
Коефициент на плодовитост:	1,58 живородени деца/жена (2019)
Детска смъртност:	5,6 ‰ (2019)

Всяка една от тези демографски особености ще бъде анализирана.

По отношение на гъстотата на населението, тя е изключително неравномерна последните няколко години. Все повече се ориентират българските граждани

към живот в градовете и то концентрация в най-големите градове на страната, а именно София като столица, Пловдив, Бургас, Варна, Стара Загора, Русе, В.Търново. В същото време, съществуват села, в които населението е от 20 и помалко души. Процесите, които довеждат до подобни цифри, са свързани с много социално-икономически и политически фактори, например, липса на работни места в селата и малките градове, затваряне на училища и детски градини, непривлекателност на труда по селата, затваряне на производствени предприятия, миграция, неуспешна приватизация, морално остаряло селско стопанство и др.

Запазва се тенденцията на *урбанизация* – в градовете живеят 5 125 407 души, или 73,7%, а в селата – 1 826 075, или 26,3% (към 31 декември 2019 г.)

Численост на населението в градовете според преброяванията извършени от НСИ през годините:

Табл. №3

Година на преброяване	Численост
1887	593 547
1892	652 328
1900	742 435
1910	829 522
1920	966 375
1934	1 302 551
1946	1 735 188
1956	2 556 071
1965	3 822 824
1975	5 061 087
1985	5 799 939
1992	5 704 552
2001	5 474 534
2011	5 339 001

Численост на населението в селата според преброяванията извършени от НСИ през годините:

Табл.№4

Година на преброяване	Численост
1887	2 560 828
1892	2 658 385
1900	3 001 848
1910	3 507 991
1920	3 880 596
1934	4 775 388
1946	5 294 161
1956	5 057 638
1965	4 405 042
1975	3 666 684
1985	3 148 710
1992	2 782 765
2001	2 454 367
2011	2 025 569

Разпределението на населението е неравномерно. 39,2% от населението в страната живее в 9 общини, които са с население над 100 000 души. В 60 общини пребroените са под 6000 души и в тях живее 3,1% от населението на страната.

Градовете наброяват 255, а селата 5047, а 181 са населените места, в които няма пребroени жители. Една трета от населението на страната живее в седемте най-големи града, които са с население над 100 000 души.

Фиг.№3

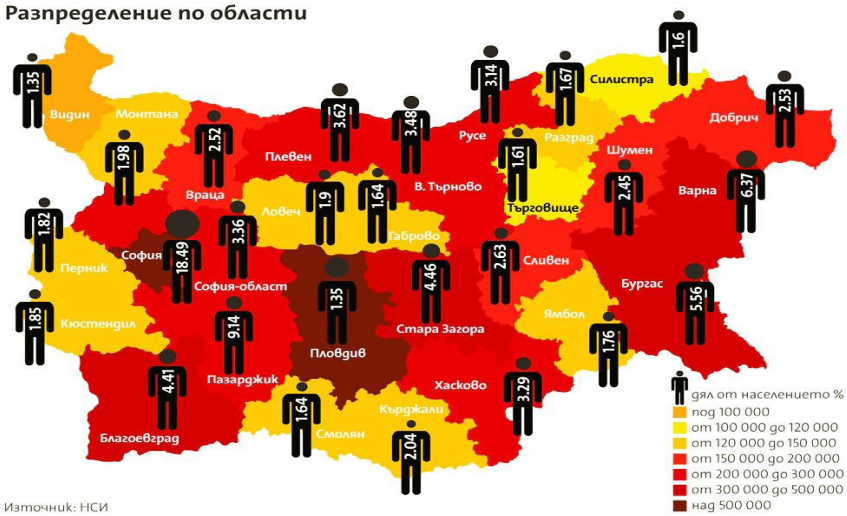

Средната гъстота на населението в България е 66,35 души/км^2, докато средната за Европа е 67 души/км^2, а 45 души/км^2 е за света. Най-голяма е гъстотата на населението в общините Пловдив (3500 души/км^2), Варна (1500 души/км^2), Ямбол (990 души/км^2), Добрич (950 души/км^2) и Столична (905 души/км^2). От районите за планиране най-гъсто населен е Югозападният (103 души/км^2), а най-рядко – Северозападният (48 души/км^2). Най-слабо населен е районът на Странджа – 10 души/км^2.

Прираст на населението. Прирастът на населението се дели на естествен и механичен.

Към 31 декември 2019 г. естественият прираст в България е -6,7‰, като в градовете е -4,4‰, а в селата – -13,1‰. Естественият прираст се получава при отчитане на ражданията и на смъртността в страната.

Коефициентът на раждаемост в Княжество България достига до 41,9 ‰ през 1900 г. В Царство България през 1910 – 41,3 ‰, в годините на социализма се движи между 1950 – 25,1 и 13,3 ‰ през 1985 г. В годините на прехода намалява, като най-нисък е през 2002 – 8,5‰, а в последните 10 години се движи около 9-9,5‰.

Смъртността в България е следната през последните 20 години:

Табл.№5

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Общо	115 087	112 368	112 617	111 927	110 110	113 374	113 438	113 004	110 523	108 068	110 165

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Общо	108 258	109 281	104 345	108 952	110 117	107 580	109 791	108 526	108 083	124 735

Вижда се от данните, че варира в годините, но през последната се е увеличила във връзка с КОВИД- ситуацията.

Ако трябва да обобщим, България е в демографска криза, не по-различна от повечето европейски страни.

Що се отнася до миграциите, там ситуацията е по-тежка, тъй като се предполага, а и данните го потвърждават, че над 2 милиона души са напуснали пределите на страната, като този процес в известен смисъл е необратим.

Най-висок е процентът на преселилите се да живеят в Турция – 25%, следвани от Гърция и САЩ – 15%, Испания – 12%, и по-малко от 5% във Великобритания, Италия, Канада, Нидерландия и др.

Емиграцията не е процес, познат само през последните години или годините на прехода. По време на Първата и Втората световни войни имиграцията е увеличава, засилена е и след 1944 г. с налагането на авторитарния режим в страната. Имиграцията не е особено застъпена в България, тъй като страната ни не предлага адекватна социална политика за емигранти. Но все пак има около 0,5% хора, които са станали български граждани, много лица, главно от Русия, Украйна, С.Македония с двойно гражданство. Болен проблем за страната са българите, които живеят в разкъсаните след Освобождението и войните територии – Западните покрайнини, В Румъния, Украйна, Молдова. Част от тях са запазили българско самосъзнание, но с процесите на глобализация все по-малко се съхраняват българските традиции и обичаи.

Възраст.

Според данни на НСИ към 31 декември 2014 година населението на България е 7 202 198 души, от тях на възраст: от 0 до 14 години – 998 196 (13,9%); от 15 до 64 години – 4 763 673 (66,1%); над 65 години – 1 440 329 (20,0%). (виж таблицата)

Тази по-нова графика показва, че процесът на застаряване е траен за страната ни. В края на 2019 г. лицата на 65 и повече навършени години са 1 504 088, или 21.6% от населението на страната. В сравнение с 2018 г. делът на населението в тази възрастова група нараства с 0.3 процентни пункта.

Процесът на застаряване е по-силно изразен сред жените отколкото сред мъжете. Относителният дял на жените на възраст над 65 години е 25.1%, а на мъжете – 17.9%. Тази разлика се дължи на по-високата смъртност сред мъжете и като следствие от нея – на по-ниската средна продължителност на живота при тях.

Фиг.№4

Фиг. 1. Възрастова структура на населението към 31.12.2019 година

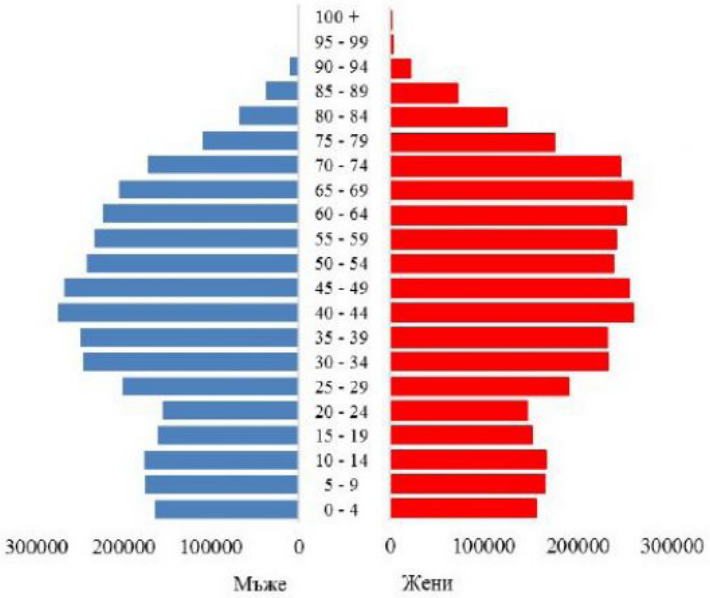

В регионален аспект делът на лицата на 65 и повече навършени години е най-висок в областите Видин (29.9%), Габрово (29.1%) и Кюстендил (27.7%). Общо в двадесет области този дял е над средния за страната. Най-нисък е делът на възрастното население в областите София (столица) – 17.7%, и Варна – 19.2%.

Табл.№6

Възрастова структура:	
0-14 години:	14,4 % (2019)
15-64 години:	64,0 % (2019)
Над 65 години:	21,6 % (2019)

Общо за ЕС относителният дял на населението на 65 и повече навършени години е 20.0%.

Най-висок е този дял в Италия (22.8%), следвана от Гърция (22.0%), Португалия и Финландия (по 21.8%). Общо в девет страни, включително и България, делът на възрастното население е над 20.0%. (пак там)

Към 31.12.2019 г. децата до 15 години в страната са 1 002 258, или 14.4% от общия брой на населението, като спрямо 2018 г. този дял остава непроменен.

Относителният дял на населението под 15 години е най-висок в областите Сливен – 18.5%, и Бургас – 15.6% от населението на областта. Общо в седемнадесет области този дял е под общия за страната, като най-нисък е в областите Смолян – 11.5%, и Габрово – 11.7%.

Делът на най-младото население в ЕС в началото на 2019 г. е 15.5%, като най-нисък е в Италия (13.2%) и Германия (13.6%), а най-висок е в Ирландия (20.5%) и Франция (18.0%). Към 31.12.2019 г. общият коефициент на възрастова зависимост в България е 56.4%, или на всяко лице в зависимите възрасти (под 15 и над 65 години) се падат по-малко от две лица в активна възраст.

За сравнение, през 2018 г. този коефициент е бил 55.5%. Това съотношение е по-благоприятно в градовете – 52.8%, отколкото в селата – 67.5%. Във всички области на страната този показател е над 50.0% с изключение на София (столица) – 48.1%, като най-неблагоприятно е съотношението в областите Видин – 72.4%, Габрово – 68.8%, и Ловеч – 68.1%.

Застаряването на населението води до повишаване на неговата средна възраст, която от 40.4 години през 2001 г. нараства до 43.9 години в края на 2019 година. Населението в градовете се увеличава за сметка на населението в селата и тази тенденция остава трайна, характеризираща се с:

- Ако през 1887 г. населението в градовете е било около 600 хил. души, то през 1985 г наброява 5 900 000 души и в последните няколко години тази тенденция леко спада.
- Ако през 1946 г. около 5 200 000 души са били в селата, то в настоящия момент те са под 2 мил.

Забелязват се и интересни моменти във връзка с раждаемостта в страната. Таблицата по-долу показва ражданията за 2020 г., като по-подробното четене на статистическите анализи свидетелства за сериозни различия по географски райони:

Табл.№7

Местоживеене Статистически райони Области	Общо			Живородени			Мъртвородени		
	общо	момчета	момичета	Общо	брачни	извънбрачни	Общо	брачни	извънбрачни
Общо за страната	59 440	30 544	28 896	59 086	23 850	35 236	354	104	250
Северозападен	5 689	2 874	2 815	5 635	1 520	4 115	54	10	44
Северен централен	5 420	2 777	2 643	5 388	2 220	3 168	32	9	23
Североизточен	7 506	3 887	3 619	7 461	3 138	4 323	45	15	30
Югоизточен	9 588	4 901	4 687	9 507	3 453	6 054	81	16	65
Югозападен	19 510	10 060	9 450	19 438	8 702	10 736	72	28	44
Южен централен	11 727	6 045	5 682	11 657	4 817	6 840	70	26	44

Цифрите са достатъчно показателни – най-голям е делът на родените деца около столицата и в регионите с преобладаване на турско и ромско етническо малцинство и гр. Пловдив.

Бихме могли да отбележим и друга подробност, свързана с годините на раждане на първо дете на майките. Тенденцията, която се забелязва е, че въз-

растта за първо дете се измества в годините. За страната ни през 2020 г. тя е оптимално по отношение на европейските страни.

Табл.№8

Местоживеене Статистически райони Области	Средна възраст при раждане на първо дете	Средна възраст на раждане
	27,5	28,9
За градовете	28.3	29.7
За селата	24.6	26.6

Впечатление прави, че в градовете и селата с по-голям процент ромско население, тази възраст е 22,5 за първо раждане, докато в София-град тя е 30,4, което има редица обяснения, които ще бъдат представени в последващата подглава.

Коефициентът на раждаемост общо за страната е 8,5; за градовете – 8,6, а за селата – 8,2. Най-висок е в Сливенска област – 11.7 (преобладаващото население е от ромски произход), последван от столицата и останалите големи градове. Най-нисък е във Видин (5,8), Габрово, Смолян, Перник.

Тревожен е другият коефициент на тоталната плодовитост или средната раждаемост, която за страната е едва – 1,56, за градовете – 1,46, а за селата – 1,83. Този коефициент е най-нисък във Велико Търново, Шумен, София-град и най-висок в Сливен и Ямбол, преминава 2. Трудно могат да се обяснят тези зависимости, особено ниските числа, освен с високия стандарт на живот, който не позволява на родителите да отгледат повече от едно дете, за да не намалят собствения си стандарт на живот и този на детето си.

Средната продължителност на живота в България. Продължителността на живота в България намалява, отчита Националната статистическа агенция.

Очакваната средна продължителност на живота общо за населението на страната, изчислена за периода 2018 – 2020 г., е 74,6 години, като спрямо предходния период (2017 – 2019 г.) намалява с 0,3 години.

Различната смъртност при мъжете и жените, както и сред населението в градовете и селата, определят и различната средна продължителност на живота при тези категории население. Средната продължителност на живота при мъжете е 71,1 години, докато при жените е със 7,1 години по-висока – 78,2 години. В световен мащаб за сравнение, в Япония средната продължителност на живот е 82,6, за жените – 86,1, за мъжете – 79. В дъното остава Мозамбик – 42,4, като за жените – 42,1, а за мъжете – 41,7. България е 87 място в света по продължителност на живот, при средна продължителност 67,2 за света, при жените – 69,6, а при мъжете – 65 години.

Пол.

Мъжете в България са 3 369 646 (48.5%), а жените – 3 581 836 (51.5%), или на 1000 мъже се падат 1063 жени. Броят на мъжете преобладава във възрастите до 53 години. С нарастването на възрастта се увеличават броят и относителният дял на жените от общото население на страната. Половите характеристики най-добре се разбират при съпоставянето им във възрастов план.

Табл.№9

Обрасти възраст	Общо			В градовете			В селата		
	Всичко	Мъже	Жени	Всичко	Мъже	Жени	Всичко	Мъже	Жени
Общо за страната	6 916 548	3 349 715	3 566 833	5 043 186	2 416 899	2 626 287	1 873 362	932 816	940 546
0	59 029	30 342	28 687	43 921	22 641	21 280	15 108	7 701	7 407
1 – 4	255 341	131 099	124 242	192 966	99 089	93 877	62 375	32 010	30 365
5 – 9	337 290	173 538	163 752	257 118	132 234	124 884	80 172	41 304	38 868
10 – 14	347 354	178 487	168 867	259 264	133 125	126 139	88 090	45 362	42 728
15 – 19	314 238	161 910	152 328	229 007	117 774	111 233	85 231	44 136	41 095
20 – 24	306 421	157 465	148 956	228 909	116 756	112 153	77 512	40 709	36 803
25 – 29	364 385	187 174	177 211	273 759	138 536	135 223	90 626	48 638	41 988
30 – 34	474 861	243 542	231 319	368 871	186 010	182 861	105 990	57 532	48 458
35 – 39	478 532	247 821	230 711	367 698	187 160	180 538	110 834	60 661	50 173
40 – 44	522 220	269 012	253 208	399 961	202 809	197 152	122 259	66 203	56 056
45 – 49	528 127	270 215	257 912	398 093	200 383	197 710	130 034	69 832	60 202
50 – 54	491 725	248 851	242 874	358 041	177 631	180 410	133 684	71 220	62 464
55 – 59	464 881	228 621	236 260	330 390	158 184	172 206	134 491	70 437	64 054
60 – 64	468 096	220 852	247 244	329 849	151 090	178 759	138 247	69 762	68 485
65 – 69	451 579	200 200	251 379	313 677	135 365	178 312	137 902	64 835	73 067
70 – 74	428 163	176 225	251 938	289 345	116 471	172 874	138 818	59 754	79 064
75 – 79	288 403	109 935	178 468	185 976	69 905	116 071	102 427	40 030	62 397
80 – 84	190 665	67 115	123 550	121 327	41 730	79 597	69 338	25 385	43 953
85 – 89	107 547	35 711	71 836	69 452	22 235	47 217	38 095	13 476	24 619
90 – 94	32 370	10 087	22 283	21 965	6 755	15 210	10 405	3 332	7 073
95 – 99	4 989	1 427	3 562	3 373	947	2 426	1 616	480	1 136
100 +	332	86	246	224	69	155	108	17	91

Табл.№10

Съотношение между половете:	
Общо:	0.94 мъже/жени (2019)
При раждане:	1.05 мъже/жени (2019)
До 15 години:	1.05 мъже/жени (2019)
15-64 години:	0.97 мъже/жени (2019)
Над 65 години:	0.68 мъже/жени (2019)

1.2.4 Религия.

България е светска държава. Както при всички конституционна република, тя осигурява на свободата на религията, както е записано в Конституцията. Религиозните институции и институции тук са отделени от държавата. Страна-

та има различни религии и деноминации. Вярващите смятат, че са около 80% от населението, въпреки че само 13,6% от тях посещават редовно услуги. (пак там)

В България вероизповеданията са свободни и равноправни, а религиозните институции са отделени от държавата. У нас има 126 регистрирани вероизповедания – данни към м. ноември 2013 г.

Християните представляват най-голямата деноминация – 85% от общото население. Основната религия на страната според традицията от IX век. официално смятано за източноправославно християнство. Той се изповядва от 82,6% от жителите на България. 0,6% от населението (44 000 души) са Римокатолическата, и 1,12% – протестанти (гръко-римски католици и протестанти). Има привърженици на арменската григорианския православна църква, последователите на различни християнски секти: петдесятните, методисти, баптисти, адвентисти и други.

Втората по големина и най-влиятелна религия в България е ислямът. Почти 13% от най-верните хора в страната (около 1 милион) – мюсюлмани.

В България живеят и малък брой юдаизъм.

Има и руски, румънски и евангелска църква.

В Княжество България ситуацията с религиозните вярвания е следната:

Табл. №11

Население по вероизповедание и години на преброявания

ВЕРОИЗПОВЕДАНИЕ	1887	1893	1900	1887	1893	1900
	Брой			Структура – %		
Православни	2 424 371	2 606 786	3 019 999	76.86	78.74	80.66
Мохамедани	676 215	643 258	643 300	21.44	19.43	17.18
Израилтяни	24 352	28 307	33 663	0.77	0.86	0.90
Католици	18 505	22 617	28 569	0.59	0.68	0.76
Протестанти	1 358	2 384	4 524	0.04	0.07	0.12
Армено-Григориянци	5 839	6 643	13 809	0.19	0.20	0.37
Други	1 461	-	326	0.04	-	0.01
Непоказани	2 274	718	93	0.07	0.02	0.0
Общо за Княжеството	3 154 375	3 310 713	3 744 283	100.0	100.0	100.0

В последващите години на преброяване виждаме следните закономерности:

Табл.№12

Население по вероизповедание и години на преброявания

Вероизповедание	1910	1920	1926	1934	1946	1992	2001
	Брой						
Общо	**4337513**	**4846971**	**5478741**	**6077939**	**7029349**	**8487317**	**7928901**
Източно-православно	3643918	4062097	4569074	5128890	5967992	7274592	6552751
Мюсюлманско	602078	690734	789296	821298	938418	1110295	966978
Католическо	32150	34072	40347	45704	-	53074	43811

Протестантско	6 335	5 617	6 735	8 371	-	21 878	42 308
Юдейско	40 067	43 232	46 431	48 398	43 335	2 580	653
Армено-грегорианско	12 259	10 848	25 402	23 476	-	9 672	6 500
Друго и непоказано	706	371	1 456	1 802	79 604	15 226	7 784
Не се самоопределя	-	-	-	-	-	-	308 116
	Структура – %						
Общо	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**
Източно-православно	84.0	83.8	83.4	84.4	84.9	85.7	82.6
Мюсюлманско	13.9	14.3	14.4	13.5	13.3	13.1	12.2
Католическо	0.7	0.7	0.7	0.8	-	0.6	0.6
Протестантско	0.1	0.1	0.1	0.1	-	0.3	0.5
Юдейско	0.9	0.9	0.8	0.8	0.6	0.0	0.0
Армено-грегорианско	0.3	0.2	0.5	0.4	-	0.1	0.1
Друго и непоказано	0.0	0.0	0.0	0.0	1.1	0.2	0.1
Не се самоопределя	-	-	-	-	-	-	3.9

Разпределението в България на преобладаващите вероизповедания има следния вид:

Фиг.№5

В преброяването от 2011 г., разпределени по област, вероизповеданията в страната са (виж таблицата):

- Преобладаващата част са православни християни;

- Изповядващите ислям като количество хора (взимаме под внимание над 30 хил. души, което може да се приеме като струпване на религиозна общност) са най-вече в Кърджали, Хасково, Благоевград, Разград, Пловдив, Силистра и Смолян, като само в Кърджали и Разград те преобладават над православните християни
- Има области, в които мюсюлманското общество е под 1000 души и това са: Видин, Враца, Кюстендил, Монтана Перник, Софийска област;
- Католицизмът е най-разпространен в Пловдивска област, следвана от Плевенска, София-град, Великотърновска.
- Протестанството е най-разпространено в София-град, Пловдив, Сливен и Стара Загора;
- Хората в големите градове не се самоопределят религиозно, което е обясним факт – или не желаят да споделят, или са атеисти, или пък имат затруднения в самоопределянето.

Табл. №13

Област	Численост								
	Общо	Православие	Католицизъм	Протестантство	Ислям	Друго	Нямат	Не се самоопределят	Непоказано
България	**7 364 570**	**4 374 135**	**48 945**	**64 476**	**577 139**	**11 444**	**272 264**	**409 898**	**1606269**
Благоевград	323 552	196 942	719	1499	40 667	360	4639	8374	70 352
Бургас	415 817	229 985	1402	3882	40 055	513	14 349	20 029	105 602
Варна	475 074	283 143	1569	2849	20 533	1145	20 049	29 921	115 865
Велико Търново	258 494	160 705	3276	1337	11 908	326	10 126	14 346	56 470
Видин	101 018	70 224	272	809	74	92	6474	5490	17 583
Враца	186 848	106 989	1258	572	438	120	10 625	10 806	56 040
Габрово	122 702	83 955	516	686	4210	131	3944	6527	22 733
Добрич	189 677	103 209	650	936	23 487	216	6644	13 054	41 481
Кърджали	152 808	23 916	263	223	82 227	77	1726	8800	35 576
Кюстендил	136 686	101 506	287	2713	102	204	3826	7306	20 742
Ловеч	141 422	84 508	758	1295	3273	114	9454	10 783	31 237
Монтана	148 098	100 571	438	2740	97	164	14 842	17 323	11 923
Пазарджик	275 548	161 157	828	3183	24 353	242	7443	14 214	64 128
Перник	133 530	90 367	403	858	202	146	5406	8712	27 436
Плевен	269 752	153 050	5164	1374	4780	226	16 014	14 311	74 833
Пловдив	683 027	428 078	19 502	6183	36 319	1087	12 528	31 575	147 755
Разград	125 190	41 116	191	379	52 706	63	2002	7647	21 086
Русе	235 252	144 073	979	1435	23 817	455	8383	12 966	43 144
Силистра	119 474	51 793	301	527	37 806	140	3581	6130	19 196
Сливен	197 473	100 523	669	5623	11 471	211	11 516	9976	57 484
Смолян	121 752	28 294	148	192	29 001	67	4013	11 212	48 825
София	1 291 591	892 511	5572	10 256	6767	4010	51 026	65 034	256 415
Софийска	247 489	167 620	648	2979	503	238	6423	13 699	55 379

Област	Численост								
	Общо	Право-славие	Като-лици-зъм	Протес-тант-ство	Ислям	Друго	Нямат	Не се самоопр-еделят	Непо-казано
България	**7 364 570**	**4 374 135**	**48 945**	**64 476**	**577 139**	**11 444**	**272 264**	**409 898**	**1 606 269**
Стара Загора	333 265	210 440	1028	5476	11 693	321	14 023	22 263	68 021
Търговище	120 818	45 963	274	261	34 368	78	2422	6766	30 686
Хасково	246 238	152 392	747	1538	23 314	324	6761	11 138	50 024
Шумен	180 528	83 930	565	1673	51 817	219	4466	10 270	27 588
Ямбол	131 447	77 175	518	2998	1151	155	9559	11 226	28 665

Според изследване – „Европейско изследване на ценностите“ на „Българска социологическа асоциация“ през 2009 21,7% от българите заявяват, че не вярват в Бог и 67,3% – вярват в Бог.

Към 2005 г. броят на църквите, манастирите и параклисите в България е около 3750, а на джамиите и медсиджите (малки молитвени домове) е 1050, което дава съотношение 78:22 съответно. Към 2007 г. джамиите са вече около 1300, от които само 1000 реално функционират.

Останалите религиозни вярвания са незначителни като процентно съотношение за страната.

1.2.5 Етнос.

Според преброяването на населението през 2011 г. 76,9 % са се определили като етнически българи, 8,0 % – като етнически турци, 4,4 % – като етнически цигани, а останалите 10,6 % са от други етноси и неопределени.

Численост и дял на основните етническите групи според преброяванията на населението през годините след Освобождението на България:

Табл. №14

Година на преброяване	Численост			
	Българи	Турци	Цигани	Други и неопределени
1900	2 888 219	531 240	89 549	235 494
1910	3 518 756	465 641	122 296	230 820
1920	4 036 056	520 339	98 451	190 660
1926	4 557 706	577 552	138 844	254 639
1934	5 204 217	591 193	151 950	130 579
1946	5 903 580	675 500	170 011	281 200
1956	6 506 541	656 025	197 865	441 067
1965	7 231 243	780 928	148 874	66 921
1975	7 930 024	730 728		
1992	7 271 185	800 052	313 396	102 684
2001	6 655 210	746 664	370 908	160 202
2011	5 664 624	588 318	325 343	786 285

От 2019 г. данните сочат, че етническите българи в Република България съставляват 84.8% от населението, а останалата част е представена от малцинствените групи: турци 8.8% и цигани 4.9%. 1,4% от населението включва и други представители на малцинствени групи като: арменци, руснаци, румънци, украинци, гърци, каракачани, евреи и др.

Разгледани във взаимовръзката „език-етнос“, картината от 2011 г. е следната:

Табл. №15

Етническа група	Общо	Майчин език														
		Български	Турски	Ромски	Арменски	Еврейски	Влашки	Руски	Татарски	Арабски	Гръцки	Македонски	Румънски	Украински	Друг	Не се самоопредел
Общо за страната	**6611513**	**5631759**	**604246**	**280979**	**5567**	**141**	**1815**	**15211**	**1367**	**1321**	**3182**	**1376**	**5454**	**1691**	**9946**	**47458**
Българска	5604300	5571049	15959	7528	270	11	316	4113	5	115	375	151	733	296	1126	2253
Турска	585024	18975	564858	549	..	-	-	15	8	4	..	..	4	-	52	555
Ромска	320761	24033	21440	272710	3	..	4	17	-	..	..	5	1837	..	32	673
Арменска	6360	1047	..	-	5235	-	-	37	-	3	..	-	..	-	14	20
Еврейска	1130	897	..	..	-	120	-	61	-	3	-	..	-	..	39	5
Влашка	3598	165	-	..	-	-	1462	-	-	-	-	-	1964	..	4	..
Каракачанска	2511	465	-	..	-	-	-	-	-	-	1479	-	-	-	549	17
Руска	9868	183	8	-	..	-	-	9556	16	-	..	-	..	24	60	16
Гръцка	1356	98	..	-	-	-	-	4	-	-	1237	-	-	-	14	..
Македонска	1609	411	..	-	-	-	-	..	-	-	..	1163	-	-	13	17
Румънска	866	37	-	..	-	-	3	..	-	-	-	-	822	-	..	-
Украинска	1763	33	-	..	-	-	-	428	-	-	-	-	-	1279	18	3
Друга	19260	7390	383	19	30	..	24	430	1335	1103	45	13	53	18	7520	895
Не се самоопределя	53107	6976	1592	166	27	6	6	548	3	91	38	41	38	71	503	43001

В различните области се наблюдава различно разпределение на етносите:

1. Тази карта показва съотношението българи-турци.

Фиг.№6

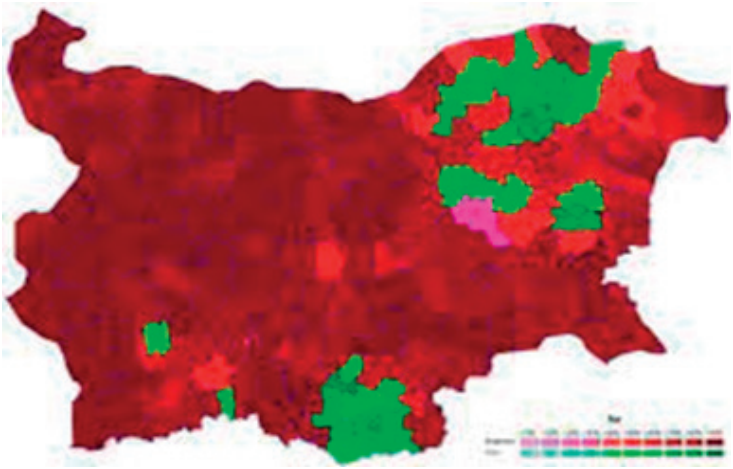

2. Тази карта показва преобладаващото турско население в страната.

Фиг.№7

3. Тази карта показва концентрацията на ромско население в страната.

Фиг.№8

Закономерности:

✓ Турците населяват компактно основно четири географски области – Източните Родопи, Източна Стара планина с Предбалкана, Лудогорието и Добруджа. Техни общности има и в големите градски центрове (София, Русе, Варна, Шумен, Хасково, Кърджали и пр.), както и в някои по-малки градове (напр. Никопол).

✓ Лицата от ромската етническа група са разпределени териториално във всички области. Най-голям е делът им в област Монтана – 12.7% и Сливен – 11.8%., следвани от Добрич – 8.8%, Ямбол – 8.5% при общо за стра-

ната 4.9%. Около половината (55.4%) от самоопределилите се като роми живеят в градовете.

- ✓ По-голяма маса от руснаци живея в Силистренско и Варненско.
- ✓ Арменците у нас живеят в големите градски центрове София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе.
- ✓ Власите живеят предимно около Видин, Свищов, Силистра, крайдунавските райони на В.Търново, Русе, Плевен.
- ✓ Каракачаните са предимно в Сливен, Котел, Казанлък, Самоков, Дупница, Берковица, Враца.
- ✓ Гърците – Пловдив, Асеновград и някои селища по брега на Черно море – Несебър, Созопол и др.
- ✓ Татарите – в някои райони на Добруджа – в Добричко.
- ✓ Евреите – София, Варна, Пловдив.
- ✓ Сърби- Видинско и Софийско;
- ✓ Черкези – Видин, Враца, Монтана, Шумен, Добрич и Велико Търново (компактно – в селата)
- ✓ Албанци – Арбанаси, Копиловци, Червена вода, Девня.

Сърбите, черкезите и албанците са изключително малко като брой, така че не оказват влияние върху останалото население. В последните години много македонци от С.Макадения искат двойно гражданство от нашата страна, като много от тях учат, работят у нас, а други използват страната ни като трамплин за пребиваване в Европа.

Разновидност, която няма точно самоопределние и самосъзнание, са помаците, които имат мюсюлманско вероизповедание, но майчиният им език е българският. Те се са и единна общност и населяват в Родопите – в Област Смолян, област Кърджали, област Хасково, предимно в Област Пазарджик, Община Златоград и Област Благоевград. Има подобни общности и в селата на Ловешко, Великотърновско и Русенско.

Ще се постараем да направим кратка характеристика на най-често срещаните етнически общности в България.

Турци в България.

Представляват най-голямата етническа група след българската, най-голямото малцинство в страната, като преброяването им основно се затруднява от факта, че голяма част от представителите на ромската общност се идентифицират като турци, поради факта, че отношението на българите към турците (с малки изключения) е значително по-толерантно и по-добронамерено, отколкото към ромите.

Допусканията са, че са между 650-750 хиляди, което е около 8-9,5% от населението в страната. Въпреки че са втората по големина етническа група, за тях е написано значитно по-малко, отколкото за ромите, тъй като техните обичаи, традиции, тяхното поведение, толерантно отношение, нрави не създават проблеми за българското общество. Днес населяват предимно следните региони:

Фиг.№9

Това са предимно Кърджалийска област, Разградска област – над 50% от населението и Търговищка, Силистренска, Шуменска област – ¼ от населението и над 15 % се намират в Добричко, Хасковско, Русенско, Варненско. Най-малък процент турско население има в София-град.

Населяването в нашите земи води до редица научни противопоставяния. Най-разпространени са схващанията, че съвременните турци са потомци на анадолски и малоазийски турци, заселили се тук през Османския период. След 1878 г. до 1989 г. в резултат на целенасочената политика спрямо турците над 1 милион души от България се преселват на няколко вълни към съседна Турция. Самото име на „турци“ се появява в българската книжнина през втората половина на 18 век, т.е. с началото на Възраждането, а придобива гражданственост едва през 19 век. Дотогава, за означение на мюсюлманите в империята от българите са използвани думите „агаряни“ и „измаилтяни“.

В самата Османска империя са съществували два термина за обозначаване на идентичност: простонароден човек (турчин) и династичен аристократ (османец). (https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8_%D0%B2_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F)

Голяма част от представителите на общността сочат за майчин език турския, който се определя като диалект (румелийски, балкански) на османо-турския език. Поради редица причини и фактори той се различава от книжовния език в съвременна Турция. Отделно от това, в рамките на общността в България, се наблюдава употребата на различни наречия и говори сред дунавските, делиорманските (лудогорските) и кърджалийските турци. От разпределението на лицата, самоопределили се като турци според декларирания от тях майчин език, се установява, че турският език е майчин за 96.4% от тази група, докато българският език е майчин за 3.3% от българските турци. Тези данни говорят за силната зависимост между етническия произход и майчиния език.

Езиковите, религиозните, географските характеристики създават широк спектър от вариации на културата на турската етническа група като цяло, заради което трудно би могло да се говори за хомогенност на тяхната култура. Днес определени елементи не се различават от тези на околното българско население – като поминък, жилище, облекло, храна (с изключение на част от турците, които се съобразяват с религиозните забрани за консумация на свинско месо и алкохол, както и с периода на пост). Както вече споменахме, почитат и отбелязват Курбан и Рамазан (Шекер) Байрам, които стават повод за семейни и роднински срещи.

За Курбан байрам се коли овен за здраве и берекет, като част от месото се раздава на съседи и близки, както и на най-бедните в селището.

Рамазан байрамът се предшества от свещения месец Рамазан за мюсюлманите, който е период на пост, молитви и дарения. От изгрев до залез слънце не се консумира нищо. След вечерните молитви в някои селища се организират *ифтари* – трапези, на които се събират всички или само мъжете, като на тях се канят и най-бедните представители на общността.

През този период и особено в края му се дава милостиня на най-бедните, като мюсюлманите вярват, че тя има пречистваща сила за греховете им. За двата Байрама турците посещават гробищата на своите близки, където изразяват почитта си към тях.

Алианите имат и други празници, напр. Невруз (на 21 май), с който отбелязват началото на Новата година и новия селскостопански цикъл. Денят става повод за среща на общността им (джема), изпълняват се песни и танци, прескачат се огньове. Почитат и мюсюлманските светци Отман баба, Демир баба, Акязалъ баба, Елмалъ баба и други.

Други събития са рождението на пророка Мохамед, спазването на Хъдърлез (6 май) гадания на младите момичета, а в наши дни – даване на курбан и среща на родините.(https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8)

Ако търсим данни за миграционните процеси на турците към Турция, то бихме могли да приемем, че тази таблица частично ни ги показва и най-вече илюстрира голяма маса от хора, които се изнасят по време на Възродителния процес (не е мястото, нито целта на тази разработка да обсъжда, анализира случилото се в този период):

Табл.№16

Година	Брой
1877 – 1878	130 000
1912 – 1930	240 000
1931 – 1939	100 000
1950 – 1951	150 000
1952 – 1968	24
1969 – 1974	52 000
1979	50 000
1979 – 1988	10
1989	300 000

Много от изселниците се завръщат, но и една немалка част напускат страната ни завинаги. По отношение на съвместното съжителстване между българи и турци – и по време на робството (с изключения по време на въстания и Освободителната война), и след Освобождението, и дори по време на Възродителния процес, взаимоотношенията „българи-турци“ са комшийски, толерантни, помагат си, подкрепят се. Всъщност, политическите решения не нанасят съществена вреда върху междуличностните отношения, особено на равнище местоживеене.

По отношение на традициите, те много се доближават до нашите, с малки изключения – обрязването на момчетата, даване на име на новороденото и приобщаване към рода, сватбите, които се отличават с пищност и къносване на булката и обредно бръснене на младоженеца, като последното го има и в някои етнографски групи и в българските семейства.

Малко по-различни са погребенията при турците – необходимо е мъртвият да бъде изкъпан, обвит с бял чаршаф и погребан до 24 часа. При погребване лицето му трябва да е обърнато към Мека, жените не присъстват на погребението. Шествието се води от ходжата и се правят помени на 7, 40-52 ден, една година.

По отношение на храната, която е показател за народопсихологията на един народ, най-отличителни ястия са тараната (вид супа), лозови сърми, дроб сърма, пилаф, млечни баници, баклави, тулумби, сутляш (мляко с ориз), ашуре (десерт със сушено плодове и жито) и други. Предпочитана напитка по повод на празници и възпоменания е шербетът, а в ежедневието – ошафът. Също така широка разпространена е консумацията на кафе, за разлика от Турция, където се предпочита чай. В много семейства вече се консумира и свинско месо, пият се алкохолни напитки и др. Малко по-различно е облеклото на турските жени – шалварите са за предпочитане, както и елеци, забрадки. Съществуват и по-традиционно облечени жени – предпочитание към черното и дори черни фереджета, но това по-скоро са единични случаи.

Към турците погрешно се причисляват помаци, гагаузи, черкези, татари, но трябва да се има предвид, че съществуват различия по език и религия и че за турците те са толкова различни, колкото са различни ромите и българите.

Друга особеност, която следва да се отбележи е, че въпреки връщането на имената им след 1989 г., някои от турците отказват, тъй като примат, че в страната, в която живеят, е по-добре за тях да останат с българските си имена. Добре е също да отбележим, че политическата партия ДПС способства за мира в страната ни вече 30 години, за разлика етническите проблеми в съседните нам страни.

По отношение на ролята на жената в турските семейства в България, по-скоро битуват схващания, които далеч не отговарят на действителността. Жената е равноправен член на семейството, работи наравно с мъжа си и със сходно, а дори и по-високо образователно равнище. Тя е майка, домакиня, но и специалист в професията, която изпълнява. Оттук и положителното отношение към образованието, като можем да отбележим, че турското население не отстъпва по образователен ценз на българското. В социално-икономическо

отношение не се забелязва разлика с българското общество, както и по отношение на заемане на административни и управленски постове.

Друга особеност в това направление е желанието на част от турските семейства децата да изучават турски език като майчин или като чужд, което е удовлетворено в много от училищата в смесените райони. Запазени са и се развиват и културата, и архитектурата на турското население, изучават се в часовете по история, както и част от фолклорното богатство на турците. Толерантното отношение на българите се прокрадва и в това, че имаме новини на турски език, издания на турски език, заделят се средства за построяване на джамии и т.н.

На турското културно наследство се гледа като богатство на държавата, като напомняне за историята, за произхода на различните етнически общности и затова, че познаването на културата на другите, обогатява познаването и на българската култура.

Турските семейства се различават от ромските и българските по някои характерни особености:

- ✓ една голяма част от българските турци изповядват ислям и имат специфични празници като Рамазан-байрям и Курбан-байрям, свързани с пости, вярвания, пречистване, постене и т.н.
- ✓ Привързаността към семейството е много по-ясно изразена, отколкото в останалите видове семейства и често измества дори и в юношеска възраст средата на връстниците, като това има двупосочно значение – запазване на традициите и ценностите в семейството, но и проблеми с интеграцията в общността на връстниците;
- ✓ Семейството е абсолютен авторитет, като главата на семейството определя живота в него;
- ✓ Ролята на жената е много по-ограничена, в сравнение с българските семейства – тя е предимно домакиня, изцяло възпитава децата, грижи се за дома и по-възрастните членове на семейството, притежава ограничена власт и е подчинена на господаря на семейството;
- ✓ Често пъти в турските семейства членовете на семейството, в т.ч. и на разширеното семейство живеят заедно, поколения, като почитта и уважението към възрастните е много изразено.
- ✓ Бременността е високо ценена, но и съществуват множество ритуали, свързани със запазването на детето. Същото се отнася и за раждането и след раждането му. То, например получава името си от дядото едва на третия ден след раждането;
- ✓ Обрязването на момчето до 7 години е задължителен ритуал, който се съпътства с много тържества и молитви за благополучие от страна на ходжата;
- ✓ Бракът на мюсюлманите не е тайнство, а сключване на обществен договор и се сключва предимно от родителите на младоженците. Съпътстван е с много дарове и много договаряния.
- ✓ Кънесването е важен компонент за булката от предсватбените ритуали;
- ✓ Младото семейство става пълноправен член на общността едва след като се побратими с друга семейна двойка чрез особена церемония, обикновено няколко години след сватбата;

✓ Изискването за девственост от страна на булката е много по-строго, отколкото е в българските традиции;
✓ Характерно за турските семейства е стремежът към обучение на техните деца, професионалното развитие, традиционното предаване на занаятите в семейството;
✓ Видовете семейства не се разграничават от познатите в тези географски ширини, като едно от традиционните изисквания към членовете на семейството е да запазят религиозните си виждания.
✓ До скоро в турските семейства съществуваше многодетието, но в последните години те са обикновено от двама родители и две, дори едно дете;
✓ Доминира ролята на религията в ежедневието на турците – молитви три пъти на ден, посещение на молитвени храмове, значимата роля на ходжата в живота на турците и др.

Може да се каже, че турските семейства в България имат твърде сходни характеристики с българските, тоест, подвластни са на тенденциите в съвременното глобално общество.

Като обобщение, можем да кажем, че за турците в България текат следните процеси – тенденции, които са противоречиви и които могат да се наблюдават в почти всяко семейство:

1. Възраждане на традиционните елементи на културата – целта е да се съхрани тази култура и да се запази като богатство.

2. Засилване на религиозното влияние – произтича от промените в мюсюлманския свят, като тук се включват и негативни явления като фундаментализма, изкривяване на Корана и др.

3. Приобщаване към глобалната модерна култура – от една страна, без да се отчитат религиозното влияние и културното наследство и от друга, при зачитането му, съобразяване, но и модернизиране.

Ромите в България

Трудно е да се пише за историята на един етнос, който е заселен на територията на цяла Европа и части на Азия, без да притежава собствена държава и граници. Затрудненията произтичат от няколко особености на ромското население (Петрова, 2001, с. 7-44):

✓ нежелание на хората да се идентифицират като роми;
✓ политическа принуда от някои страни да се самоопределят като граждани на държавата, към която се причисляват;
✓ отхвърляне от страна на населението;
✓ отграничаване от други ромски групи;
✓ смесване с местното население;
✓ дългогодишна липса на заинтересованост към техния бит, култура, традиции;
✓ миграция на ромското население и др.

И все пак, първите групи роми пристигат в Европа от Изток на Запад през XIV и XV в., като предизвикват безпокойство, неразбиране, отхвърляне на тези

дългокоси чужденци, които не се вместват в представите за народ. Всички исторически документи посочват Индия за родина на ромите и факта, че пристигат от Изток. Едва в края на XVIIIв, в лингвистичните изследвания определят езика им като произлизащ от района на Североизточна Индия и близък до простонародните наречия на **санскрит**. Дават им различни имена, сп. Източниците, повече от седемдесет. Подобно разнообразие води до объркване.

Въпреки приблизителното определяне времето на тяхното пристигане в Европа, не може със сигурност да се твърди, че те се заселват именно в посочените векове, тъй като историците допускат преминаване на малобройни групи още преди това и евентуално тяхно заселване. Доказателство за подобно допускане е фактът, че първите свидетелства за тях са от централните части на Европа, а не от пограничните райони на съответните страни.

За Балканите се приема от историческите данни, че ромите се заселват в периода XIII-XV в, като данните не са съвсем точни.

Смята се, че в градовете и селата на Гърция, Албания, Югославия, България и европейската част на Турция те живеят приблизително от 600 г.

Т.е., тази констатация отвежда към XIV в. Специално за България се допуска, че масовото заселване е към периода XIII-XIV в, като не са изключени и по-ранни контакти.

Смята се, че тяхното преминаване е заедно с османската армия, че са били част от административната, военната и икономическата система на Османската империя.

Основания за подобно твърдение дават многобройните сведения за присъствие на роми във Византия през посочените периоди и предвижването им към Сърбия, Влашко, Молдова. Като се има предвид и благоприятното за миграции географско положение на България, логично е да се предположи, че именно този е периодът на заселването на ромите на българските земи.

Три са общностите, разграничени според религиозната си принадлежност и начин на живот:

А) **Ерлии** – отдавна уседнали роми, към тях:

- мохамедани;
- християни;
- причислявани към секти.

Б) **Кардараши** – мигрирали роми към края на XIX в от днешните румънски земи. Разделят се на:

- унгарски цигани;
- български цигани.

В) **„Гаджикане рома“** – те са традиционно християни.

За първата група – ерлиите се смята, че тя е най-огромна, между нея са:

- *Хорохане (мюсюлманска група), която включва*:
  - мигрирали от мюсюлманските страни роми;
  - „турски цигани “ от гръцки произход;
  - роми, потурчени по време на турското робство;
  - цигани-мюсюлмани, станали такива заради обкръжението си.
- *Дасакане (християни), между които:*

* цигани-християни, които са си били винаги такива;
* станали християни след Освобождението;
* през 1942 насилствено прекръстени;
* дошли от християнски страни.

- *Роми, принадлежащи към други религии и секти:*
  * католици – заселени в райони с католическо вероизповедание;
  * принадлежащи към Петдесятната евангелска църква, които се увеличават непрекъснато (нейната принципна позиция е, че всички на този свят са равни, независимо от произхода си, от расата, от социалния статус и имущество).

Разграничаване съществува и с оглед професионалните умения на ромите. Така за ерлиите-хорохане рома са характерни следните професии: дрындари, кошничари, звънчари, аргути (ковачи), а за дасакане рома – бургуджии, джамбази.

За основен модел на етническото самосъзнание при ромите се посочва тристепенния – съзнание за принадлежност към дадена група; съзнание за принадлежност към общоциганската общност и съзнание за принадлежност към макрообществото, в които живеят (вариант – към отделна негова част) или в която са живели преди[55]. *(Аспекти на етнокултурната ситуация в България, 1991).*

Към първата степен се включва наличието на вътрешногрупово разделение, което е трайно по своя характер.

Към втората степен са онези отношения към другите ромски групи, като в основата е правилото, че всеки чужд е „гаджо". Тя също е трайна, но при наличие на опасност за всички роми се пренебрегва. Ако са застрашени ромите в една държава, те създават организации за самозащита.

Към третата степен се отнасят няколко подразделения:

1. Стремеж за създаване на впечатление, че са отделна група, която има своя цел и мисия и така печелят социален престиж.
2. Идентифицират се с държавата и нацията.

В България формирането на етническо самосъзнание на ромите е още потруден проблем, защото в рамките ѝ живее още едно немалобройно малцинство, което се ползва с достатъчно по-висок социален престиж и оттук наличието на т.нар., „турчеене", което е характерно за много ромски групи.

Религията е неясен въпрос поради многообразието на етническата ромска общност. При ромите съществуват вярвания, табута, свързани със смъртта, с жената (особено през месечния ѝ цикъл), с чистотата, с раждането и бременността. Много силен е страхът от вещици, вампири и урочасване на децата, и за да се спасят от този страх, те посещават врачки, баячки, които изгонват лошото, нечистото, неромското.

Вярванията на ромите са изцяло ориентирани към запазване на рода, поколението, породени са от страх да не бъдат асимилирани и обезличени. Особено важно е да се връзва червено конче на шапчицата на бебето, което означава, че то не може да бъде урочасано. Носи се непрекъснато, защото е ясно, че шейтан (дявол, джин пери, назар, злото, уроки) е навсякъде, шейтан може

[55] Аспекти на етнокултурната ситуация в България (1991). Авторски колектив, С.

да е любимото животно на ромите – коня. В случаи на заплаха се коли петел (жертва, курбан).

Те приемат, че има Бог (Делва) и дявол (Бенг), като най-общи символи на доброто и на злото на земята. При тях липсва вярата в рая и ада[56]. (Аспекти на етнокултурната ситуация в България, 1991).

Като сграда, църква, помещение, особено популярни в последните няколко години са евангелските църкви, които изцяло удовлетворяват ромите. Там те са добре посрещани, като равни, без оглед на етническата им принадлежност, образование, икономическо положение. Евангелистите им дават храна, обличат децата им, тя е вид сигурност, която държавата не им осигурява. Там са убедени, че ще ги приемат такива, каквито са.

Твърди се, че вярата на ромите е белязана с дуализъм, а той произтича от виждането, че човек е съставен от две субстанции – грешна, смъртна плът и безсмъртна душа, което изцяло ги удовлетворява, тъй като отдават злото на плътта, а доброто е у всеки, то е резултат от душата, която е чиста и добра.

Фактът, че се увеличава броят на ромите, които са привърженици на Евангелската църква, се обяснява с още една особеност. Като силно внушаема, суеверна и недотам образована аудитория, те се поддават изключително много на въздействия на авторитети, каквито са проповедниците. Ефектът на заразяването в посочената църква е значителен.

Езикът, като основен компонент на етническото самосъзнание, е специфично образувание, което е резултат от развитието на материалния и духовния свят на един етнос, на една нация, на един народ.

Ромският език произлиза от простонародни наречия, близки до санскрит, но силно се повлиява от езика на страната, в която ромите живеят. Той е с индийски произход и е повлиял на европейските езици. Поради многообразието му, е трудно да се класифицират диалектите.

Ето защо, ромският език се разглежда по „страти“, а не по диалекти[57]. *(Лежоа, 1996).*

Езикът за ромите изпълнява две основни функции:

- запазва дефинирането на общността;
- спомага сближаването в социален план.

Изследване от 1992 г. за употребата на езиците в България от страна на ромите сочи, че български език говорят 51% от тях, ромски – 67%, турски – 34% и друг език 0,4%.[58] *(сп.“Социологически преглед“, 1992).*

Многократно се подчертава, че ромското семейство притежава определено социализираща функция за децата и за всички членове. То е и образователна единица, и трудова група, и средство за сигурност, и начин за възпроизводство и самозащита. Поради големите различия от българското семейство, се налага да се обособят някои негови специфични особености, които често предизвикват възмущение или негативно отношение, тъй като не се познават достатъчно.

[56] Аспекти на етнокултурната ситуация в България (1991). Авторски колектив, С.
[57] Лежоа, Жан-Пиер (1996). Роми, цигани, чалгари. С.
[58] Сп. „Социологически преглед“ (1992). Кн. 2, С.

Бракът при ромите е серия от договаряния между семействата. Всъщност, бракът се сключва между фамилиите, а не между младите.

Друга характеристика са бягствата преди брака след спогодбата (при ерлиите е останало от преди). Рядко се сключва граждански брак, а още по-рядко църковен, тъй като те нямат никакво значение за ромите. При тях е в сила едногамния закон, който не позволява смесени бракове, дори с близки ромски групи (с малки изключения при ерлиите). Днес този закон няма същата строгост.

Семейството се приема като организация, гарант за сигурност, защото срещите с външния свят носят опасности, свързани с насилие, било то физическо, психическо (предразсъдъци, насяван страх), социално (противопоставяне – открито или не). Всички в семейството живеят заедно. Безбрачните също са задължително при родителите си, децата са винаги наблизо около старите хора, които са на голяма почит, болните никога не се изоставят. Ако някой бъде изключен от семейството, той се осъжда на социална смърт.

Всяко дете се приема с голямо желание, но първото определя наличието на семейство.

Социалните роли между мъжа и жената са строго диференцирани – жената е силната икономическа опора, домакинства, възпитава, рядко се занимава с дейност извън семейството. Мъжът е авторитет, взема решенията, изразходва бюджета и неговите доходи се използват само в изключителни случаи. Недопустима е изневярата на жена, както и женски предбрачен живот. Насилие се позволява само от страна на мъжа.

Нормалната възраст за семеен живот е 14-20 г., като до 16 г. са сключили брак 40%, до 18 – 32% и до 22 – 22%.

Изключително високо се оценява бременната жена и се заклеймява онази, която не може да има деца. При евентуални затруднения при раждане, усилията са насочени към спасяване на майката, а не на детето. Особено опасно е да бъде урочасано детето. Тогава ромката прави всичко възможно да го спаси. (Марушианова, Попов, 1995).

По отношение на възпитанието – не се допуска неуважение на възрастен човек, но на децата се дава повече самостоятелност и свобода, те спорят, убеждават, имат редица отговорности, които ги правят по-зрели за възрастта си.

Като обобщение важи следната констатация:

„Доживя“ е равно на „ожени се“.

С. Нунев представя така ромското семейство[59] *(Нунев, 1995)* – виж също и М. Тодорова[60] *(Тодорова, 1991):*

Традиционно ромско семейство – тези семейства са обичайно многодетни и се живее в разширено семейство – две до три поколения, в т.ч. и по-близки или по-далечни роднини. Обикновено това се бедни хора, живеещи по селата, в жилища без наличие на обикновени битови условия, без да разполагат с

[59] Нунев, С. (1995). Най-общи знания за ромското семейство, сп. „Начално образование“, кн. 1., с. 75-79.

[60] Тодорова, М. и кол. (1991). Аспекти на етнокултурната ситуация в България (1991). Авторски колектив, С., с. 40-42.

достатъчно средства за поддържане на домакинството. При тях е налице строга йерархия във взаимоотношенията – старите се почитат, подчинението към тях е задължително. Спазват се традиционните норми, обичаи, силна е привързаността между членовете на семейството. Децата са свързани със семейния бизнес, който невинаги е легален, но не е и напълно криминален. Това са обичайно *ковачи, калайджии*, *кошничари*, *ситари*, *джамбази*, *въжари* и други. В тези семейства отношението към училището е положително, стига това да не се отразява на семейните традиции, да не влиза в противоречие със семейните ценности и да не е пречка за семейния бизнес.

Аномирани семейства – това са семейства, които са загърбили собствените си културни устои, но на тяхно място не са създадени нови. Тук попадат импулсивни, отрекли се от рода си роми, живеещи в нечовешките жилищни условия в махалите, съчетано с насилственото асимилиране, което се изразява в смяна на имената, забрана върху обичаи и празници и превръщането на думата „циганин“ в обида и други. Те не осъзнават, че имат равни права с другите хора и че са част от българския народ. При тях винаги има проблеми от социален тип: липса на член от семейството; неразбирателство между поколенията; липса на доходен семеен бизнес; родители в развод или неразбирателство между тях. Тук може много лесно да се открие безработицата, алкохолизъм, проституция, наркомания, скитничество, кражби, просия, липса на интерес към образованието като духовна ценност. Домовете на тези семейства са малки къщурки – сковани от подръчни материали, в които съжителстват няколко поколения роднини. Те живеят в ромските гета, където липсва водопровод и канализация. А децата им често са свидетели или обект на физически тормоз и родителска агресия. Това слага сериозен отпечатък върху психическото им здраве. Тук отношението към училищна среда е разнообразно, но предимно негативно – или се отрича, или се игнорира, или е белязано от безразличие и липса на интерес към съдържателната му страна – обучение и възпитание.

Нетрадиционни семейства – тези семейства, по различни причини, се разграничават като избор от останалите ромски семейства, а и обществото ги различава като непринадлежащи към такива:

– родителите, или са със средно образование, или един от тях е с висше, или и двамата са с висше;
– при направен избор да живее като българи, при условие, че един член на семейството е от български произход;
– притежаващи собствен бизнес, откъснали се от ромите и съзнаващи значимостта та образованието за децата си.

Тези семейства са направили своя избор да се определят като българи и се опитват да подражават на българския начин на живот или е налице самоопределянето им като роми, но с осъзнат стремеж да живеят като българи, съхранявайки същевременно ценностите на ромския етнос. Тези две групи семейства живеят в среда, която не ги задоволява и те живеят като нормално българско семейство. Много често тези семейства са обект на присмех и същевременно на завист, но след време това се преодолява и след две, три поколения се забравя истинския произход. Родителите от този тип семейства най-често търсят кон-

такт с училището и имат строго положително отношение към образователните структури.

Ако се предприеме политика на разклащане устоите на ромското семейство, това е равнозначно на унищожаване на ромите – физическо и духовно.

Някои по-специфични ритуали при ромите:

1. Раждането – съществуват много табута, свързани с раждането – целта е да се съхранят майката и бебето. След раждането бебето се къпе в подсолена вода, за да е здраво и чисто, поставят се парички и пролетно цвете. Омесват се пити и се поднасят с мех, халва и сирене – за здраве. При прохождането му се прави прощапулник – омесват му се пити и то ги раздава на близки в знак, че е проходило.

2. Подстригване на момче – подстригва се от бръснар тържествено, като това е съпроводено с много шеги, закачки и благопожелания.

3. Изпращане в училище – наскоро появила се традиция да се изпраща детето в първи клас и да се предава на учителя/учителката.

4. Сюнет – характерен за ромите с мюсюлманско вероизповедание и се прави на момчета около 7-годишни. Извършва се от сюнетчия, натоварен с тази задача, вее се знаме, свири музика, има конни надбягвания и това се запомня в съзнанието на детето и на семейството му.

5. Сватбата е най-значимият момент от индивидуалната история на човека. Тя е предшествана от годеж, чиято цел е да се опознаят младите, почти толкова пищна, колкото и самата сватба. На много места, особено при калдарашите и до днес е откупуването на булката от бащата, като колкото по-хубава и по-знатна е тя, толкова по-скъпа е. Преди сватбата има още един важен ритуал – къносването на булката, като се къносват ръцете и краката ѝ, при участие на всички жени и съпроводено с много музика. Кулминацията на сватбата е отиването в дома на младоженеца, където булката е посрещната от свекървата, трапезата е много богата, а след първия контакт на младото семейство, се оповестява дали тя е девствена, което е съпроводено с много радост или не – може да варира от връщане на булката, до плащане в имоти и пари от страна на родителите ѝ, за да остане в новото семейство. Друга традиция е отвличането (открадването) на булката, което може да е символично, но и реално – при нежелание на родителите на момчето или на момичето да ги венчаят. След краткото бягство, младите се завръщат и започва подготовката на сватбата.

6.Погребенията на ромите зависят от това какво вероизповедание имат. При християните се извършва подобно на нашите ритуали, но разликата е, че покойникът стои три дни и се погребва на четвъртия, а при мюсюлманите, се погребва по техните обичаи.

7.Вярвания и ритуали, свързани с чистотата – доста абстрактно представена. Съществуват ритуали при менструация на жените, които в този момент се считат за нечисти и не бива да се докосват до важни и значими предмети. Представата за чисто и нечисто е интересна – в някои общности не се ползват определени съдове, не се перат мъжките и женските дрехи и др., като истината е, че все повече се губят тези разграничения.

Руснаците в България.

Руснаците са най-голямата група чужденци в България. Все повече от тях кандидатстват и за българско гражданство. Руснаците са трета по численост народност в България. Те са около 0,1% от населението. Първите руски поселения са от т. нар. староверци, избягали от Русия по време на църковните реформи през XVII – XVIII век. Техните наследници се назовават липовани и повечето от тях обитават две села във Варненско и Силистренско. Втора голяма вълна от руснаци идва по време на гражданската война, водена в Съветска Русия през 1918 – 1921 година. Белоемигрантите са разпръснати из големите градове. Третата вълна се състои от руснаци, които след 1945 г. сключват смесени бракове с български граждани. Най-много руснаци има в Бургас, Варна, Пловдив, София. Говорят предимно руски език над 96% от населението. Източно православни са, но имаме различия в празниците.(https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8_%D0%B2_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F)

Руснаците празнуват Рождество Христова на 7. Януари, останалите празници са като българските. Нова година е най-значимият празник в тяхната култура, слага се началото на нещо ново, нещо, което остава в старата година. Няма големи различия с българската сватба, като годеж, сватба и следбрачни ритуали. На самата сватба най-значим е тамадата, който ръководи цялата сватба и казва какво трябва да се случи. Характерни са дългите тостове с благопожелания за младите, за близките им, много голямо е количеството алкохол, което се предлага, както и голямо разнообразие от храни.

На руските сватби има много игри и викторини, подвижни игри, в които никой не се съпротивлява да участва. Булката минава пред гостите с коштичка или друго подобно нещо, за да събира пари от тях за благополучието на младоженците.

Що се отнася до посрещането на децата в семейството, нямаме големи разминавания. По-различни са два обичая, които се спазват – единият е, когато някой тръгва на път, да се приседне преди тръгването му. Причините затова са няколко – да си отпочинат преди тръгване, да си върнат спокойствието, своего рода сбогуване.

Друго интересно е, че в събота и неделя не се работи – хранят се, къпят се, а в неделята ходят на църкви.

Подобни са и обичаите при украинците, като можем да добавим при тях, че украинката е много нагиздена и като мома, и като булка, и като съпруга.

И двете нации са много толерантни към различните, склонни са да пазят традициите си, но са склонни и да приемат част от чуждите традиции. Отглеждат децата с в унисон с образователните и възпитателните обичаи на българите.

Арменците в България.

Те не са голям дял от населението, на четвърто място са в страната ни и населяват предимно Пловдив, Варна, София Бургас.

Основно ще се спрем на арменската сватба, която е показателна за отношението им към семейството. (https://libkazanlak.com/page-192.html)

Арменската сватба в миналото е с дълъг период на подготовка. Родителите играят активна роля в процеса. Тяхна грижа е оглеждането на младите и договарянето на сватбата. Харесаната девойка се наблюдава: дали е скромна, работна, каква професия има или какъв занаят. Това е специална задача на сватовниците, или както арменците ги наричат **„пшираджи“.** Те уреждат и първата среща между родителите на младите. Извършва се т. нар. **хоск габ**, което буквално означава „връзване на дума“. Тогава става и първата среща между младите- девойката и момъкът, които не вземат участие в разговорите. Те са само наблюдатели. Договарянето става в дома на момичето, като присъстват и неколцина близки роднини. Тогава или малко след това се уточнява и денят на годежа. (пак там). Годежът ставал в дома на момата в събота вечер и в присъствието на свещеник, за да се освети това начинание. Присъстват близки и роднини. На другият ден годеникът се кани на обяд у момата и той идва самичък. Тогава вече имал право да се движи с нея под ръка. Годежът е съпроводен с трескави приготовления: почистват се основно двете къщи, подготвя се празничното облекло и се подготвя гощавката. Важно е да се отбележи, че арменците не слагат богати софри. Нареждат се различни видове сладкиши, като преобладават бадемовите специалитети, бонбони, ликьори или вишновка. Важно място се отделя на свещеника – пръв и най-важен гост на събитието, присъстват и много роднини. В средата на стаята се поставя маса, на която се нареждат донесените от годеника подаръци за годеницата, както и тези на годеницата за годеника. Годежът се обявява от свещеника, като поставя пръстените на младите. Пръстенът на годеника е с монограм или камък, а този на годеницата задължително е златен с рубин или диамант. С поставянето на пръстените вече младите имат право да се появяват в обществото заедно и да посещават роднини. До сватбата годеницата подготвя своя чеиз, като често е подпомагана в тази дейност от роднини и приятелки.

В денят на сватбата младоженецът занася подаръци на кумовете и с тях отиват заедно до дома на булката. Взима се булката и се отива в черквата. При чисто арменската сватба, когато бракът не е смесен, съществува и обичаят с откупуването на булката. Венчавките се извършват вечер. Невестата се води в черква на главата с голяма качулка, над нея червено було, което я покрива отгоре до долу. В църквата свекървата подарява на младоженката златни бижута: пръстен, обици, медальон, шнола за коса и пръстен на младоженеца, който има особено значение за рода и семейството, защото ще се наследява от децата на младото семейство – от баща на син.

След церемонията се отива в дома на младоженеца, като булката се поставя да седне на възглавница в ъгъла на дивана, като булото не се вдига. То се сваля три дни след сватбата. След сватбата младоженците живеят при свекъра и свекървата, за да може младоженката да се научи на реда и обичаите в семейството и да се запознае с навиците на сина.

В Армения семейните ценности днес са от голямо значение. Трудностите в оцеляването на етническата група доведоха до факта, че арменците много ценят семейните връзки и провеждат по-голямата част от ритуалите у дома, сред приятели и роднини. (https:// agromassidayu.com/nacionalnie-tradicii-armyanskogo-naroda-view-200997).

Появата на нов член на семейството винаги е огромно събитие, което се превръща в голям празник. Карасунк – обредът около раждането на дете – обхваща голям период от време преди и след появата на бебето. Главният герой е Tatmem, кръстоска между акушерката и свещеника. Помогнала да ражда, участвала в измиването на бебето преди кръщенето. 40 дни след раждането майката първо завежда бебето в храма.

Евреите в България.

Обръщаме внимание на евреите в България, тъй като те са етнос, който играе съществена роля в живота, в културата на българите. Те са малко над 1300 души (по самоопределение), като предимно живеят в София, Пловдив, Варна. По-голяма част от тях говорят български, иврит, руски език. Две трети от тях са посочили за религия юдаизъм. По-голяма част от тях са в смесени бракове. Толерантни са към страните, които обитават и само в домашна среда празнуват традиционните си обреди. Отбелязват Нова година и Ханука – празника на светлината, честват Холокоста и денят на спасението на евреите от българското правителство.

Както и при българите, така и при евреите инициативата за брак излиза от страна на момковите родители. Те оглеждали девойките в различните семейства и насочвали вниманието на сина си към ония, които им допадали. Тогава младите започвали по-често да общуват и имали възможност да се опознават и харесват. Когато момъкът съобщавал на родителите си, че харесва някоя девойка и че тя проявява интерес към него, тогава се извършвал годеж. В деня на годежа родителите на момчето и синът отивали в дома на девойката. Разговаряли с родителите, уточнявали подробности, младите целували ръка на възрастните и ги обявявали за годеници. Годежът продължавал една-две години. Най-често сватбената церемония се извършва в синагогата, но не е задължително. Достатъчно е присъствието на равин. В началото се подписва брачния договор, водещ началото си от преди няколко хиляди години. В деня преди сватбата жените от двете страни отивали заедно с годеницата на баня – да огледат снагата ѝ и да я облеят със студена вода. Някога отивали с огромни бохчи с дрехи, храна и дайрета. След изкъпването годеницата влизала три пъти в басейна и, като се изправяла след всяко потапяне, останалите имали възможност да я огледат най-подробно. Къпането било абсолютно задължително и за годеника, който се придружавал от мъжете на двете страни. (https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B8_%D0%B2_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F)

Евреите могат да правят сватба във всеки ден от седмицата освен в събота (шабат). Най-често за сватба се избира сряда, защото според еврейската религия това е светъл ден, в който са сътворени слънцето, луната и звездите. Сватбите били забранени през 50-те дни между празниците Пасха и Шавоут, с изключение на 33-ия ден и неделята след него. За сватбата се изпращат печатни покани. Някога предпочитали сватбената церемония да се извършва в дома на младоженеца. В по-ново време, когато младоженците са евреи, предпочитат свещеният акт на съпружеската клетва и молитви да се извърши в синагогата. Годеникът посещавал годеницата с родителите си и сам всяка събота, когато ѝ носел плодове и сладкиши, приготвени от майка му. В случай, че се налага-

ло годеникът да отсъства дълго време, трябвало да се даде по-голяма гласност на годежа и сигурност на годеницата. Затова в присъствието на духовно лице, равин или негов помощник, извършвали обреда „кинян“ (придобиване на собственост), за който са били необходими десет души мъже за свидетели. По този начин годеникът се ангажирал и обричал пред Бога във вярност към годеницата.Докато траел годежът, годеницата приготвяла чеиза си – горно и долно облекло поне за няколко години, спални принадлежности – дюшеци, юргани, възглавници и чаршафи, както и покривки. Затова се правели седенки – събирали се девойки и съседски жени, приятелки и роднини, помагали в изработване на чеиза и пеели нарочни за случая песни. Десет дни преди сватбата в къщата на годеницата нареждали чеиза, за да го видят съседи и познати, роднини и приятели, и често по-далечни, но любопитни девойки и жени, доведени от техни близки. От страна на годеника идвали роднини оценители, които оценявали всяка вещ, защото цената трябвало да фигурира в брачния договор „кетуба“. В него се вписвали зестрата и чеизът, които теоретически принадлежат на жената. По време на брака мъжът разполага свободно със зестрата, но стигне ли се до развод, е длъжен да я възстанови. (https://libkazanlak.com/page-197.html).

Равинът обяснява акта на брака – съчетанието и задълженията, които поемат чрез него един към друг за цял живот. След това прочита „кетубата“ – брачния договор, който се подписва от младоженците и родителите им. В същия момент **счупва чаша**, произнасяйки пожелание за щастие на младата съпружеска двойка. С това показва на новобрачните как да се счупят злините и неприятностите в живота им. След извършване на венчалния акт в синагогата, всички отиват в дома на младоженеца. Посрещат ги пред самите врати на къщата и хвърлят върху тях ориз, бонбони и пари.

Понякога разливат пред тях вода, за да им върви в живота като по вода. При влизане вкъщи изнасяли огледало да се огледат младоженците, да се видят колко са хубави и щастливи. Сватбата продължава с ядене и пиене до късно вечерта. Гостите носят бадемов сладкиш, бонбони и подаръци. След празничната вечеря, младоженците се оттеглят в специално приготвена стая. Осем дни след венчавката младоженецът бил освободен от всякаква работа и прекарвал времето си между дома и синагогата.

За еврейската майка детето ѝ е истинско злато. Роденото от майка еврейка дете, е еврейче. Никога няма да чуете да го обиди. Всяко негово дори и малко постижение ще бъде похвалено.

Също така родителите осъзнават, че са модел за подражание за своите деца и гледат да проявяват любов и грижовност един към друг, за да възпитат по същия начин и своите наследници. Еврейските деца от малки се научават да управляват времето си, тъй като целият им ден е запълнен с различни занимания.

В култ са издигнати изучаването на чужди езици, музиката, математиката, особено се уважават артисти, лекари, учени.(http://www.danybon.com/hlapeta/kak-evrejskite-roditeli-vuzpitavat-decata-si/). Ако трябва да се степенуват ценностите на евреите, то те са: семейство, образование и всичко останало.

Разбира се, останалите етнически групи също имат своето място в етнографските изследвания, свързани със семействата, но поради по-малкия си брой, почти не са запазени техни ритуали и са се претопили през българските.

1.2.6 Език.

Основен език е българският, чиято писмена система е кирилицата – азбука, създадена най-вероятно от Св. Климент Охридски и наречена на неговия учител и създател на глаголицата, Св. Кирил Философ.

Нейни осъвременени варианти се използват в българския, руския, македонската езикова норма, сръбския, украинския, беларуския език, русинския, както и в други държави от бившия СССР, Азия и Източна Европа. (https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B7%D0%B8%D1%86%D0%B8_%D0%B2_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F)

В хода на историческото развитие на българския език и контактите му със съседните неславянски езици на Балканския полуостров настъпват значителни промени в сравнение с останалите славянски езици.

Те обхващат промени в морфологията и синтаксиса, окачествяващи се с почти пълно отпадане на падежните форми, възникване и употреба на определителен член, запазване на славянските прости глаголни времена (минало свършено време и минало несвършено време) и развитие на нови, възникване на двойно пряко и непряко допълнение, изчезване на инфинитива и развитие на четвърто (преизказно) наклонение (несвидетелски форми) при глаголите и др. Тези промени разграничават като цяло развитието на морфологията и синтаксиса в българския език от посоката на развитие на останалите славянски езици.

Официален език на България е българският, а според последните преброявания той е роден на 84,5% от населението, останалите обикновено го говорят като втори език. За 9,6 % роден език е турският, за 4,1 % – циганският, а останалите 1,8 % са посочили друг език или не са определили. Разпределението на езиците съответства на разпределението по етническата група, с малки изключения.

Според преброяването от 2011 г. за 85,2 % от населението българският език е майчин, за 9,1 % – турският, за 4,2 % – циганският, а за останалите 1,5 % – други езици или не е бил посочен майчин.

Табл.№17

Роден език по етнически групи в България, % (2011)

Етническа група	Дял (в %) от населението	Роден език					
		български	турски	роми	румънски	руски	украински
българи	50,6	99,4	0,3	0,1	0,01	0,07	0,005
турци	30,4	3,2	96,6	—	—	0,002	—
роми (цигани)	19,9	7,5	6,7	85,0	0,6	0,005	—
руснаци	0,15	1,9	0,08	—	—	96,8	0,2
украинци	0,03	1,9	—	—	—	24,3	72,5

Малцинствените езици на България са турски и ромски.

Турският език се говори от турците, живеещи в България. Турците пристигнали в региона от Анадола през 14-ти и началото на 15-ти век, когато османците завладели Балканите. Турски говорят и местните българи, чиито предци са се превърнали в ислям по време на османското владичество в региона. Днес турците са най-голямата малцинствена група в България и по този начин турският е най-често говорят малцинствен език в България. (пак там)

Вторият широко разпространен малцинствен език в България е ромският език. Езикът се говори от ромските хора в страната, които са потомци на ромските номадски мигранти. Тези мигранти са пристигнали в България от Северна Индия през Босфора и Дарданелите към края на 13 век. Те също така продължават да пристигат през петте века османска окупация на региона. В България се говорят редица чужди езици. Руският е най-разпространеният чужд език в страната. 35% от населението на страната твърдят, че притежават работещи познания по този език. Английският език е вторият най-разпространен чужд език в България и се говори от около 23% от българите. Италиански и испански (12%) и френски (9%) са другите популярни чужди езици, които се говорят в страната. По-долу показаната таблица е от 2020 г.

Табл. №18

Ранг	Роден език	От Етническа група	Процент	С първи език	Процент
1	Български	6655210	83, 93%	6997000	88, 46%
2	Турски	746660	9, 42%	663000	8, 62%
3	Романи	370910	4, 67%	128000	1, 13%
4	Други	69000	0, 87%	71000	0, 89%

Съществуват публикации в страната, които свидетелстват за по-голям дял от хората, говорещи турски и ромски езици, но статистически те не са доказани, обхващат определени територии на страната и не са показателни за това твърдение.

1.3. Съвременно състояние на българското семейство – административни, икономически, социално-психологически фактори. Роли в семейството. Тенденции в българското семейство.

1.3.1 Административни фактори.

Административното делене на страната ни е на области, които са 28 и включват различен брой селища. Обхватът име е различен, както и броят на хората, включени в тях. Това е първата степен на делене, а втората е – на общини – 266 бр.

По време на Османската империя са вилаети, по време на Руското управление след Освобождението – губернии – 8, в Източна Румелия – 6 департамента, в Княжество България – 21 окръжия, до 1010 г. – 12 области, до 1949 – области, в последствие – окръзи, в периода 1987-1998 – 9 области:

1. Бургаска област, с център Бургас – от бившите окръзи Бургас, Сливен, Ямбол

2. Варненска област, с център Варна – от бившите окръзи Варна, Добрич, Шумен

3. Ловешка област, с център Ловеч – от бившите окръзи Габрово, Ловеч, Плевен, Велико Търново

4. Михайловградска област, с център Михайловград – от бившите окръзи Михайловград, Видин, Враца

5. Пловдивска област, с център Пловдив – от бившите окръзи Пазарджик, Пловдив, Смолян

6. Разградска област, с център Разград – от бившите окръзи Разград, Русе, Силистра, Търговище; от 1990 г. Русенска област, с център Русе

7. София град, с център София – от бившия окръг София град

8. Софийска област, с център София – от бившите окръзи Благоевград, Кюстендил, Перник, София

9. Хасковска област, с център Хасково – от бившите окръзи Кърджали, Стара Загора, Хасково.

В настоящия момент разделението на страната е с по-адекватен вид, тъй като позволява равномерно разпределение на хора, територии, парични средства.

Фиг.№ 10

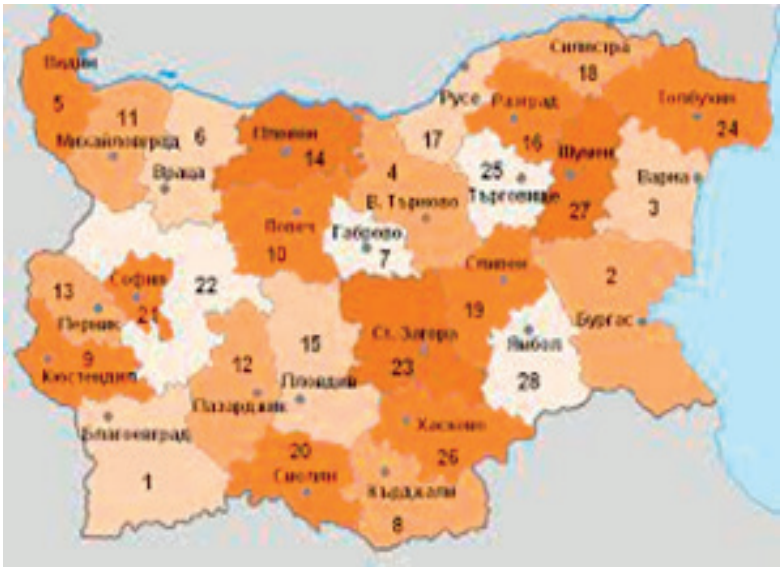

Табл. № 19

Област	Площ (км²)	Население (души)	Гъстота (души/km²)	Населени места (бр.)	Общини (бр.)
Област Благоевград	6449	323 552	50,17	278	14
Област Бургас	7748	415 817	53,67	255	13
Област Варна	3818	475 074	124,43	159	12
Област Велико Търново	4662	258 494	55,45	336	10
Област Видин	3033	101 018	29,31	142	11
Област Враца	3620	186 848	51,62	123	10

Област	Площ (км²)	Население (души)	Гъстота (души/km²)	Населени места (бр.)	Общини (бр.)
Област Габрово	2023	122 702	60,65	356	4
Област Добрич	4720	189 677	40,19	215	8
Област Кърджали	3209	152 808	47,62	471	7
Област Кюстендил	3084	136 686	44,32	182	9
Област Ловеч	4129	141 422	34,25	128	8
Област Монтана	3636	148 098	40,73	130	11
Област Пазарджик	4459	275 548	61,80	117	12
Област Перник	2392	133 530	55,82	171	6
Област Плевен	4337	269 752	62,20	123	11
Област Пловдив	5962	683 027	114,56	215	18
Област Разград	2637	125 190	47,47	103	7
Област Русе	2803	235 252	83,93	83	8
Област Силистра	2846	119 474	41,98	118	7
Област Сливен	3544	197 473	55,72	111	4
Област Смолян	3193	121 752	38,13	242	10
Софийска област	7059	247 489	35,06	283	22
Област София	1345	1 291 591	960,29	38	1
Област Стара Загора	5152	333 265	64,69	206	11
Област Търговище	2716	120 818	44,48	196	5
Област Хасково	5470	246 238	45,02	261	11
Област Шумен	3390	180 528	53,25	151	10
Област Ямбол	3336	131 447	39,40	109	5
България	110 772	7 364 570	66,48	5302	265

Това разделение е от 1999 г.

1.3.2 Икономически фактори.

Данните за икономическите характеристики на страната позволяват да се осмислят възможностите на семейството в България.

Икономиката на България е развиваща се отворена пазарна икономика и е една от страните със средно висок доход. Тя е сравнително индустриализирана, със средно развит частен сектор и запазени малък брой стратегически държавни предприятия.

Данните за страната са следните (https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F):

Ранг – 74 място за 2018 г., валутата е български лев, търговските организация на Р България са ЕС, СТО, ОЧИС, групата, към която принадлежим е на развиваща се икономика със средно висок доход. Брутният вътрешен продукт за 2020 г. е 68 милиарда долара.

Ръстът на ВБП е спаднал с 5,1% от 2020 година и се очаква растеж от 3,9% за 2021 г.

Инфлацията за 2020 г. е 1,2%, което е нормално за европейските държави. Под прага на бедността са 7,4% от населението, по индекс на човешкото развитие сме на 51 място в света.

Средната брутна месечна заплата за първото полугодие на 2021 г. е 1454 лв. за м. януари и 1505 за юни. Разпределено по райони има следния вид:

Табл. № 20

Райони	януари	февруари	март	април	май	юни
Северозападен	1 162	1 147	1 173	1 218	1 248	1 188
Северен централен	1 156	1 168	1 188	1 209	1 232	1 214
Североизточен	1 233	1 227	1 268	1 319	1 323	1 295
Югоизточен	1 193	1 198	1 225	1 232	1 268	1 227
Южен централен	1 188	1 180	1 220	1 271	1 286	1 244
Югозападен	1 807	1 757	1 875	1 924	1 872	1 865

От така представените данни е видно, че само в Югозападния район заплатите са по-високи, тъй като това е районът, в който се намира столицата, като за София-град средната работна заплата е над 2000 лв. За сравнение в Благоевград тя е под 1000 лв. Малко над тази цифра са в Кюстендил и Видин.

По отношение на стопанството на страната, в исторически план от Османската държава наследяваме ниско ефективна система на производство, изостанала в техническо отношение икономика, далеч от европейските традиции.

Основно се развива земеделието и животновъдството, с малко количество собствена земя.

След Освобождението навлизат съвременни технологии, откриват се производствени фабрики, модернизира се селското стопанство. Хората придобиват собствена земя, която обработват в семействата си. След 1944 г., с настъпването на национализацията се иззема земята на българите и се сформират т.нар. ТКЗС и АПК, развива се тежката индустрия, икономиката става планова и централизирана.

След 1989 г. преминаваме към пазарна икономика и свързаните с нея приватизационни процеси. На по-късен етап се появява и т.нар. „сива икономика", земята се връща на собствениците им.

По статистически данни произведеният брутен вътрешен продукт (БВП) през четвъртото тримесечие на 2020 г. възлиза на 33 162 млн. лв. по текущи цени. На човек от населението се падат 4 796 лв. от стойностния обем на показателя.

При среден за тримесечието валутен курс от 1.641152 лв. за 1 щатски долар БВП възлиза на 20 207 млн. долара и съответно на 2 922 долара на човек от населението.

Сезонно изгладените данни показват спад от 3.8% на БВП през четвъртото тримесечие на 2020 г., в сравнение със съответното тримесечие на предходната година и ръст от 2.2% спрямо третото тримесечие на 2020 година.

По отношение на промишлеността и строителството, се забелязва спад от около 5-10%, което може да се обясни и с КОВИД – ситуацията. Индивидуал-

ното потребление е намаляло с 0,3% за последното тримесечие с тенденция да намалява още повече, на фона на увеличаваща се инфлация.

Други констатации:

- Увеличаване броя на безработните с 1.1 пункта;
- Недостиг на работна ръка в повечето сектори;
- Недостатъчна квалифицирана работна ръка;
- Нарастване на средната работна заплата ;
- Износът на произведени в страната стоки нараства със 7,5% годишни, вносът нараства с 5,1% на година;
- Външният дълг е 37, 720 милиарда евро до февруари 2021 г.

Фиг.№ 11

Тези закономерности определят и икономическите показатели, свързани с българското семейство.

Данни за българското семейство.

Представяме обобщена таблица за общия доход на българските семейства за последните 5 години.

Табл. № 21

ОБЩ ДОХОД НА ДОМАКИНСТВАТА ПО ИЗТОЧНИЦИ НА ДОХОДИ

Източници на доходи	2016	2017	2018	2019	2020
Общ доход	**12112**	**12836**	**13450**	**14361**	**15088**
Брутен общ доход	11694	12262	12853	13781	14543
Работна заплата	6579	6980	7461	8128	8461
Извън работната заплата	352	297	157	122	99
От самостоятелна заетост	749	865	940	916	935
От собственост	84	118	68	94	93
Пенсии	3357	3399	3678	3924	4348
Обезщетения за безработни	47	46	46	39	69
Семейни добавки за деца	94	91	178	179	177
Други обезщетения и помощи	279	295	127	204	193
Регулярни трансфери от други домакинства	152	171	199	175	169
Приходи от продажби	72	94	52	60	43
Други приходи	345	480	545	520	502
Изтеглени спестявания	419	483	539	520	472
Заеми и кредити	135	150	243	180	143

Представяме и основните разходи, които имат домакинствата за една година:

Табл. № 22

Групи разходи	2016	2017	2018	2019
Общ разход	**11146**	**11989**	**12910**	**13538**
Потребителски общ разход	9203	9835	10493	11037
Храна	3432	3613	3834	3994
Алкохолни напитки и тютюневи изделия	484	504	527	568
Облекло и обувки	402	421	438	440
Жилища, вода, електроенергия и горива	1595	1770	1760	1821
Жилищно обзавеждане и поддържане на дома	411	498	514	503
Здравеопазване	616	642	701	842
Транспорт	764	809	938	1017
Съобщения	494	515	554	573
Свободно време, културен отдих и образование	530	528	623	702
Разнообразни стоки и услуги	473	534	604	575
Данъци	579	666	712	759
Социални осигуровки	727	822	939	1029
Регулярни трансфери към други домакинства	130	145	130	140
Други разходи	507	522	635	573
Влог	457	648	682	836
Изплатен дълг и даден заем	365	354	300	299

От втората таблица се вижда, че най-големият разход в семействата е за храна, последван от битовите сметки за отопление, вода, жилище., социални осигуровки и транспорт. Това не е белег за социално благополучие, тъй като за развлечения, отдих и образование отиват едва 4%, малко повече е за здравеопазване и в значителна степен по-малко за дрехи и обувки, за поддържане и обновяване на дома.

Условията на живот в домовете могат да се определят като добри, но се наблюдават известни разлики в удобството на градовете спрямо селата:

Табл. № 23

Относителен дял на домакинствата с:	Общо	В градовете	В селата
Водопровод	99.3	99.8	97.9
Канализация	83.5	96.7	43.7
Електричество	99.7	99.8	99.5
Централно отопление	20.5	27.2	0.3
Тоалетна вътре в жилището	93.6	98.1	80.0
Баня вътре в жилището	95.9	98.4	88.5

Животът в градовете е по-уреден, особено що се отнася до канализация, централно отопление и баня и тоалетна вътре в жилището. Това различие прави животът в селата непривлекателен, особено за младите хора, а това, от своя страна, води до тяхното обезлюдяване.

Различията се задълбочават и от таблицата за снабденост на семействата със стоки за дълготрайна употреба:

Табл. № 24

Относителен дял на домакинствата притежаващи:	Общо	В градовете	В селата
Телевизори	99.3	99.6	99.1
Видео-системи	8.7	9.6	6.1
Компютри	52.0	58.2	32.6
Интернет връзка	59.6	66.0	40.4
Автоматична перална машина	95.7	97.7	89.4
Миялна машина	14.5	17.3	6.1
Хладилници, фризери	99.2	99.4	98.3
Мобилни телефони	95.6	96.9	91.6
Стационарни телефони	19.7	20.0	18.8
Климатици	44.4	51.6	22.5
Лек автомобил	52.0	53.7	47.3

Ако миялните машини, стационарните телефони и видео-системите не са толкова значими, то в ущърб на селата, наличието на компютри, интернет връзка, климатици са жизнено необходими и са нормална потребност за съвременния човек.

В данните на НСИ, които няма да бъдат представени тук, се посочва, че покупателната способност на домакинствата е нараснала последните пет години, като това се отнася, както до хранителните, така и до нехранителните стоки, като от нехранителните най-много средства дава българинът за отопление, осветление и електроенергия, последвано от уреди за дома, облекло и в дъното на таблицата остават развлеченията и отдиха. От хранителните стоки най-много разходи се дават за хляб и месни продукти, в т.ч. и яйца и следват млечните продукти, плодовете и зеленчуците. Впечатление прави огромната сума, която се дава за тютюнопушене.

По отношение на жилищата, известно е, че българите имат определено силно изразено желание за построяване на свой дом или за закупуване на такъв. Това е характерно вкл. и за българи, които живеят в чужбина. Затова представяме следната таблица:

Табл. № 25

Статистически зони Статистически райони Области	Общо	Жилища по броя на стаите					
		едно-стайни	дву-стайни	три-стайни	четири-стайни	пет-стайни	шест и повече стаи
Общо за страната	**3985172**	**357651**	**1305982**	**1327527**	**622471**	**196541**	**175000**
в градовете	2 657 721	295 199	1 002 976	868 183	332 764	83 679	74 920
в селата	1 327 451	62 452	303 006	459 344	289 707	112 862	100 080
Северозападен район	511561	38119	145670	176234	94789	33472	23277
Северен централен район	470115	32003	133916	157772	94562	32343	19519
Североизточен район	524237	44290	173418	181228	84545	22300	18456
Югоизточен район	635275	66563	225460	200798	90500	26409	25545
Югозападен район	1119391	126637	416808	367055	126551	41387	40953
Южен централен район	724593	50039	210710	244440	131524	40630	47250

Вижда се, че най-много жилища има в югозападния район, където е столицата на България. В София са най-малките жилища – едно-, дву- и тристайни.

Друга закономерност е, че жилищата са най-много в четирите големи градове на страната, както и фактът, че жилищата в селата са двойно по-малко, отколкото в градовете.

В същото време, би било интересно да се проследи в колко от жилищата реално се живее, особено в селата, едно домакинство средно по колко жилища притежава, колко от хората живеят в собствено жилище или под наем и т.н.

Относно здравеопазването, не се наемаме да коментираме здравната система, тъй като разходите там за последните 2020, 2021 тепърва се изчисляват и

все пак се вижда, че индивидуалните потребителски разходи са значими, тоест, трудно може да се говори за социално здравеопазване.

Табл. № 26

Класификация на схемите (ICHA-HF, SHA-2011)	2016	2017	2018	2019
Разходи за лечебни и рехабилитационни услуги – общо текущи разходи	**3 675,730**	**3 994,431**	**4 306,138**	**4 602,294**
Домакинства – индивидуални потребителски разходи	853,244	882,445	873,981	853,486

По отношение на необходимите болнични заведения, се наблюдава неравномерно разпределение, което показва, че една немалка част от хората остават извън възможността да им се окаже адекватна медицинска помощ.

Табл. № 27

Статистически райони Области	Болнични заведения					
	общо		в това число:			
			многопрофилни болници		специализирани болници	
	брой	легла	брой	легла	брой	легла
България	342	54216	183	38256	137	13735
Северозападен	40	5899	28	4761	9	943
Северен централен	35	5367	17	3426	13	1402
Североизточен	32	4936	14	3631	16	1020
Югоизточен	44	6838	25	4287	15	2083
Югозападен	100	15866	45	11072	52	4621
Южен централен	71	11730	44	8918	22	2247

Във Видин например, има само 2 многопрофилни болници и нито една специализирана. Подобна е ситуацията в Силистра, Разград, Монтана.

Следваща таблица показва леглата в заведенията за болнична помощ към 31.12.2018 г. по видове легла и статистически райони.

Табл. № 28

Статистически зони Статистически райони	Общо	Легла за активно и интензивно лечение	Легла за рехабилитационна грижа	Легла за дългосрочна грижа
България	53 173	43 870	6 819	2 484
Северна и Югоизточна България	22 729	18 220	2 920	1 589
Северозападен	5 779	4 887	441	451
Северен централен	5 213	4 231	571	411
Североизточен	4 932	4 443	397	92
Югоизточен	6 805	4 659	1 511	635
Югозападна и Южна централна България	26 689	21 895	3 899	895
Югозападен	15 036	12 250	2 307	479
Южен централен	11 653	9 645	1 592	416

Районирането на болничните легла като че ли разделя страната на две части – два района са в благоприятна ситуация, а останалите четири са с по-малко леглова база, отколкото Югозападен и Южен централен. Също такова неравномерно разпределение можем да проследим и с детските ясли. Най-висока концентрация на такива има в София и Пловдив, а най-малко има в Пазарджик, Смолян, Хасково, Видин, което допълнително създава проблеми, свързани с отглеждането на деца в тези райони.

Училища в страната са:

Табл. № 29

ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНИ УЧИЛИЩА ПО ВИД

	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Общо	**1969**	**1955**	**1963**	**1948**
Начални (I – IV кл.)	137	131	133	129
Основни (I – VII кл.)	1199	1173	1162	1151
Обединени (I – X кл.)	58	68	70	71
Гимназии (VIII – XII кл.)	117	115	114	114
Средни (I – XII кл.)	458	468	484	483
От общия брой частни училища	76	78	86	97

Табл. № 30, 31

СПЕЦИАЛНИ УЧИЛИЩА ПО ВИД

	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Общо	**10**	**9**	**9**	**8**
Възпитателни училища интернати (ВУИ)	4	3	3	2
Социално-педагогически интернати	1	1	1	1
За деца с увреден слух	3	3	3	3
За деца с нарушено зрение	2	2	2	2

ПРОФЕСИОНАЛНИ УЧИЛИЩА ПО ВИД

	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Общо	**434**	**430**	**427**	**418**
Училища по изкуствата	22	21	21	21
Спортни училища	24	25	25	25
Професионални гимназии	359	359	358	353
Професионални колежи с прием след средно образование	29	25	23	19
От общия брой частни училища/ колежи	38	33	31	23

Интересно би било да се види тяхното разпределение в районите на страната, като нашата хипотеза, че е неравномерно не само като съотношение села и градове, но и райони.

Броят на обучаемите в страната ученици за 2019-2020 са 708 258 души, като 17 490 са напускали училище, като най-много те са в класовете 8-12, което ги обрича на липса на средно образование, а оттам и на невъзможност за добре платена и социално престижна работа. В по-малките класове най-много от прекъсналите са поради заминаване н чужбина и по други семейни причини.

В Северозападен район – 1288, като най-много са от Видинска област; в Северен централен – 1347, а най-много напуснали са в Г.Оряховица, В.Търново, Русе, Тутракан, Разград. В Североизточен – 1529 – Варна, Добрич, Шумен, в Югоизточен (2678) – Бургас, Сливен, Стара и Нова Загора. В Южен централен (2842) – Пловдив, Пазарджик, Хасково, Панагюрище. В Югозападен (1366) – София и Благоевград.

Тези цифри сами по себе си не говорят красноречиво, но ако се сравни броя на хората в тези региони и напусналите училище деца, се вижда, че отново ситуацията е неблагоприятна за Северозападна и Североизточна България и значително по-добра за Югозападния регион.

Обучаващите се за последната 2019-2020 година в страната са:

Табл. № 32

	Общо	В държавни висши училища	В частни висши училища
Общо	**219 791**	**192 140**	**27 651**
Професионален бакалавър	7 991	6 427	1 564
Бакалавър	139 765	120 426	19 339
Магистър	72 035	65 287	6 748
Мъже	**99 918**	**87 748**	**12 170**
Професионален бакалавър	3 816	2 906	910
Бакалавър	66 965	58 198	8 767
Магистър	29 137	26 644	2 493
Жени	**119 873**	**104 392**	**15 481**
Професионален бакалавър	4 175	3 521	654
Бакалавър	72 800	62 228	10 572
Магистър	42 898	38 643	4 255

От таблицата могат да се направят следните изводи:

- Увеличава се делът на частните висши училища.
- Бакалаврите са най-значима част студентите;
- Жените са малко повече от мъжете.
- Една немалка част от студентите (повече от половината) решават да придобият и магистърска степен, като гаранция за успешна реализация.

Таблицата за завършилите висше образование в страната за последните години има следния вид:

Табл. № 33

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Общо	**62 718**	**60 383**	**56 851**	**54 480**	**51 464**	**46 355**
Професионален бакалавър	2 535	2 418	2 175	1 869	1 843	1 712
Бакалавър	31 623	30 895	28 926	27 831	25 807	23 151
Магистър	27 118	25 606	24 327	23 415	22 529	20 395
Доктор	1 442	1 464	1 423	1 365	1 285	1 097
Мъже	**25 001**	**23 422**	**22 345**	**21 679**	**20 502**	**18 197**
Професионален бакалавър	1 127	1 038	927	765	721	680
Бакалавър	13 277	12 525	11 914	11 488	10 900	9 618
Магистър	9 874	9 168	8 841	8 786	8 317	7 400
Доктор	723	691	663	640	564	499
Жени	**37 717**	**36 961**	**34 506**	**32 801**	**30 962**	**28 158**
Професионален бакалавър	1 408	1 380	1 248	1 104	1 122	1 032

Бакалавър	18 346	18 370	17 012	16 343	14 907	13 533
Магистър	17 244	16 438	15 486	14 629	14 212	12 995
Доктор	719	773	760	725	721	598

Отношението на българите към образованието е всеизвестен факт. Българинът и преди, и сега не жали пари за образование, смята го за ценност и приоритет в бюджета си.

Страната ни е в изгодна за ЕС позиция, имаме достатъчно много и разнообразни университети, с интересни и атрактивни специалности, сравнително равномерно разположени в страната.

Всяка година се извършва рейтинг на университетите и на няколко години – акредитация.

Много от българските семейства предпочитат да пратят децата си на обучение в чужбина, но една немалка част ценят образованието в България и предпочитат да се дипломират в български училища и университети, където подготовката на специалисти не отстъпва на европейската и световната.

Не бива да се изключва и ученето през целия живот, което последните няколко години се извършва в т.н.ар. ЦПО. Виж табл.

Табл. № 34

Форма на собственост / **Степен на професионална квалификация**	**Общо**	**Мъже**	**Жени**
Общо	**8 876**	**3 587**	**5 289**
Първа степен	3 805	1 528	2 277
Втора степен	2 293	539	1 754
Трета степен	2 744	1 519	1 225
Четвърта степен	34	1	33
Държавна	**1 284**	**549**	**735**
Първа степен	378	142	236
Втора степен	484	141	343
Трета степен	422	266	156
Четвърта степен	-	-	-
Частна	**7 592**	**3 038**	**4 554**
Първа степен	3 427	1 386	2 041
Втора степен	1 809	398	1 411
Трета степен	2 322	1 253	1 069
Четвърта степен	34	1	33

Видно е, че частната инициатива в този вид социални и образователни услуги е по-предпочитаната, което навежда на мисълта, че и в другите форми на образование и обучение това би могло да бъде печелившо.

Трудова заетост.

Населението в трудоспособна възраст към 31.12.2019 г. е 4 156 хил. души, или 59.8% от населението на страната, като мъжете са 2 180 хил., а жените – 1 976 хил.

През 2019 г. броят на трудоспособното население намалява с почти 45 хил. души, или с 1.1%, спрямо предходната година.

Към края на 2019 г. над трудоспособна възраст са 1 729 хил. души, или 24.9%, а под трудоспособна възраст – 1 067 хил. души, или 15.3% от населението на страната.

Възпроизводството на трудоспособното население се характеризира чрез коефициента на демографско заместване, който показва съотношението между броя на влизащите в трудоспособна възраст (15 – 19 години) и броя на излизащите от трудоспособна възраст (60 – 64 години).

Към 31.12.2019 г. това съотношение е 66 и остава непроменено спрямо 2018 година.

За сравнение, през 2001 г. 100 лица, излизащи от трудоспособна възраст, са били заместени от 124 млади хора.

Най-благоприятно е съотношението в областите Сливен – 88, Варна и София (столица) – по 74 лица.

Най-нисък е този показател в областите Смолян – 42, Перник – 48, и Кърджали, където 100 лица, излизащи от трудоспособна възраст, се заместват от 49 лица, влизащи в трудоспособна възраст.

За проследяване на заетостта по области предлагаме следната графика:

Фиг.№ 10

Промяна в равнището на безработица
между декември 2019 – декември 2020 г., пр.п.

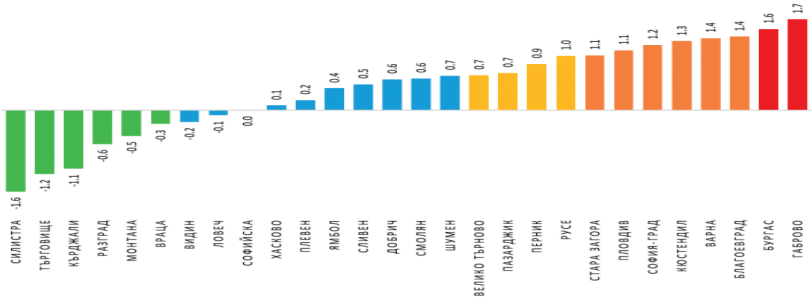

Ще представим и една таблица, която отразява трудовите правоотношения на работещите в България през първото полугодие на 2021 г.:

Табл. № 35

Райони	Месеци					
	I	II	III	IV	V	VI
Северозападен	165 686	166 746	167 527	167 951	167 563	168 715
Северен централен	209 767	211 062	213 170	213 874	213 785	215 949
Североизточен	244 633	245 386	247 556	249 833	250 731	259 696
Югоизточен	266 558	266 989	268 275	270 281	273 862	285 319
Южен централен	389 831	390 978	392 638	393 216	393 799	394 777
Югозападен	966 984	969 698	973 499	977 309	975 353	980 836

В Северозападния район най-добра е трудовата заетост в Плевен, а най-ниска във Видин.

В Северен централен – най-висока във В.Търново и най-ниска – в Силистра.

В Североизточен – най-висока във Варна и най-ниска – в Търговище.

Югоизточен – на двата полюса са Бургас и Ямбол.

Южен централен – Пловдив и Смолен.

Югозападен – София-град и Кюстендил.

Така с най-висока трудова заетост са София-град, Пловдив, Варна, Бургас, Благоевград, Велико Търново, а с най-ниска са Видин, Търговище, Монтана, Разград, Кюстендил, Перник.

Що се отнася до безработицата, данните за последното тримесечие са:

Табл. № 36

БЕЗРАБОТНИ ЛИЦА И КОЕФИЦИЕНТИ НА БЕЗРАБОТИЦА НА НАСЕЛЕНИЕТО НА 15 - 64 НАВЪРШЕНИ ГОДИНИ ПРЕЗ ВТОРОТО ТРИМЕСЕЧИЕ НА 2021 ГОДИНА

Пол, местоживеене, степени на образование	Брой лица – в хил.	Коефициент на безработица –%
Общо	**180.2**	**5.7**
По пол		
Мъже	96.5	5.7
Жени	83.7	5.7
По местоживеене		
В градовете	112.4	4.6
В селата	67.9	9.4
По степени на образование		
Висше	20.7	2.0
Средно	89.7	5.1
в т.ч. с придобита професионална квалификация	44.3	4.5
Основно	53.4	17.1
Начално и по-ниско	16.5	26.8

Безработицата при мъжете и жените не е с голяма разлика, но все пак по-високи стойности има при мъжете. В градовете безработицата е значително по-изразена, но там и живеещите в тях са по-много. Най-висок е броят на хората със средно образование без работа, а най-ниска – при хората с начално и по-ниско образование и при висшистите.

Табл. № 37

БЕЗРАБОТНИ ЛИЦА И КОЕФИЦИЕНТИ НА БЕЗРАБОТИЦА НА НАСЕЛЕНИЕТО НА 15 – 64 НАВЪРШЕНИ ГОДИНИ ПРЕЗ ВТОРОТО ТРИМЕСЕЧИЕ НА 2021 ГОДИНА ПО РАЙОНИ

РАЙОНИ	БИРЗРАБОТНИ ЛИЦА – ХИЛ.			КОЕФИЦИЕНТ НА БЕЗРАБОТИЦА – %		
	ОБЩО	МЪЖЕ	ЖЕНИ	ОБЩО	МЪЖЕ	ЖЕНИ
Общо	**180.2**	**96.5**	**83.7**	**5.7**	**5.7**	**5.7**
Северозападен	38.1	22.9	15.2	13.3	14.2	12.1
Северен централен	20.1	12.6	7.6	5.9	7.0	4.8
Североизточен	22.6	14.0	8.6	5.2	5.9	4.4
Югоизточен	32.4	14.1	18.3	7.3	5.8	9.0
Южен централен	28.2	13.1	15.1	4.6	4.0	5.4
Югозападен	38.9	19.9	19.0	3.7	3.7	3.7

От данните личи, че най-значима е безработицата в Югозападния и Северозападния райони, а най-ниска в двата централни района, където са и най-големите градове.

Има и висок процент на безработни хора, които са извън системата на Бюрата по труда и извън статистиката, тъй като те никога не са работили, но и никога не са се регистрирали в ДБТ или в Дирекция „Социално подпомагане“, както и дори да са работили са работили без трудови договори, спорадично, без социални осигуровки или т.нар. „сив сектор“.

1.3.3 Социалнопсихологически фактори.

Към тях ще включим данни за културата, социалната защита, социалното включване, според условията на живот. Тук ще бъдат само посочени статистическите данни, а в последващата глава – и анализирани. Данни за *културата*:

- Що се отнася до посещение на театрални постановки и конопрожекции, над 3800000 души са посещавали през 2018 г., като най-много са хора със средно и висше образование, трудово заети, тройно повече хора от градовете, в сравнение със селата, приоритетно във възрастта 35-54 год.;
- Същите закономерности се забелязват и при посещение на културни забележителности;
- По отношение на прочетените книги – над 2 милиона книги се четат годишно, като делът на хората от селата е около 300 хиляди, около половин милион от хората са прочели повече от 10 книги на година, преобладаващото население, което чете книги, е от представителите на жените;
- Участия в спортни дейности, хоби-дейности, самодейни органи и т.н. са над 4 милиона души, като тук немалка част са и представителите от

селата, равно представителство на мъже и жени, като над 3700000 са участвали повече от 10 пъти.

Читалищата, като средище на културата от миналото, имат следния вид:

Табл. № 38

Области	Читалища
Общо	3 321
Северозападен	517
Северен централен	527
Североизточен	527
Югоизточен	545
Южен централен	614
Югозападен	591

Социална защита – включва пенсии, социални осигуровки, жилищен фонд, парични обезщетения за временна неспособност, месечни добавки за обезщетения за временна неработоспособност, помощи по ЗСП, здравноосигурителни плащания, други текущи обезщетения.

Общо приходите за социална защита в последните години имат следния вид:

Табл. № 39

	2015	2016	2017	2018	2019
Общо приходи	16 956.61	17 521.04	18 750.35	19 895.99	19 918.54

Най-значим е делът на пенсиите и на национално осигурителната здравна каса. Разходите по социална защита са със следния вид:

Табл. № 40

	2015	2016	2017	2018	2019
Общо разходи	15 355.74	16 092.25	16 844.59	18 003.83	19 259.00

Поставени една до друга таблиците ясно показват, че почти колкото са приходите, толкова са и разходите, като разбира се, пенсионните фондове и здравните грижи разходват най-много средства.

Социално включване и бедност – тук ще бъда представени само две от таблиците (в червено поставяме рисковите области):

Табл. № 41

Година на провеждане на изследването	2016	2017	2018	2019	2020	2016	2017	2018	2019	2020
референтна година на дохода	2015	2016	2017	2018	2019	2015	2016	2017	2018	2019
ОБЛАСТ	Едно лице					Двама възрастни с две деца под 14 години				
Общо за страната	3 698	4 213	4 213	4 957	5 412	7 765	8 848	8 848	10 409	11 365
Благоевград	3 223	3 669	3 655	4 077	4 855	6 768	7 706	7 676	8 561	10 195
Бургас	3 861	4 387	4 475	4 980	5 450	8 108	9 212	9 397	10 457	11 446
Варна	3 683	4 543	4 591	5 294	5 760	7 735	9 540	9 641	11 117	12 096
Велико Търново	3 189	3 717	4 068	4 474	5 009	6 698	7 805	8 542	9 395	10 518
Видин	2 332	2 812	3 024	3 827	3 568	4 896	5 905	6 351	8 036	7 493
Враца	2 769	3 223	3 297	4 449	4 395	5 815	6 769	6 924	9 344	9 230
Габрово	3 936	4 783	4 296	5 302	4 761	8 267	10 045	9 021	11 134	9 998
Добрич	3 817	4 084	3 929	5 015	5 238	8 016	8 576	8 250	10 531	11 001
Кърджали	2 655	3 456	3 165	4 089	4 833	5 576	7 258	6 647	8 587	10 150
Кюстендил	3 778	4 147	3 949	4 697	5 296	7 933	8 708	8 293	9 864	11 122
Ловеч	2 825	3 679	3 172	4 272	4 489	5 933	7 726	6 661	8 970	9 426
Монтана	2 959	2 885	2 877	3 218	3 238	6 213	6 059	6 042	6 758	6 799
Пазарджик	2 448	2 812	2 864	3 503	4 139	5 142	5 906	6 014	7 357	8 693
Перник	3 819	4 401	4 238	5 703	6 066	8 021	9 241	8 899	11 976	12 739
Плевен	3 493	3 775	3 908	4 135	4 637	7 334	7 927	8 207	8 684	9 738
Пловдив	3 461	4 108	4 425	4 718	5 102	7 269	8 628	9 293	9 908	10 713
Разград	3 197	3 527	3 187	4 374	4 637	6 714	7 407	6 693	9 185	9 738
Русе	3 614	4 527	4 257	4 766	5 344	7 589	9 508	8 939	10 008	11 223
Силистра	3 491	3 568	3 743	4 992	5 210	7 331	7 492	7 860	10 482	10 942
Сливен	2 977	2 852	3 266	4 148	4 138	6 251	5 989	6 859	8 710	8 690
Смолян	3 592	3 719	4 008	5 347	5 726	7 542	7 811	8 416	11 229	12 024
София (столица)	5 671	6 126	6 158	7 063	8 617	11 909	12 864	12 932	14 832	18 096
София	3 528	4 162	4 169	4 717	5 649	7 409	8 741	8 755	9 905	11 862
Стара Загора	3 987	4 756	4 839	5 510	5 577	8 374	9 987	10 163	11 570	11 712
Търговище	3 094	3 406	3 661	4 419	4 827	6 497	7 153	7 688	9 280	10 137
Хасково	3 118	3 140	3 587	3 904	3 818	6 548	6 594	7 532	8 199	8 017
Шумен	3 260	3 559	3 206	4 151	4 899	6 846	7 474	6 733	8 717	10 288
Ямбол	3 715	4 458	4 166	4 232	4 655	7 802	9 363	8 749	8 888	9 776

Другата таблица включва опасността от социално изключване поради бедност (Население в риск от бедност или социално изключване по пол2019-2010 г.):

Табл. № 42

Година на провеждане на изследването	2020					
Референтна година на дохода	2019					
Област	Общо		Мъже		Жени	
	Бр. лица в хиляди	% от населението	Бр.лица в хиляди	% от населението	Бр.лица в хиляди	% от населението
Общо за страната	2 231.5	32.1	1 005.6	29.8	1 225.9	34.2
Благоевград	92.3	30.5	43.0	29.2	49.3	31.7
Бургас	146.1	35.6	68.3	34.3	77.8	36.8
Варна	168.6	35.8	71.3	31.2	97.2	40.1
Велико Търново	86.2	37.1	41.1	36.6	45.1	37.6
Видин	31.6	38.2	16.0	39.5	15.7	36.9
Враца	59.6	37.2	29.0	36.7	30.6	37.7
Габрово	23.7	22.2	7.3	14.2	16.4	29.6
Добрич	51.2	29.8	23.5	28.1	27.8	31.4
Кърджали	56.4	35.7	22.9	29.4	33.5	41.8
Кюстендил	38.9	33.3	16.7	29.3	22.2	37.0
Ловеч	36.7	29.9	17.6	29.6	19.0	30.3
Монтана	51.4	40.5	25.8	41.5	25.6	39.5
Пазарджик	76.8	30.4	39.5	31.9	37.3	28.9
Перник	35.4	29.7	13.9	24.1	21.5	35.1
Плевен	75.7	32.0	33.3	29.0	42.4	34.9
Пловдив	223.6	33.4	110.5	34.4	113.1	32.4
Разград	37.8	34.1	15.7	29.1	22.1	38.9
Русе	70.7	32.7	29.8	28.4	40.9	36.8
Силистра	34.8	32.8	19.4	37.6	15.4	28.3
Сливен	83.1	45.0	38.3	42.5	44.8	47.3
Смолян	35.8	34.6	14.2	28.4	21.6	40.3
София (столица)	343.9	25.9	144.8	22.7	199.1	28.8
София	60.6	26.7	26.2	23.6	34.4	29.8
Стара Загора	106.0	33.7	47.4	31.0	58.5	36.2
Търговище	25.2	22.7	11.4	21.0	13.8	24.3
Хасково	74.6	33.1	36.2	33.0	38.4	33.1
Шумен	47.2	27.0	21.8	25.7	25.5	28.3
Ямбол	47.9	40.9	20.9	36.4	27.1	45.2

Казаното в предходните параграфи, важи и за тук. С това не се изчерпват социално-психологическите фактори, но все пак задават фон за картината на съвременните тенденции в българското семейство.

1.3.4 Роли в семейството.

Е. Тодорова дава може би най-краткото, но и най-изчерпателно определение за роля: „…мрежа от свързани роли, с които наричаме различните очаквания от страна на обществото за изпълнение на позициите, които хората заемат“ (Тодорова, 2010, с. 50)

Ако трябва да дадем някои характеристики на ролята, то те са: ролята е правило, норма, модел на поведение; свързана е със социалния статус и дори е статус в действие; обвързана е с ролевите очаквания и изисквания (стандарти), ако не се спазва, съществуват санкции; човек изпълнява множество постоянни, временни роли, като част от тези роли могат да създадат ролеви конфликти.

Ако трябва да очертаем кръгът от роли на жената в българското семейство, то тя е дъщеря, девойка (мома), майка, съпруга, сестра, снаха,свекърва, тъща, баба. Изцяло е подчинена на партиархалните модели, свързани с йерархия по статус, възраст, пол.

Като дъщеря тя е по-малко ценена от сина, като съпруга – длъжна да се подчинява на свекър, свекърва и основно на съпруга си, като неомъжена – да се съобразява с допълнителни изисквания към морала ѝ, като сестра е ценна поскоро за братята си, но се долавя известно пренебрежение към нея, като снаха – натоварена с много изисквания и малко права.

Може би най-ценена и най-уважавана е като майка, в последствие като баба. Тъщите и свекървите, въпреки подчинението на младите към тях, не са обичани и това личи в народните песни, а в съвременността – в множеството вицове за тях.

В съвременния свят много от негативно натоварените роли на жената не са така ярко проявени – младите живеят отделно от родителите си, изискванията към моралните устои на жената не са така ярко проявени, сериозно се поставя въпросът за равноправието между мъжа и жената, както и се отделя значително място на ролята ѝ на трудеща се жена, с право на кариера и равно и дори повече участие в семейния бюджет. Така се намаляват и изискванията на обществото спрямо някои роли – на снаха, на майка, на съпруга.

Спрямо мъжа в семейството в патриархалния свят той има роли на син, ерген, баща, съпруг, брат, зет, свекър, тъст, дядо. Синът е изключително ценен за семейството като продължител на рода, даващ име на детето, като ерген има множество права – да се „походи“, да натрупа опит, като баща е отговорен на семейството, той е стожер, носи и разпределя парите, неговата дума е закон в семейството, отговорен е за морала на децата си.

Като брат обикновено е обичан от сестрите си и има известна завист относно мястото, което заема в семейството, като зет – възлагат му се надежди да гледа жена си и да помага, когато може на семейството ѝ, като свекър – няма тази натовареност да следи какво се случва със семейството на сина си, в сравнение със свекървата. Същото можем да кажем за тъста. Като дядо – той е обичан, уважаван, той е приятел на децата в семейството.

Казаното за ролята на жената важи и тук – самостоятелното семейство обаче поставя и нови роля пред мъжа – помага, а понякога и само той се грижи за домакинството, в много случаи взима майчинство, не са редки и случаите на бащи, отглеждащи самостоятелно децата си.

Ролите на децата в семейството също се разграничават – по пол, по възраст, по някои специфични характеристики като външен вид, увреждания и т.н.

Традиционно, дори и в съвременността, мястото на сина в семейството е водещо. Към него са отправени очаквания, които той следва да оправдае – да е носител на ценностите в семейството, да е глава на семейството, да е умен, успешен. В стремежа си да му предоставят възможности за развиване на потенциала му, една голяма част от семействата използват щадящ за него възпитателен стил и това може да доведе до обратен ефект – превръщането му в разглезен, невъзпитан, консуматорски настроен младеж, който пренася тези качества в новосъздаденото си семейство. Спрямо момичетата в семейството изискванията не са по-малки, но те са от друг характер – момичето следва да се обучава като домакиня, бъдеща майка и въпреки че успехите в обучението на девойката може да са по-значими от тези на сина, то дъщерята се учи, само ако родителите имат средства и за двете си деца. В настоящето това се е променило и по-скоро обучението, възпитанието и социализацията на младежите и девойките в семействата са сходни.

В зависимост от реда на раждане, без да навлизаме в психоаналитичната традиция, бихме казали, че за българите най-възрастният син поема занаята на бащата, той е основният наследник и заместник на възрастния си баща. В днешната ситуация няма подобни очаквания към на-възрастния син, но се срещат семейства, в които традицията в усвояването на семейната професия се толерира, особено ако са лекари, адвокати, учени.

На момичетата в съвременното семейство се отрежда още една роля – те са тези, които се смята, че трябва да се грижат за възрастните си родители. Изобщо традицията, че възрастните хора трябва да бъдат гледани до смъртта си, е далеч от европейската, в която възрастните членове на семейството ползват социални услуги или самите те постъпват в институции за стари хора. Много са причините, поради които това не се случва в страната ни, като не са само народопсихологическите традиции, по-скоро става въпрос за липса на адекватни грижи за застаряващото население на страната ни.

Съвсем бегло ще се спрем и на случаите, когато в семейството има болно дете или дете с увреждания. Там нещата се колебаят от отричане и криене на заболяванията, през обричане на член от семейството да се грижи за това дете, до пренебрегване на нуждите му, настаняване в институция, дори прояви на насилие. Характерно за българското семейство е да се пази тайна, да не се говори за проблема в семейството, да не се търси помощ и подкрепа в такива случаи, което е въпрос на психологическа култура, израстване на личността, справяне със стереотипното социално възприемане на усложнената социална ситуация. Изобщо българинът не обича да се показва като слаб, уязвим, търсещ съчувствие и подкрепа, което в повечето случаи се обръща в негова вреда.

Пол и роля.

Пол – биологичен пол. Той се определя от хромозомите, от хормоните и тяхното влияние върху вторичните полови белези. Ролята на хормоните е да привеждат послания от главния мозък към гениталиите и обратно. Този процес е приключил преди раждането на индивида и когато той се появи, вече е оформен като представител на женския или мъжкия пол. Ако не са налице дисфункции в процеса, то полът е ясно изразен.

Социален пол – понятие, което няма точни измерения и по-скоро се свързва с полово-ролевия модел на поведение като изисквания, очаквания, представи за определен тип поведение, детерминирани от биологичния пол.

Полова идентичност – означава тъждественост, единство и постоянство на индивидуалността на човек като мъж, жена или амбивалентност. Това е усещането, чувството, че си представител на мъжете или на жените като към група и се формира през целия живот на човек като за начало на процеса на изграждане на идентичност се приема периода от 18 месец до третата година.

Половата идентичност се отнася и до отношението на човека към женствеността и мъжествеността. Тя е публичното признаване, че си представител на един или друг пол. Още от самото раждане на детето започват грижите към него като към представител на съответния пол. Към това се намесват и културните изисквания и модели към мъжете и жените, както и изискванията на семейството към детето и неговата идентичност. Те всъщност са основата на този процес. По-късно и институциите налагат своя отпечатък върху половата идентичност.

Полово-ролево поведение. То е свързано с поведението на личността като представител на един или друг пол, а също така отразява и моделите на полово поведение, които са специфични за съответната култура. Въпреки че в последните няколко години се говори за унифициране на половото поведение, то е валидно и всеизвестно, че мъжете са по-агресивни, по-настойчиви и инициативни, а жените по-отстъпчиви и по-емоционални. Мъжете налагат, а жените откликват и разбират.

Полови роли. Най-общо това е поведение, характеристика на индивида, която е типична за пола, към който той принадлежи (отговаря на стереотипите) и на очакванията на обществото индивидът да се държи по определен начин. Друго, близко до това понятие е половото типизиране, което е резултат от наличието на изисквания към другите и към себе си и съвпадането на тези изисквания. Проследяването в исторически план бележи различия в изискванията към половата роля. Напр., през 30-те години се толерира типично мъжкото и типично женското поведение, докато през 40-те – 50-те години се намесва вече и друго понятие, свързано с половата идентификация, т.е., доколко личността се идентифицира със съответната полова роля. Изпълнението на половата роля е строго контролиран от обществото процес, който включва специални, целенасочени социализиращи въздействия, които да помогнат на личността да се справи с половата си роля. На практика това означава, че още от раждането отношението към момичетата и към момчетата е доста различно като възпитание и поведение. Напр., момчетата са много по-строго наказвани, момичетата

по правило са по-разглезени и към техните постъпки се проявява толерантно отношение. В същото време, към девойките се налага т.нар. „двоен морал“, който означава първо, морал, характерен за момчетата и допълнителни изисквания към момичетата, които да осигуряват тяхната сигурност. Друг показателен пример в това направление е избора на играчки и дрехи за децата и др.

Полово поведение. Съществен компонент в човешката сексуалност е именно половото поведение, като споровете тук са отнесени към степента на неговата биологична или социална детерминираност. То включва набор от начини на поведение, които съответстват на определения пол, а също и регулират взаимоотношенията между половете. Като всеобщи правила, валидни за повечето култури, в т.ч. и за българската, се налагат следните:

1.Липсва представата и реализацията на безразборни сексуални контакти във всички култури. Те се осъществяват на основата на съгласието, взаимното разбиране и договаряне и са подчинени на съобразяването с възраст, закони, неписани правила;

2.Кръвосмешението е забранено под някаква форма във всички култури, но е различно по различните роднински линии за съответното общество;

3.Хетеросексуалните контакти са предпочитания начин на осъществяване на половия акт;

В съвременните условия се налагат следните особености на сексуалното поведение, характерни за нашите ширини:

1. Не са толкова строго регламентирани сексуалните контакти;

2. Табутата, свързани с връзки извън брака са все още силни;

3. Бракът не е единствената форма на осъществяване на полов контакт;

4. Сексуалните контакти се разграничават от любовните отношения;

5. Разкрепостеност на изразяване на сексуалните чувства;

6. Цени се сексуалната компетентност, разбирана като сексуална култура и сексуални умения и др.

Като обобщение, в обществото на съвременните българи има традиционни представи за полово-ролевото поведение, които са повлияни от различни европейски и световни модели, но все още се налагат традиционните представи за биологичния и социалния пол, които не носят само положителен знак – водят и до ограничаване на жената, до правото на насилие над нея, до убеждението, че тя е по-скоро домакиня, майка и тогава работеща жена, както и до представата за собственост, за двоен морал спрямо нея и др.

1.3.5 Тенденции в съвременното българско семейство.

Промените в българското семейство са необратими, като това не се отнася само до семействата в нашата страна, а изобщо за семействата.

Бракът и семейството в миналото винаги са търпели промени заедно с обществото, така ще става и в бъдеще“ (Силаги, 1981, 85).

Наред с научно-техническите, икономическите, политическите, културните промени, днес се наблюдават и значителни промени в семейния модел. Ако в миналото има период, когато бракът е привилегия и винаги се свързва с редица изисквания (да е сключен с участието на родителите; социално-икономическият статус на

партньорите да е приблизително еднакъв; да са спазени изисквания към традициите при организирането на годежите, сватбите и др.), то днес всеки пълнолетен може да сключи брак с доброволно избран партньор. След отпадането на юридическите и икономически ограничения, свързани с брака през 60-те – 70-те години на мин. век, се наблюдава период на значително нарастване на стремежа към брак. Същият този период изследователите на брака свързват с две нови тенденции в развитието на семейната институция – криза на семейството и демократизация на брака. В. Силаги отъждествява демократизацията с промените, които настъпват във взаимоотношенията между партньорите така: „…демократизирането на брака не означава непременно всеки да сключи брак, а е по-скоро право на всеки свободно да избере между семейния и несемейния живот“ (Силаги, 1981, 95).

Причините и симптомите, характеризиращи кризата на брака през този период, може да се каже, че са следствие от демократизацията, въпреки че отделните автори не са единодушни относно причините за кризата. В научната литература, като основни причини се посочват:

- ✓ *увеличаващата се трудова заетост на жената* – това води и до промяна в традиционното разпределение на ролите между мъжа и жената, повишава се самочувствието на жената и нейната независимост;
- ✓ *извънбрачните сексуални връзки* – през разглеждания период те значително се увеличават, както сред мъжете, така и сред жените, но тогава все още обществото „… осъжда като застрашаващи хармонията на брака „отклоненията“, особено на жената“[61]. *(Силаги, 1981)* Въпреки това в повечето страни юридически „изневярата“ вече не присъства като приемлив повод за развод;
- ✓ *увеличаване на предбрачните сексуални връзки* – на места все още битува нагласата за предбрачната девственост на жената от една страна, и от друга и мъжете, и жените вече „… имат някакъв сексуален опит, някакво впечатление от връзката с партньор, което значи, че има и основа за съпоставяне при сключването на брак“[62]. *(Силаги, 1981)* По този начин се променят и изискванията към брачния партньор, увеличава се критичността, а същевременно търпимостта и толерантността към него намаляват;
- ✓ *изостряне на конфликтите между младото и възрастното поколение* – конфликтите се пораждат от стремежа на младите за по-голяма самостоятелност и независимост от родителите;
- ✓ *увеличаване на разводите* – с намаляване влиянието на църквата върху семейните взаимоотношения и с демократизирането на брака през разглеждания период в сравнение с началото на века, значително се увеличават разводите и несполучилите бракове. Ако в началото „обществеността пак реагира твърде различно и често пъти неодобрително“[63] *(Силаги, 1981),* то тя постепенно приема факта, че разводът не е компрометиращ акт и е право, както на мъжа, така и на жената.

[61] Силаги, В. (1981). Бъдещето на брака и браковете на бъдещето. С., с. 54.

[62] Пак там, с. 58.

[63] Пак там, с. 72.

Разгледаните до момента характеристики на кризата в брака през 60-те – 70-те години, днес са неотменна част от семейството. Доминиращ тип семейство е нуклеарното, но се наблюдават и нови модели на съвместен живот – „безбрачни съжителства, семейства с деца от предишни бракове, семейства от еднополови личности“[64]. *(Кутева, 2000)* Според Роземари Хаве Херц, все още „….традиционното семейство остава привилегирована форма на живот.[65] *(Василева, 1992)*

Бихме могли да посочим и други характеристики, които са свързани с тенденции в съвременното семейство:

- Много по-късна е възрастта за сключване на бракове и дори за семейно съжителство без брак, като тук причините са многобройни – желание за получаване на по-висока образователна степен, кариерни амбиции, липса на самостоятелно жилище и осигуреност, зависимост от страна на родители и др.
- Бракът категорично не се отъждествява със семейството – все повече млади хора живеят без брак, дори при наличие на деца или сключват брак дълго време, след като имат такива;
- Много повече девойки искат да сключат брак с неотменната сватба и т.н., като това по-скоро е свързано с модела, с модата около сватбените церемонии, отколкото с реалността. „Призракът на Булката продължава да броди в света“, твърди Дж. Гиър. Булката в бяло, с тюла, портокаловите цветчета, шаферките, момичетата с цветята, пажовете, булчинските конфети, сватбените пътешествия, чеиза и списъка на покупките от най-елегантния магазин в града е ритуал, на който жените държат, особено булката и майка ѝ.[66] *(Гриър, 1999)*
- Мъжете до известна степен все още следват духа на традициите – ергенските партита, устройвани в навечерието на сватбата. Днес обаче тези ритуали не се приемат като „свещенодействие“. Обикновено партньорите живеят заедно дълго време преди самата церемония. Организирането на тези тържества може да се отъждествява не като начало на семеен живот (т.к. де факто семейството вече е създадено), а като знак на зрялост и целомъдрие от страна на партньорите.
- Не е изненадващо и посоченото на първо място от мъжете желание за сключване на граждански брак. По думите на Дж. Гриър „за мъжете бракът е нужен повече, отколкото за жените“[67] *(Гриър, 2000).* Устройването на празници и тържества не е задължително да бъдат последвани от подписването в съвета.
- Бракът се приема по-скоро като юридическа необходимост, свързана с узаконяване на децата, с гарантиране на права над имуществото, със защита по-скоро на децата и на жената. Затова не са редки случаите неже-

[64] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 49.

[65] Василева, С. (1992). Семейството – начин на живот, сп. „Педагогика“, кн. 6, С., с. 102.

[66] Гриър, Дж. (2000) Жената. С., с. 271-275.

[67] Пак там, с. 276.

лана, преждевременна бременност да е причина за създаване на семейството или принуда от страна на родителите, които по някаква причина искат узаконяване на връзката на младите хора.

- Любовта като причина, е много малка част от причините за сключване на брак, като тук следва да приемем, че не толкова любовта, колкото нуждата от партньор, сигурност и поделяне на отговорностите в живота.
- Въпреки нарасналия брой на семействата без брак, обществото до скоро не бе готово напълно да ги приеме. Тук се сблъскват нагласите и желанията на две различни поколения – младото израснало и възпитавано в духа на съвремието и застаряващото – носещо белега на традициите. Днес при липсата на закони, гарантиращи бъдещето на „извънбрачните“ деца, бракът остава единствената форма за уреждане на отношенията между младите у нас. И макар, че парите са поставени на по-задно място сред причините за сключване на брак, то все пак „…най-силно е застъпено мнението, че именно материалното състояние на семейството е определящо.“[68] (Кутева, 2000, 51). Това е така, тъй като икономическата и политическата ситуация в страната най-силно се отразява върху семейството. Следствие на това отражение една от водещите характеристики на съвременното българско семейство, които посочва В. Кутева е именно „…обедняването на по-голямата част от семействата“[69] *(Кутева, 2000).* Това е констатирано в последните години от прехода и е трайна в обществото ни тенденция.
- Като причина за създаване на семейството са разбирателството, уважението и доверието между партньорите. Те са важно условие за доброто функциониране на семейството.
- Сексуалните взаимоотношения са също значим фактор при формирането на семейството. Г. Пирьов твърди основателно, че „…главната емоционална връзка между тях (съпрузите) – любовта, включва и участието на половото влечение между мъжа и жената“[70] (Пирьов, 1994, 41-42). Независимо от това днес при наличието на висока сексуална култура и възможност за предбрачни сексуални връзки би било голяма грешка, ако не се разгледа и този аспект от семейните взаимоотношения. Според резултатите от някои социологически изследвания относно очакванията от брака става ясно, че именно в семейството ще се „…удовлетворяване на сексуалните и емоционалните потребности…“[71] *(Кутева, 2000).*

Дж. Гриър приема допускането, че в основата на създаването на връзка между партньорите стои сексуалното привличане. Оттук тя стига и до предположението, че именно сексуалната любов е „…съществено условие за про-

[68] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 51.

[69] Пак там, с. 51.

[70] Пирьов, Г. (1994) За ролите в семейството, сп. „Начално образование“, кн. 3. С., с. 41-42.

[71] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 48.

дължаване на връзката“[72] *(Гриър, 2000).* В тази насока авторката твърди, че ако изчезне сексуалното привличане, бракът може да се смята за обречен. Важно задължение и на двамата партньори е да запазят сексуалната активност и интереса един към друг. Незадоволяването на сексуалните потребности в брака неминуемо води до изневяра, по-дълготрайни извънбрачни връзки и често завършва с развод.

• Друга закономерност, отнасяща се до семейството, са разводите. В САЩ само през 1995 г. има 1,2 милиона развода, което означава, че едва около 49% от американските деца живеят с двамата родители. Във Великобритания „днес 10 от всеки 23 брака…завършва с развод…“[73] *(Гриър, 2000).* Така че изобщо не е учудващ факта, посочен от В. Кутева като една от съществените черти на съвременното българско семейство – увеличаването на разводите. У нас най-често посочваните причини, водещи да разпадане на семейната структура и развод, това е изневярата, прелюбодеянието на съпрузите“[74] *(Пирьов, 1999).* Семействата на разведени родители спадат към определените в научната литература като непълни семейства. Непълните семейства включват един родител и деца. Към тях се причислява и „…семейството, състоящо се от баба (дядо) и внуци или лели, чичовци и племенници, които са загубили родителите си“[75]. (*Кутева, 2000).* Според демографските характеристики, броят на тези семейства значително се увеличава, особено през последните десетилетия.

• Съществена тенденция при развитието на семейството е отдалечаването и отчуждаването между поколенията. Най-вероятно една от причините е бързите промени, които настъпват в обществото, развитието на информационните технологии и средствата за масова информация, отпадането на редица табута и невъзможността застаряващата генерация да ги приеме и привикне с тях. Конфликтната ситуация между поколенията се изостря силно и поради повишеното образователно равнище на младите и засиления стремеж към самостоятелност. Изследователите по въпроса не отричат и наличието на сътрудничество между семействата от различна генерация, но „…не са малко и проблемите, които се поставят в техните взаимоотношения“[76] *(Пирьов, 1994).*

Най-малкото, което е по мнението на Дж. Гриър, бабите и дядовците от една нация почти никога не са доволни от родителите и тяхното поведение. Многократно в литературата (не само в научната, но и в художествената и във фолклора) са описвани проблеми най-вече между свекърва и снаха от една страна и от друга между зет и тъща. И в двата случая се намесват ревността, повишените изисквания и критичност към младите. Често „…свекърът и свекървата не винаги одобряват стила на живот, който неизбежно е различен у

[72] Гриър, Дж. (2000) Жената. С., с. 279.

[73] Пак там, с. 281.

[74] Пирьов, Г. (1994) За ролите в семейството, сп. „Начално образование“, кн. 3. С., с. 107.

[75] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 60.

[76] Пирьов, Г. (1994) За ролите в семейството, сп. „Начално образование“, кн. 3. С., с. 63.

двете поколения, както и обратното – младата невяста не може да приема начина на живот и схващанията на старите“[77] *(пак там).* Майката на съпругата пък прехвърля майчиния си надзор и ръководство върху младото семейство, което води също до конфликтни взаимоотношения. На тази основа независимо от облекченията които може да осигури съжителстването с родителите на единият от партньорите, днес младите по всякакъв начин се стремят да си осигурят собствено жилище и независимост. Това означава, че нуклеарното семейство, състоящо се от родители и деца и в бъдеще ще продължава да бъде доминираща форма на съжителство между мъжа е жената. Оттук следва въпроса и за броя на децата в семейството.

• Съвременното българско семейство, според повечето изследователи и наблюдатели, се характеризира с намаляване на раждаемостта и увеличаване на семействата без деца. Твърдението и на други автори подкрепя тази тенденция при развитието на семейството, тъй като днес „…все повече се явяват семейства с едно дете“[78] *(Пирьов, 1994),* а същото се потвърждава и от статистиката на НСИ). Като цяло се констатира, че младите хора са положително настроени към броя на децата, но това е по-скоро декларативна характеристика. Основният приблем при отглеждането на повече деца е свързан с финансовите възможности. Младите хора се намират в твърде несигурна ситуация на увеличаваща се безработица, понижено заплащане на работната ръка и същевременно на „… увеличавана разходите за издръжка на семейството“[79] *(Кутева, 2000).*

• От друга страна, според Г. Пирьов, точно семействата с 2-3 деца са в състояние да осигурят по-нормални възможности за пълноценно развитие. За съжаление, същият автор стига до заключението, че „…точно семействата, които са образувани от високо образовани и добре финансово осигурени родители, създават по-малко деца, отколкото други, които нямат тези условия“[80] *(Пирьов, 1994).*

• Тенденция е и така нареченият от Жак Саломе брак по „мярка“. Това явление е започналият да се разпространява през последните години в някои по-развити страни индивидуален брачен договор. И макар, че самото понятие брак означава съюз и включва в себе си уреждането до известна степен на личните и имуществените отношения между партньорите, то според Дж. Гриър бракът не може да се определи като договор, тъй като „…договорите изискват условия, по които се преговаря и по които се постига съгласие“[81] *(Гриър, 2000).* В повечето случай всеки от партньорите има определени очаквания спрямо другия, които очаквания обаче във „…фебрилната атмосфера на ухажването“ не се обсъждат предварително. Според авторката, е „…странно, че може да има спо-

[77] Пак там, с. 63.

[78] Пирьов, Г. (1994) За ролите в семейството, сп. „Начално образование“, кн. 3. С., с. 17.

[79] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 51.

[80] Пирьов, Г. (1994) За ролите в семейството, сп. „Начално образование“, кн. 3. С., с. 18.

[81] Гриър, Дж. (2000) Жената. С., с. 279.

разумение при развод, а не при сключването на брак“[82] *(Гриър, 2000).* Подписването на индивидуален брачен договор се стреми да даде яснота точно по тези въпроси, тъй като често разминаването между очакването и действителността предизвикват конфликтни ситуации. Тази нова форма на брака представлява сключването на договор от двама души според потребностите и желанията им. Клаузите, според Ж. Саломе, предварително се обсъждат и съгласуват, като те обхващат всички страни от бъдещия съвместен живот – сексуални взаимоотношения, разпределение на роли, разделение на имуществото, издръжка на семейството и т.н. Клаузите обикновено са отворени – те могат де се променят и допълват. Договорът се заверява от нотариус и не е задължително да се последва от брак (в смисъла, в който днес се употребява). Според мнението на една американска журналистка, която се придържа към думите на професора по социология М. Съсман „…важна е дискусията, която договорът предизвиква между партньорите, преди да са поели задължението да живеят заедно. Тя им позволява да открият потенциалните конфликти……спомага да се изяснят утвърдените от законите и обичаите неравенства в брака…“[83] *(Саломе, 2000).* В България този модел за договаряне между бъдещите съпрузи все още не е достатъчно разпространен, но набира скорост в определени, финансово по-добре осигурени, личности и като че ли е за предпочитане от жените. Следвайки разсъжденията на В. Кутева този факт не би трябвало да учудва никого. За българския мъж, според нея, е характерно, че „…каквото и да прави, но не се развежда“ и от друга страна той „…много по-трудно отколкото жената успява да преодолее психическата бариера на традицията“[84] *(Кутева, 2000).* Повишеното самочувствие и независимост на съвременната жена обаче не ѝ позволява да търпи, морални и материални унижения, да бъде лъгана. Факт е, че днес първата крачка към развода се прави от жената. Самият развод – от вземането на решение до официално приключване преминава през редица трудности и процеси (емоционален развод, легален развод, икономически, родителски, обществен и физически развод). След приключването много малко от съпрузите са доволни и облекчени „…обикновено и двете страни се чувстват измамени от партньорите си“[85] *(Кутева, 2000).* По мнението на Дж. Гриър, това е по-често срещано при жените, тъй като „много малко съпрузи се съгласяват да издържат жените си щедро…“[86] *(Гриър, 2000).* Днес, при наличието на високо ниво на информираност и равнище на образование сред младите, и на базата на изложените факти, е ясно защо точно жените приемат брачния договор като форма, която би облекчила и значително стеснила трудностите при евентуален развод.

На основата на част от посочените характеристики, основният проблем, пред който е изправено семейството, е недостигът на финансови средства. Това оказва отрицателен ефект върху неговото развитие и пълноценност. Липсата

[82] Пак там, с. 278.
[83] Саломе, Ж. (2000). Аз + Ти = Ние. С., с. 67.
[84] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 185.
[85] Пак там, с. 183.
[86] Гриър, Дж. (2000) Жената. С., с. 282.

на материални средства е един от съществените фактори, водещи до отрицателен прираст на населението. В бъдеще, ако не се стабилизира икономическата и политическата ситуация в страната и не се подобри финансовото състояние на семействата, тази тенденция (въпреки желанието на младите да отгледат поне две деца) ще се запази.

От своя страна, ще се запази раждаемостта сред някои малцинствени групи в границите на България и то сред „…най-ниските възрастови групи…“, където проблемите на обедняването стоят с най-голяма острота.“[87] *(Кутева, 2000).* Това би довело до увеличаване на децата от малцинствен произход, за сметка на децата от основната за страната етническа група. В същото време и при другата малцинствена група – турците, се наблюдава спад на раждаемостта. Въпреки че повечето турски семейства са с по две деца, традицията за повече деца и в тази етническа група намаляват, резултат от много фактори, между които не на последно място е финансовият. Съвременните родители, които са с по-висок материален статус не могат да си позволят повече деца, тъй като осъзнават ограниченията на липсата на достатъчно финансови средства.

Повишаването на изискванията, които постоянните промени в обществото поставят пред личността, увеличаването на нейните потребности и средствата за тяхното задоволяване, нестабилната обстановка в страната до известна степен разклащат и стабилността на семейната общност. Увеличаването на разводите е факт, както и това, че младите още преди да сключат брак предвиждат евентуален разпад на семейната структура. Любовното омайване и заблудата за щастие в семеен живот постепенно се измества от прагматичността и възможността предварително да се предотвратят част от конфликтните ситуации в семейството.

И да обобщим:

- Наблюдава се повишен стремеж към самостоятелност и отдалечаване от влиянието на родителите;
- Нуклеарното семейство запазва своята доминираща позиция.
- Младите се ориентират към алтернативните форми на брака, въпреки че все още се води една борба между „…запазване на традиционните ценности…“ и „…промяна и по-бързо адаптиране към новите условия, които ежедневно променят неговия цялостен начин на живот и социален облик“.[88] *(Кутева, 2000)*
- Най-вероятно индивидуалният брачен договор ще се развива и усъвършенства, но преди да бъде приет у нас, ще трябва да измине един период на приобщаване и нагаждане съобразно потребностите, изискванията и културата на българското общество.
- Семейството като основна обществена единица е съществувало и ще съществува за в бъдеще. Потребността на всеки индивид за сигурност, принадлежност, любов ще подтиква младите (а и по-възрастните самотници) към образуването на семейни двойки. Семейството не се създава

[87] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 51.

[88] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 50.

с подписа, поставен в съвета или друга подобна институция, то не е само и единствено юридически договор, формалност. То се уповава и създава на по-здрави основи, като емоционални и психологически връзки между партньорите, то по-скоро е духовен съюз. Грижите около отглеждането, възпитаването, социализацията и утвърждаването на децата в обществото ще останат негова основна функция, защото човек трудно би могъл да се бори с инстинктите си. Не случайно през последните години се зароди една „нова детеродна технология“[89] *(Кутева, 2000)* – бебе в епруветка, имплантиране на ембриони. Така че дори и това семейство, чиято съдба е отнела щастието да изпита майчинската и бащинската радост, днес да може да го осъществи.

Ще се спрем и на някои негативни явления в семейството, които не са масови, но не са и спорадични явления:

- Претоварване на българската жена с роля на майка, на съпруга, на стожер на семейството, на работеща и дори основно издържаща семейството. Тази неравнопоставеност по полово-ролеви признак създава вътрешноличностни и междуличностни конфликти.
- Наличие на алкохолизъм, наркотици и други форми на зависимост, които определено нанасят сериозни вреди, не само във финансов, но и в социален, възпитателен, морален аспект;
- Ранното прекъсване на взаимодействието на детето със семейството и все по-значимата роля на социализиращите институции детска ясла, детска градина, училище, приятелски кръг и т.н. невинаги са благоприятни за развитието на българското семейство, тъй като и те, както повечето институции в страната, са в състояние на крещяща нужда от реформиране;
- Обществото продължава да има негативно отношение към разведените, към самотните майки, към деца, отглеждани от близки и роднини, към тях се наслагват предварителни негативни очаквания относно тяхното поведение като бъдещи несретници, обречени на бедност и безпризорни, дори бъдещи престъпници;
- Намалява ролята на възпитателните и обучителните институции и най-вече на училището като източник на знания, като модел за формиране на социално приемливо поведение. Крахът и на останалите в обществото институции се отразява негативно и на семействата;
- Наличието на алтернативни форми на съжителстване, като това не е само конкубината, но и бракове между еднополови партньори, родители с неуточнена сексуалност, със странни интереси, в т.ч. вегани, антиваксери, занимаващи се с екстремни спортове съвместно с децата с и с други модели на поведение, които се отхвърлят от обществото;

Всъщност, семействата не само в България, но и в световен мащаб, са в криза, която води началото си от края на 20, началото на 21 век. Върху тази криза негативно влияние оказват:

[89] Кутева, В. (2000). Семейна педагогика. ВТ, с. 202.

✓ Нарушени социални и нравствени бариери;
✓ Различен социален и сексуален модел на поведение;
✓ Ранно полово съзряване при липсваща социална зрялост
✓ Неадекватно отношение към ранната сексуалност;
✓ Либерализация на брака – наличие на толерантност към изневерите, отворени бракове;
✓ Страх от трайно обвързване и поемане на отговорност за друг, други;
✓ Увреждания на физическо, психическо и репродуктивно здраве, които влияят върху създаването на потомство;
✓ Усложнение и формализирани начини за осиновяване, проблеми при осиновяването, произтичащи от нормативните уредби;
✓ Излизане от традиционните форми на живот в семейството;
✓ Прекъсната връзка с разширеното семейство, като коректив на първичната двойка;
✓ Изоставяне на деца в социалните форми на отглеждане, без отказ от родителски права, което е основна пречка за алтернативни форми на отглеждането им.

Наясно сме, че това е една част от факторите. С посоченото само се маркират причините за промяната в семейните модели, че съществуват необратими тенденции в брака, в семействата. Път си пробиват идеологии, които далеч не са в полза на брака, каквито са идеите за новия сексуален морал, в които сексът е по-значим от емоционалните връзки, ролята на физическото привличане е завишена, хедонизмът е издигнат в култ, допуска се наличие на множество партньори – последователно и едновременно, многовариантност на сексуалните взаимоотношения, липсват задълженията и отговорностите към партньорите, респ. и към децата[90]. (*Динкова, 1982*)

И все пак, не можем да не отбележим и някои положителни тенденции, свързани със съвременното семейство:

✓ Младото, първичното семейство заема централна роля в неговия живот, в неговото развитие – все по-малко се съобразява с влиянието на разширеното семейство и притежава висока степен на самоуправление и самоорганизация;
✓ Забелязва се по-висока степен на трайност на връзките и взаимоотношенията в семейството, в резултат на тази самостоятелност – оттук и отговорността нараства;
✓ Наличието на предбрачни връзки и сексуални взаимоотношения в обществото позволяват да се направят правилни избори за брачен партньор;
✓ Там, където е налице финансова независимост, са налице и съвместни семейни решения, зад които стоят партньорите;
✓ По-късните бракове позволяват и по-висока степен на съзнание, по-голямо внимание върху семейното възпитание на децата, семейна грижа;

[90] Динкова, М. (1982) Изследване на „сексуалната революция“ и прогнозите за бъдещето на брака, т. 1, С., с. 31.

✓ Равнопоставен в семейните задължения, зачитане правота на жената да работи и правота на мъжа да отглежда децата в семейството;
✓ Сексуално възпитание, което позволява на партньорите да говорят за потребностите си, от една страна и да говорят открито с децата си по сексуални въпроси, от друга;
✓ Свободата в семейните отношения не се асоциира непременно с извънбрачни връзки;
✓ Договорността във взаимоотношенията създава и други, по-нестандартни форми на брак, които може да не са приети в обществото, но е достатъчно, че са приети от двамата партньори – например, отворените бракове;
✓ Съобразяване с интересите, хобитата и заниманията на всеки от двойката, без това до води до нейния разпад – толерантност към различията и запазване на идентичността на личността;
✓ Промяна в отношението към т.нар. „самотни майки" – не се заклеймяват от обществото, не се осъждат, а се подпомагат – материално и духовно;
✓ Наличие на институции, системи, организации, които подкрепят семействата в криза, в риск, в нужда, закрила при насилие в семейнството, брачно и предбрачно консултиране, фамилна терапия, помощ при репродуктивни проблеми;
✓ Наличие на разнообразни форми на съжителстване, стига да не пречат на останалите бракове – групови бракове, полигамия, еднополови бракове. В настоящия момент са известни над 80 форми на различно съвместно съжителстване, приличащо на брак;
✓ Право на личността сама да избира формата на съжителство, резултат от собствените ѝ потребности и изисквания;
✓ Отпадане на семейните тайни, свързани с боледуване, приемна грижа, осиновяване;
✓ Реконструираните семейства (нови семейства, след развод на единия или двама родители) в много ситуации се оказват много добър вариант за двойката, и за децата;
✓ Семейното планиране и семейната политика също способстват за съхраняването на семейството и сплотяват членовете му.

Процеси, които влияят противоречиво върху структурата на семейството.

Първо ще се спрем на тези, свързани със страната ни:

✓ Коефициент на демографско заместване – колко хора излизат от работоспособна възраст и колко идват на тяхното място – от 2010 г. година този коефициент е с обратен знак; В същото време, много хора намират препитание в друга страни, което води и до повишаване на доходите на родителите им, покупателната способност на семействата.
✓ Застаряващо население на страната – България се намира в първите пет места на застаряващо население – преди нас са японците, италианците, германците и шведите; Това е европейска и световна тенденция, която може да се тълкува и като подобряване на здравните грижи за населението.

- ✓ Миграционните процеси – от една страна – вътрешната миграция, характерна с обезлюдяване на селата и пренаселване на градовете и от друга страна – емигрирането на предимно млади семейства, с и без децата им; Миграцията може да се приеме и като креативно решение на битови и социални проблеми.
- ✓ Образователната структура на населението, обвързана с професионалната – трудно може да се определи степента на грамотност на населението в страната ни, като показатели като брой ученици, студенти и т.н. не са съвсем реалистични. Всичко това е свързано с образователната система, с наличието на възможности за практическо и професионално обучение, с пазара на труда в страната и в Европа и т.н.;
- ✓ Безработицата, като тук от съществено значение са няколко фактора – регистрираните безработни, заетите в „сивия" сектор, неактивните младежи и хора в средна възраст, предлаганите работни позиции и заплащането за тях, условията на труд и т.н.
- ✓ Сключването на граждански бракове и съвместните форми на съжителстване, с ориентация към раждаемостта;
- ✓ Сексуалното и здравното възпитание на нацията, репродуктивното здраве – има отношение към възрастта, заболяванията, сексуалната култура, семейното планиране и др.
- ✓ Жизненият стандарт на страната, състоянието на пазара на труда, нормативната уредба, свързана със семейството, вкл. и ЗЗД, ЗСП и др.

Това са една част от промените, характерни за конкретната страна, но има и такива, които са свързани с процесите в световен мащаб:

- ✓ Глобализацията – увеличаване на безработицата, подпомагане на някои съсловия от малцинствата със социални помощи и така поощряват невключването им в трудовия процес, оскъпяване на здравната помощ, зависимост на по-малките страни от по-големите и др.
- ✓ Либерализъм – демокрация на малцинствата, извеждане на правата им, загуба на културна идентичност на страната, уеднаквяване на моралните принципи, толериране на различността (по пол, раса, право на собствен начин на живот и др.), въвеждане на политически коректен език – неназовавне на нещата с истинските им имена, което довежда до изкривявания, осредняване на обществото – като резултат, ниско образователно, културно и социално равнище.
- ✓ Разрешаване на еднополовите бракове – разрешени са в Англия, Дания, Белгия, Германия, Франция, Испания, Португалия, Малта, САЩ, Аржентина, Уругвай, Бразилия – предстоят за разрешаване и в други страни;
- ✓ Толерантност спрямо изневярата, извънбрачните връзки, лесно разтрогване на браковете.

Разбира се, това е малка част от противоречивите процеси, влияещи върху съвременното семейство, защото реално това, което се случва в едно семейство, го знае самото семейство.

Втора глава

ОБЩИ И СПЕЦИФИЧНИ ЧЕРТИ НА БЪЛГАРСКИЯ НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР, ОСНОВАНИ НА ПОЛА

2.1. Етническо самосъзнание, национално самосъзнание, национален характер – точки на пресичане

Съвременното българско общество би могло да се определи като общество от транзитивен тип и се характеризира с наличието на етноеволюционни и етнотрансформационни процеси. Наблюдава се „културен шок", изразен в противоречие между традиционни и зараждащи се ценности, загуба на устойчивостта на националната идентичност, което води до търсене на нови форми на идентичност. Този процес не винаги има позитивен характер, поради което особена актуалност придобива въпросът за изграждането на младежката идентичност.

Поради факта, че проблемът за формулирането на националната идея се решава на ниво „държава", може да се предположи, че ценностите, пропагандирани от обществото, могат да предизвикат както интегративни, така и дезинтегративни процеси при избора на самоидентификация. На второ място – изработваната в младежка среда система от ценности и идентификации в бъдеще следва да се превърне в социална култура на България.

Съвременните изследвания в областта на етническото самосъзнание са насочени в няколко насоки. От една страна се търсят стабилните, запазили се поколения наред, черти на националния характер и светоглед, пречупени през особеностите на конкретните етноси. Самите етноси могат да се приемат за общности, способни да изпълняват защитни функции спрямо националните култури.

От друга страна се разработва проблематиката, посветена на проблемите на „етничността", „етническата идентичност" и „етническото самосъзнание „ в обществата, намиращи се в състояние на обществено-икономически преход и подложени на стопански трансформации и глобализационни процеси.

В настоящето изследване като изходна теза се използва подходът, според който *елемент на етническото самосъзнание е етническата идентичност, която, от своя страна, е разновидност на социалната идентичност.* Логично възниква въпросът, кое следва да се приеме за първично в структурата на националната идентичност – самосъзнанието или други форми на идентичността.

Може да се твърди, че съществува аналитична разлика между понятията „национално самосъзнание" и „етническо самосъзнание". Като национално би трябвало да се определи самосъзнанието, носещо елементите на националния характер, т.е. характерно за ниво нация, което по същество включва синтез между различни прояви на самосъзнание, характерно за отделните етноси.

Тълкуването на понятието „етническо самосъзнание" зависи от подхода към категорията „етнос". През 50-те години се оформят няколко направления, разработващи разглежданата проблематика.

Според *еволюционно-историческото направление*, с основоположник Ю.Брумлей етническото самосъзнание е осъзнаване от членовете на етноса на принадлежността към него. Процесът на самоосъзнаване включва и осъзнаване на постъпки, чувства, мисли, действия и мотиви като детерминирани от етническата принадлежност[91] *(Брумлей, 2003).*

В рамките на *примордиалисткия подход* се поставя акцент върху съчетаването на етнически и исторически тип обяснение, при което самосъзнанието се определя като субективна оценка на принадлежността към дадена етно-национална общност като е основен признак на тази общност и отразява субективната картина на обществено-историческото битие. От тази гледна точка се разработва проблемът за националната самосъзнание в българската народопсихология.

Според представителите на *конструктивисткия подход* личността притежава „ множествено самосъзнание „, в което на определено ниво е включено и етническото. Етническата идентичност, от своя страна, се разглежда не като процес, а като процедура на формиране, развитие и разпад. Към разглежданото направление следва да се отнесе теорията на символния интеракционизъм на Дж. Мийд[92] *(Георгиев,1987).*

Може да се направи изводът, че в рамките на примордиалния подход етническото самосъзнание се приема като феномен, отразяващ реалността, докато привържениците на конструктивния подход го приемат за „конструкт", формиран институционално.

В рамките на *релативисткия подход* се разглежда формирането на националното самосъзнание в процеса на взаимодействие и противопоставяне между общности от различно йерархично ниво. Следователно, като основен признак за възникване и развитие на националното самосъзнание се приема появата и утвърждаването на национална идея. Съществуват 3 основни, взаимнорефлектиращи, нива на национално самосъзнание – ниво на всекидневно битие; ниво на историческо битие и актуална политика и психологическо ниво, концентрирано върху обяснението на „националния интерес" и „националната безопасност „. Релативисткият характер на националното самосъзнание се проявява и на трите нива и проявяването му зависи от присъствието на други нации и етнически групи. От своя страна нацията напълно се отъждествява с националното самосъзнание като единствен феномен, съотнасящ я с други национални съобщества. Подходът се разработва главно в рамките на руската етнопсихология с основоположник А. Здравомислев[93] *(Здравомислев, 2003).*

В съвременната българска етнопсихология приложение намира *рационалисткият подход*, утвърждаван от Л. Георгиев. В рамките на това направление етническото самосъзнание се утвърждава като „специфична конкретизация на

[91] Брумлей, Р. (2003). Езици и етноси на Африка, С., с. 135.

[92] Георгиев, Л. (1995). Критика на етнонационалния рационализъм. Изд. „Наука и изкуство", С., с. 84.

[93] Здравомыслов, А. Г. (2003). Потребности. Интересы. Ценности. Издательство „Политической литературы", М., с. 158-163.

социалната духовна връзка в етническата общност", наред с етническата култура, езика и етническото съзнание. Човешките индивиди се възпроизвеждат като субекти на своята етническа общност, т.е. като етнически личности. Самата етничност се приема като надиндивидуален психически поведенчески регулатор *(Георгиев,1989)*.

Бихме могли да обобщим, че различните подходи предлагат многостранен поглед върху феномена „етническо самосъзнание". Като приемаме определени теоретични обобщения от различните подходи бихме могли по-обстойно да дефинираме детерминантите на формиране и поддържане на етническото самосъзнание.

Етническото самосъзнание е системно съчетание на психически свойства, които са предопределени от етническата принадлежност, независимо дали са вродени или придобити в процеса на социализация. В структурата му са преобладаващи етноспецифичните черти, обусловени от взаимодействието на етноса с природната среда, разнообразието на културния и социално-историческия опит и граматическите езикови структури като детерминанти на етническата самоидентификация.

Следва да се подчертае, че разглеждайки феномените „етническо самосъзнание „ и „национално самосъзнание", изхождаме от позицията, че те са близки, но не тъждествени понятия. Етническото самосъзнание се явява вторично по отношение на общественото битие и в процеса на формирането и утвърждаването си се превръща в един от основните фактори за функционирането на етносите. Зараждайки се в недрата на индивидуалното самосъзнание, проявявайки се в конкретни носители, етническото самосъзнание служи като акумулиращо средство, влияещо върху културата, езика и националното единство.

Етническото самосъзнание може да се определи като относително устойчива система от осъзнати представи и оценки, които по същество са етнодиференциращи и етноинтегриращи признаци на етноса.

Едновременно етническото самосъзнание се проявява както на личностно, така и на социално ниво. На социално ниво се проявява като диференциращ признак на етноса, включващ наличните автостериотипи и осъзнаването на принадлежността към групата и на практика е основен групов признак. На индивидуално ниво е елемент от личното съзнание и в голяма степен предопределя йерархията на индивидуалните ценности и е елемент на личностната идентичност.

В етнопсихологическата литература се утвърждава разбирането на Ю. Брумлей за термина в тесен и широк смисъл. В първия случай се приема като основен признак на етническото самосъзнание принадлежността към определена етническа общност, а във втория – представите на хората, свързани с езика, историческото минало, държавност, традиции, норми, географска територия и др.[94] *(Брумлей, 2003)*.

През 1970 г. е осъществено съвместно изследване на етническото самосъзнание от група специалисти философи, социолози и социални психолози под

[94] Брумлей, Р. (2003). Езици и етноси на Африка, С., с. 141.

ръководството на Л. М. Дробижева. Според получените данни, като отделен негов компонент би трябвало да се включат и *интересите, оценявани от хората като етнически.* Това по същество предполага определена степен на отразяване в структурата на етническото самосъзнание на актуалните обществени приоритети.

Може да се твърди, че *етническото самосъзнание има хоризонтална и вертикална структура.* Като компоненти на хоризонталната структура могат да се определят следните елементи – осъзнаване на принадлежността към етническата група, „ние-образа" и етническите интереси. **Чрез хоризонталната си структура етническото самосъзнание се проявява на социално ниво.** „Ние – образът" включва едновременно автостериотипите и представите за своя народ, култура и територия. В съответствие с концепцията на Е. Дюркем, се различават групово и индивидуално съзнание. Индивидуалните представи се изграждат върху основата на „включеността" на личността в етническата общност. **Вертикалната структура на етническото самосъзнание отразява изграждането на личността като етническа. Процесът се осъществява в рамките на личностната социализация.** Затова може да се говори за етническа субективност на членовете на общността. **Пределната степен на развитие на етническото самосъзнание е националното самосъзнание.**

Може да се направи изводът, че в етническото самосъзнание се разграничават 3 основни компонента:

✓ *КОГНИТИВЕН КОМПОНЕНТ*, намиращ се в основата на разграничението „ние – те". Отразява актуалните и потенциалните етнически потребности. Определено значение се придава на национално специфичната системата от възприятия, както и на личностните и социални конструкти, предопределящи разграничението. Основна роля при формирането на когнитивния компонент има социалната аперцепция като своеобразен резервоар на груповия социален опит. Към този компонент следва да се включи верификацията на етническия характер, националните черти и темперамент.

✓ *ПОВЕДЕНЧЕСКИ КОМПОНЕНТ*, който е отражение на актуалната и потенциална етническа и национална мотивационна сфера. Ако базисните потребности, определящи когнитивния компонент, са незадоволени, се актуализира дефицитен тип мотивационна структура, която се проектира в националното самосъзнание като фрустрационен поведенчески модел. Поведенческият компонент се отразява в процеса на етническата самоидентификация, осъществявана като етап от социализацията. Проявяват се елементи от поведението, позволяващи личността да се причислява и осмисля като член на определена етническа общност.

Подчертавайки ролята на типа ориентация на личността към общността и групата, в този случай етническа, Г. Триандис определя два типа личности – алоцентричен, нуждаещ се в по-голяма степен от групова позитивна оценка (в други теоретични подходи този тип се определя като детерминиран от външен локус на контрола) и идеоцентричен тип – по-слабо нуждаещ се от външна позитивна оценка (вътрешен локус на контрола). Както подчертава Л. М. Дробижева, в хода на емпирическия анализ на етническото самосъзнание се проя-

вяват *афилиативни чувства, пряко свързани със социалните интереси, които следва да се разглеждат като междинно състояние между потребности и емоции.*

Включеността на индивида в социални образования, между които и етнически, се приема като едно от най-важните условия за самоидентификация. Ю. В. Арутюнян определя 4 етнически източника на самоидентификация, изведени като емпирични индикатори – субективните представи за етноконсолидиращите и етнодиференциращите признаци, представите за „националния характер", актуалните обществени стериотипи и етно-културната памет, осигуряваща съществуването на етничността през поколенията.

✓ *ЕМОЦИОНАЛЕН КОМПОНЕНТ*, отразяващ субективната оценка на етническата личност за етническия характер, пряко свързан с конкретната обществено-икономическа среда.

Когнитивният, поведенческият и емоционалният компонент на етническото самосъзнание се обединяват, изграждайки стереотипи, които са границата между общественото съзнание и битовата култура. Стереотипите предопределят взаимоотношенията както в самия етнос, така и между различните етноси като елементи на единната нация.

В транзитивното преходно българско общество се наблюдава дифузия на етническото самосъзнание на младежта, отразена и в трите му основни компонента – когнитивен, емоционален и поведенчески. Това практически води до обективна криза на националната идентичност. Израз на кризата на националната идентичност е емиграцията на младите хора и задълбочаващата се обществена пасивност.

Налице е преустройство на етническите стериотипи, породено от йерархизацията на индивидуалните ценности, норми и ориентации, присъщи на етническата група. Процесът се съчетава с наличие на етноинтегрираща атрибуция, т.е. промяна на представата за действените или въображаеми черти на групата.

Като изходна теоретична позиция може да се приеме, че **понятието „националното самосъзнание" отразява надиндивидуалния и надетнически синтез на личностното и ентическото самосъзнание. То е обща категория, включваща в йерархичната си структура техните компонети и отразяваща в пределна степен съвременните тенденции на интеграция и диференциация.** В изследванията на етносоциолозите националното самосъзнание се приема за структуриращ компонент, изграден от национални автостереотипи. Стереотипът, сам по себе си, удовлетворява, от една страна психологическата потребност от икономия на познавателните усилия, а от друга – обществената потребност от поддържане на вътрешната сплотеност на групата в контекста на противопоставянето ѝ на други групи. Стереотипът се формира на нивото на чувственото възприятие на хората и се отличава от другите рационални методи със своята ирационалност, съдържайки както познавателен, така и културен смисъл[95] *(К. Юнг, 2019).* Взаимното възприятие на етническите общности формира междуетническа социална перцепция, която, съчетана с етнодиференци-

[95] Юнг, К. (2019). Основни идеи. С.

ращите и етноинтегриращите културни особености, се превръща в компонент на етностереотипите. Те, от своя страна, като изработени в пределите на етническата общност норми на поведение и ценности, устойчиви във времето, се предават от поколение на поколение и предопределят отношението към своя народ като част от националната държава и други народи и държави. Част от изследователите посочват понятията „национално самосъзнание“ и „национален характер“ като синоними. Според И. Кон националното самосъзнание е едновременно мит и реалност. Националните стереотипи са едновременно форми на проява на националния характер и „емпирични индикатори за характерологичното своеобразие на нацията“[96] (Кон, 1983).

Националният характер, респективно националното самосъзнание, е изграден от специфични черти, детерминирани културно и исторически. Тези черти се намират в йерархичен ред и отразяват реакциите на национално ниво на националната съдба. В зависимост от конкретните условия се актуализират определени черти, които не са били високо в йерархичния ред, но са негов компонент. Следователно сходните обществено-исторически условия предопределят проявите на сходни национални черти. **Семантичното и структурно съдържание на националните черти като компоненти на националното самосъзнание може да се приеме за константно, като под влияние на променящите се условия се трансформира само йерархията им, като се запазват общите им характеристики.**

Националното самосъзнание е резултат от особен род исторически синтез между природно-битийния и социален опит на много поколения и може да се определи и като производно от националния характер. В структурата му могат да се определят 3 слоя:

1. Слой, обхващащ всекидневните потребности, интереси и ценности, които отразяват определен етап от развитието на дадена общност и имат не толкова исторически, колкото конкретен обществен произход.
2. Слой, съдържащ стереотипни представи, построени на основата на определена система от ценности, норми, обичаи и традиции, имащи както социални, така и исторически корени.
3. Слой на „теоретичното национално самосъзнание“, който представлява кристализирало научно обобщение на елементите на масовото съзнание, представени аналитико-синтетично.

Като най-динамичен компонент могат да се определят потребностите. Те се отразяват в динамиката на масовите настроения като демонстрация на степента на национална удовлетвореност. Вторият слой осигурява стабилността и инертността на националното самосъзнание. Най-консервативният компонент са обичаите и традициите, изразени като нормативни изисквания към поведението, предавани от поколение на поколение и базирани върху патриархалните ценности. Те са основен защитен механизъм, заедно с езика, срещу тенденциите на асимилация.

Националното самосъзнание, както и етническото, е избирателно. Представата за собствените етнически черти се проявява главно чрез сравнение с

[96] Кон, И. (1983). Психология юнного возраста.

общности, с които етносът контактува непосредствено. Това може да доведе до абсолютизация на някои черти, които всъщност имат относителен характер. Характерните за глобализационните процеси интензивни междуетнически контакти актуализират системата от диференцирани оценки, при които едни черти на собствената етническа група се хиперболизират, а други – омаловажават. В съвременните трансформационни обществено-икономически условия е налице тенденция към нихилизъм, свързан с подценяване на положителните черти на българския национален характер, което води до понижавате на националната самооценка.

В обстановка, оценена като кризисна, младият човек се ориентира чрез системата от стереотипи, които са били част от възпитанието, поради липса на социален опит. Системата от стереотипи се дели най-общо на етнически симпатии и етнически антипатии, които са отражение на етническите установки на родителите. Съвкупността от взаимосвързани установки съставя националните ориентации в сферата на духовната и материална култура. Когато се проявява склонност за възприемане на всички явления от гледна точка на собствената етническа група, е налице тенденция към етнически егоцентризъм, наречен етноцентризъм, който се наблюдава най-често при неблагоприятни социални обстоятелства.

Субективният характер на националното самосъзнание е причина за тенденцията към усилване или омаловажаване на определени черти на националния характер. Това са т.нар. квазиетнически признаци, които се проявяват като различни компоненти от културата, приемана в широк смисъл (от предмети от бита до произведения на изкуството).

Като основни следствия от субективността на националното самосъзнание могат да се посочат неговата избирателност, абсолютизацията на относителни национални свойства, тенденциозността на междуетническата оценка и генерализацията на отделни явления, които нямат всеобщо значение.

Разграничават се **структурно-пространствени и генетически-времеви параметри на националното самосъзнание.** Към генетически -времевите параметри следва да се отнесат представата за общия произход и историческо минало, в което избирателно се открояват определени периоди. Често важно значение се приписва на преселението. Особено значение този исторически факт има за поддържането на етническото самосъзнание на бесарабските и банатските българи. В резултат от миналото на етноса като основен етнодиференциращ фактор се проявяват компонентите на културата. Представата за общия произход и своеобразното отражение на неговите обективни свойства спадат към определящите фактори, съставящи етническото самосъзнание.

Към пространствено-времевите компоненти на националното самосъзнание се отнасят **националният характер, особеностите на националната култура и държавност.**

В съвременен план се наблюдава отслабване на етническите свойства на културата и две, на пръв поглед, взаимноизключващи се тенденции. От една страна в следствие на глобализационните процеси световната култура се унифицира и американизира, от друга страна се засилват етнодиференциращите

стратегии в политиката на развитите държави. Това е „етнически парадокс“ на съвременността, който се обяснява с това, че отслабването на обективната основа на етническото самосъзнание (културата) активизира влиянието на субективните му компоненти. Активно влияние върху формирането и поддържането на националното самочувствие играе интелигенцията, която трябва да служи на национални цели и създава адекватна база за развитие.

Самоосъзнаването на личността като член на дадена общност се реализира чрез изпълняването на етнически значими дейности (от признаването на етническата принадлежност до масови прояви в защита на етническите интереси). Формирането му се осъществява под въздействие на субективни и обективни фактори и има различна дълбочина – от слабо осъзнаване на етническата принадлежност до силно развито национално чувство, подчиняващо личните чувства на националните интереси. *Последният стадий от развитието на националното самосъзнание е синтетичен и се проявява чрез изграждането и поддържането на националния идеал.* Човек става член на своята нация само в условията на осъзнаването на общността си с нея по отношение на език, култура, черти на характера и историческата съдба, които се отразяват в самосъзнанието. В периодите на преход етническото самосъзнание се изразява слабо и може да изчезне напълно.

Съвременните етнопсихологически изследвания дават основание да се формулира следното правило: *колкото по-малка е етническата или националната общност, толкова по-остро се преживяват в нея проблемите, свързани с дифузията на националното самосъзнание. И обратно-колкото по-голяма е общността, толкова по-уверени се чувстват нейните представители. Това е резултат от съществуващата за всички хора потребност от отъждествяване с голяма общност.* За съвременното българско национално самосъзнание това би могло да се приеме като една от причините за тенденцията към унификация, наред с историческите предпоставки за такъв тип групово поведение.

Може да се направи изводът, че от социално-психологическа гледна точка на личностово ниво при българина е налице йерархичност на индивидуалното съзнание, което включва етническа, национална, расова и др. прояви на групова идентификация. Като основен признак за национална идентичност се приема етнонимът „българин“, чието семантично съдържание е предмет на проучване в експерименталната част на предлаганата разработка.

Както беше посочено, 3-те основни компонента на националното самосъзнание (когнитивен, емоционален и поведенчески) включват като основна съставна част чертите на националния характер. Това ни дава основание да твърдим, че **факторите, определящи особеностите на националния характер, са в основата на изграждането на етническото и национално самосъзнание.**

– Фактори, детерминиращи формирането на етническото самосъзнание и националния характер

За пръв път в българската народопсихологическа литература факторите, формиращи националния характер, респективно националното самосъзнание, се формулират от Г.С.Раковски. Идеите на Раковски са подчинени на еволюционно-историческото направление в дефиниране на националното самосъз-

нание и в съответствие с това акцентът е поставен върху влиянието на определени исторически събития като гръцкото присъствие на Балканите; ролята на християнската религия и насилственото налагане на ислямския бит и култура; влиянието на Великите сили в политическия и духовен живот на България и ролята на синтеза между славянската и прабългарската народности. Приоритет на историческото минало се дава от редица изследователи, между които П. Мутафчиев и Н. Генчев. За обобщаването и диференциацията на факторите, влияещи върху формирането на националния характер, огромна роля имат анализите на М. Семов, в съответствие с които се обособяват няколко основни групи:

• **Исторически и социален фактор**, които продължават да се приемат за основополагащи, а в някои случаи и единствени, предопределящи националната съдба. От историческа гледна точка биха могли да се посочат няколко основни акцента, които определят голяма част от компонентите на националното самосъзнание:

- ✓ *синтезът на ниво бит, култура и религия на различни народности с, на пръв поглед противоположен, начин на живот*
- ✓ *национална съдба, свързана през повече от половината си съществуване с необходимостта от оцеляване в условията на липса на национален суверенитет, следователно при обективно състояние на икономическа и социална зависимост*
- ✓ *историческо битие, подчинено на необходимостта от "подчиняване", с презумцията за оцеляване, от държавни и политически авторитети*
- ✓ *икономически, исторически и социални превратности, дирижирани от външни сили, които водят до абдикация от националните приоритети от страна на политическия елит*
- ✓ *обективна липса на исторически формирала се и утвърдена интелигенция и др.*

При анализа на влиянието на социалния фактор за формирането на националния характер, М. Семов се опира върху концепцията на Е. Маслоу за структурата на потребностите и мотивацията стига до извода, „първичните инстинкти лежат в основата на едно поведение, което, при повтарящи се продължително време обстоятелства и условия, може да се превърне от инстинкт в постоянно действащ дразнител или фактор. И ако обхватът му е масов и продължителността достатъчно голяма, да стане елемент от социалната даденост, която вече формира една или друга черта от характера"[97] *(Семов, 2001).*

Т. Панов разширява социално-историческия фактор, обогатявайки го с условията на живот в България, в резултат на което формулира т.нар. *фактор на приспособяването* елемент от поведенческия компонент на националното самосъзнание. Авторът формулира 3 вида приспособяване – към физическата среда, към социалните фактори и към моралните идеи и разбирания. Позициите на изследователя корелират в определена степен с идеята на Дж. Паксман, изказана в произведението му „ Англичаните – портрет на един народ „, според която географията определя историята. Практически самото местоположение

[97] Семов, М. (2001) Българска народопсихология с. 133.

на държавата в голяма степен предопределя, от една страна нейната обективна защитеност или незащитеност спрямо нашествие и, от друга страна – интереса на външни сили към елиминацията или присъединяването ѝ. Според М. Семов приспособяването не е фактор за формиране на националния характер, а само начин, по който характерът реагира на социално-историческите процеси; сума от средства и форми на синхронизиране с измененията на социално-историческите условия.

Спрямо разглежданата в настоящата разработка проблематика считаме да нужно да уточним, че по наше мнение *приспособяването е един от основните механизми, чрез които се изгражда социалната, а оттам и национална, идентичност на младото поколение в резултат от актуалната ситуация на несигурност и неопределеност.* Спрямо националното самосъзнание приспособяването е част от поведенческия му компонент.

От гледна точка на идеите в съвременната психологическа теория бихме могли да обобщим, че влиянието на историческия фактор при изграждането на националното самосъзнание може да се съотнесе с влиянието на личностните конструкти спрямо индивидуалното самосъзнание. Т.е. историческото минало влияе върху начина, по който етносът и нацията приемат, интерпретират и концептуализират битието, пречупвайки възприятието и оценката на актуалните събития през вече формираните в резултат на националната съдба конструкти и обществени стереотипи. А оценката на социалното битие е в голяма степен детерминирана от специфичната на всеки народ йерархия от социални конструкти.

2. **Културата** е вторият основен фактор за формиране на националното самосъзнание.

Фундаменталната роля на културата се разглежда в рамките на културната антропология като основно значение се придава на езика, религията, традициите и народните обичаи. Националната култура има основна роля за националната идентификация на хората. Чрез нея се осъществява отъждествяването, причисляването към група, колектив, народност и нация, както и разграничаването от други етнонационални обединения. Етнодиференциращата роля на културата принадлежи на такива социо-нормативни културни пластове, утвърдени в процеса на историческото развитие като система от ценности и норми за поведение, характерни за всеки народ. Уникалността и оригиналността на културното творчество са обусловени от това, как в националното съзнание се отразяват особеностите на историческото развитие и съвкупността от обществени и природни условия. Може да се обобщи, че етническото съзнание е своеобразен „резервоар" за специфична културна информация, която определя междуетническите контакти, т.е. обмена на тази информация.

Националната култура би следвало да се разграничава от културата на нацията. Културата на нацията включва не само етническите, национално-специфични, но и междуетническите, общочовешки компоненти на културата. Практически всички специализирани културни области оказват пряко влияние върху националните традиции, вярвания, народното творчество и етническия манталитет.

Транслацията на националната култура се осъществява чрез системата от средства за масова информация и основните фактори за социализация, включително и ендогамията. Могат да се обособят 2 основни области на културно влияние – на индивидуално ниво при изграждането на културно-езиковите компоненти на етническото самосъзнание и на групово ниво – при изграждането на политико-идеологическите и социални компоненти на националното съзнание.

3. **Ендогамията** се приема като трети фактор за формиране на националното самосъзнание.

Ендогамията в широк смисъл се разбира като преимуществено сключване на брак вътре в общността и осигурява функционирането ѝ като достатъчно устойчива цялост. Значението на ендогамията се определя в две основни насоки. От една страна чрез нея се осигурява вертикалният пренос на културна информация от поколение на поколение. От друга страна ендогамията служи като защитен механизъм спрямо процесите на етническа асимилация. Наблюдава се тенденция на нарастване на относителната роля на ендогамията в периоди на национална криза или опасност. Разрушаването на ендогамията е предшественик на разрушаването на самия етнос.

Факторите, образуващи границите на ендогамията се делят на две основни групи. Към групата на природните фактори се включват географските особености като фиксиращи етническите граници. Групата на обществените фактори се дели на постоянни, към които се отнасят религията и езикът и променливи, към които спадат държавните граници, елементите на културата и бита. Може да се обобщи, че колкото повече фактори едновременно са налице, толкова позатворена е ендогамната граница и следователно тя е по-рязка. Осигурявайки етническата еднородност на семействата вътре в етноса, ендогамията осигурява приемствеността между поколенията на специфичната етническа и национална култура. Когато бракът е между хора от различни етноси, се увеличава обикновено етносът, който има числено преимущество.

Ендогамията се счита и за фактор, предопределящ културното обособяване на един етнос спрямо друг. При това, колкото по-интензивни са връзките и зависимостта между етносите, толкова по-очевидна е тенденцията към ендогамия. Типичен пример за това е фактът, че ендогамията между украинците като част от СССР е 96,9%, докато след постигането на държавна независимост процентът спада на 80. Може да се твърди, че в този случай ендогамията е изпълнявала функцията на защитен механизъм на диференцияция на украинския спрямо руския етнос.

Според В. Козлов[98] *(Козлов, 2003*) мнозинството от фактори, определящи особеностите на естественото възпроизводство на населението, т.е. биологични в своята основа явления, са свързани с етноса или непосредствено чрез народна култура, бит и традиции, или са косвено свързани с него чрез анатропологични особености, природни условия, територия и др. В съответствие с тази позиция в българската народопсихология се обособява т.нар. *расов фак-*

[98] Козлов, Психологические и социальные аспекты тотального равенства. 2003.

тор, влияещ върху изграждането на националния характер. Т. Панов говори за генетичен фактор, който предполага „еднаква физиологична структура у индивидите от даден народ и еднакви психологически черти". Не подлежи на съмнение фактът, че една от причините за неоднородния външен вид на българина е неравномерното присъствие на ендогамията през различните периоди от историческото минало на България.

Би трябвало да се подчертае, че ендогамията има основна роля при съхранението на етническото самосъзнание, докато при поддържането на националното самосъзнание значението ѝ е по-ограничено.

4. **Географското местоположение** е друг основен фактор за формиране на националната самосъзнание.

По наше мнение влиянието на този фактор би следвало да се разграничи в две посоки. От една страна следва да се анализира влиянието на географското положение на България върху тенденциите на асимилация и сепарация спрямо българския етнос и нация. В този смисъл географското положение в голяма степен се свързва с историческото минало.

От гледна точка на съвременната проблематика на етнопсихологическата наука географият фактор е един от основните детерминанти на вертикалната йерархичност на националното самосъзнание. В този случай се има предвид самоотъждествяването на националната личност на ниво нация чрез *национим,* на ниво ентос *чрез етноним и* на ниво регионална принадлежност чрез регионални наименования като шопи, рупци, тракийци и т.н.

Може да се обобщи, че географският фактор влияе на макро- и микроравнище. На макрониво детерминира историческата съдба и политическото поведение на нацията и националната държава. Във връзка с влиянието на географията и климата Монтескьо стига дори до извода, че задължение на законите е да отговарят на характера на народите и да са съобразени с географията и климата. Според него климатът като географски фактор в голяма степен определя темперамента на един народ, посредством влиянието си върху функционирането на организма.

Редица други учени акцентират върху влиянието на географския фактор като геополитика. От тази гледна точка той спада към т.нар. устойчиви фактори, влияещи върху народопсихологията. Геополитическият фактор се приема за детерминант на историческото поведение чрез „формирането на националната съдба на народа" (*Панов, 1989)*. Често неговото влияние върху историческите процеси се определя като решаващо. В историята на България се счита, че геополитическият фактор е в основата на конфликтите между България и Византия, между България и варварските нашествия, в съперничеството между Византия и Запада за политическо и духовно влияние в Ориента.

Анализирайки идеите на Т. Панов, Н. Хайтов и други изследователи, М. Семов стига до извода, че „смяната на начина на производство силно намалява значението на географския фактор". Авторът счита, че икономическият ръст измества влиянието на географските дадености за сметка на социално-политическите.

На макрониво влиянието на географския фактор се отразява в йерархичността на националното самосъзнание на ниво личност. Налице е съвременна

тенденция дори на хиперболизиране на някои регионални особености за сметка на националните.

Може да се обобщи, че климатичните и географски условия оказват определено влияние върху отделни страни на духовната култура и психическите особености на етноса. Те имат косвено отражение върху специфичните национални навици и особености на бита. Доказателство за това е фактът, че някои елементи на ландшафта стават символи за етническа принадлежност, напр. брезата за руснаците; тополата за украинците; розата за българите и т.н.

5. **Обществено-икономическите условия** също са фактор за изграждането на националното самосъзнание.

Във връзка с влиянието на обществено-икономическите особености върху формирането и поддържането на националното самосъзнание могат да конкретизират някои основни особености:

- ✓ Съществува пряка връзка между особеностите на обществено-икономическата система и акцентите в народния бит и косвена зависимост между икономическите тенденции и националното самосъзнание.
- ✓ Националното самосъзнание като продукт на историческото и културно развитие на народа е с константно и трудно променящо се съдържание на дълбинните черти.
- ✓ На изменение подлежи съдържанието на повърхностните черти на националното самосъзнание, които са релевантни на обществено-икономическите промени.
- ✓ Обществено-икономическите промени се отразяват пряко върху материалната и духовна култура и чрез нейното изменение модифицират йерархията на чертите на националното самосъзнание.
- ✓ Благоприятното развитие на обществено-икономическите условия предполага утвърждаване на националното самосъзнание и укрепване на чувството за национална идентичност.
- ✓ Продължителните икономически кризи са предпоставка за дифузия на националното самосъзнание и поява на нихилистични тенденции или активизиране на процесите на етническа консолидация и поява на шовинистични тенденции.
- ✓ Отражението на икономическите кризи върху националното самосъзнание зависи от доминиращите черти на националния характер и общото ниво на националната самооценка.
- ✓ Обществено-икономическата криза в България създава условия за състояние на несигурност и неопределеност, която води до тенденция към дифузия на националното самосъзнание на младите хора.
- ✓ Обществено-икономическата криза в Украйна предизвиква тенденция към мобилизация на националното самосъзнание на младите хора. Конкретните причини за противоположните национални реакции на сходни условия е обект на анализ в експерименталната част от научната разработка.
- ✓ Политическата система би следвало да се разглежда като резултат от актуалното икономическо и обществено битие и влиянието ѝ върху националното самосъзнание е условно.

- ✓ Поведението на политическия елит отразява актуалното състояние на националното самосъзнание.
- ✓ Влиянието на актуалните обществено-икономическите условия в значителна степен се определя от предшестващите сходни исторически периоди.
- ✓ Обществено-историческите преходи и кризи, които се изразяват в продължителен спад в стандарта на живот, могат да доведат до т.нар. негативна национална идентичност, т.е. отказ от самоопределение и очаквано поведение на ниво национална личност.
- ✓ Негативната идентичност води до възникване на криза на националната идентичност, една от най-съществените последици от която е емиграцията.
- ✓ Обществено-икономическата криза обуславя възникване на стресово състояние на националното самосъзнание както на личностово, така и на национално ниво. Стресовото състояние на българското общество като цяло е една от основните характеристики, определящи актуалните тенденции на дифузия на национално самосъзнание на младото поколение.
- ✓ Състоянието на стрес на националното съзнание е една от причините за утвърждаването на неадекватното национално и политическо поведение.

Наблюдава се несъответствие между необходимото и действителното национално поведение, което субективно се преживява като загуба на контрол над обкръжението, съпроводено с чувство на тревога и безпокойство. В тези условия хората отчасти ги приспособяват към потребностите си, отчасти ги видоизменят, но тези изменения в крайна сметка не водят до адаптационни последствия.

Организацията на тези процеси във времето и в социокултурното пространство поражда значими изменения в начина на живот, които са условие за изграждане на нови, устойчиви културни образования – образци, ценности и норми, които започват, от своя страна, да регулират дейността, поведението и взаимодействието в обществено-икономическата ситуация. Типът национална реакция в проблемни ситуации зависи от исторически утвърдените и изпробвани начини за ситуационен контрол. Както е известно, както на индивидуално, така и на групово ниво, механизмът на контрол зависи от способността за оценка на цялостната ситуация или фиксацията върху отделни нейни компоненти, което води до определена степен на деформация. Това е причина за утвърждаване на инерционен тип поведение.

На ниво нация се наблюдава развитие на два паралелно съществуващи и развиващи се процеса във всекидневното битие. От една страна е налице рутинизация на начина на живот и утвърждаване на поведение, подчинено на установените норми и привичните оценки и действия. От друга страна се актуализира необходимостта от постоянно вариране на начините на поведение и приспособяване към променящите се условия. Това е причина за двойственото възприемане на света и неспособност за бързо приспособяване.

На ниво етническа личност стресовото състояние на националното самосъзнание се обуславя от факта, че скоростта на изменение на реалната социална среда, в която се осъществява социализацията и изграждането на националното самосъзнание е значително по-висока в сравнение със скоростта на приспосо-

бителните реакции, установени при предходни етапи на етническо развитие. Могат да бъдат обособени три основни типа на реагиране на стресови ситуации:

1. Първият тип е опит за драстична промяна на ситуацията; активно въздействие върху външните условия с цел тяхната елиминация или радикална промяна. Стремежът към пълна трансформация в повечето случаи води до увеличаване на ситуативната неопределеност и оттам до повишаване на общественото напрежение. Подобен тип национално поведение е налице в първите години на българския обществен преход и е неадекватен за съвременните условия.

2. Вторият тип е пасивното реагиране на обществените промени. На индивидуално ниво се проявява като оценяване на ситуацията като неразрешима и отказ от всякакви действия, свързани с изменението ѝ. В подобни случаи е налице склонност към мистически преживявания и бягство от обществена отговорност. Този тип поведение се утвърждава все повече при младите хора в България.

3. Третият тип реагиране е свързан със субективно напрежение, което води до установяване на диалогична форма на общуване. Поведенческият акцент в този случай е насочен към увеличаване на способностите и механизмите за контрол над ситуацията. Наблюдава се тенденция към реконструкция на елементите на обществено-икономическото битие с цел поетапното му изменение в съответствие с индивидуалните и национални норми. Този тип поведение се определя като „конструктивен" и може да се приеме за цел спрямо младежкото поведение в България[99] *(Байчинска, 2002).*

По правило наличието на стресови ситуации е характерно за всички народи. Свързва се с постоянното съществуване на социално и етнокултурно неравенство. Отражението им върху националното самосъзнание зависи от продължителността, честотата и утвърдените начини за национално реагиране. Бихме искали да подчертаем, че историческото минало и общественото битие на българския народ е свързано с перманентно стресово състояние, което е утвърдило определени защитни черти на националната психика и характер.

Диференциацията на факторите, определящи формирането на националното самосъзнание е предмет на анализ от страна на много автори, които поставят различни структурни и семантични акценти. Според М.Семов могат да се определят 5 основни групи:

- *Социално-исторически*
- *Географски*
- *Биологични (расови)*
- *Културно-образователни*
- *Религиозни.*

Биха могли да се обособят различни класификации. По наше мнение факторите, определящи изграждането и поддържането на националното самосъзнание би следвало да се разделят на *фундаментални и вторични,* в зависимост от степента на влияние. Фундаменталните фактори, към които следва да бъдат

[99] Байчинска, К. (2002). Модернизиращата и консервативната тенденция в ценностите на съвременната българска култура. Социологически проблеми. 3-4, с. 122-139.

отнесени *исторически, социален, културен и географски,* определят базисните, дълбинни черти на националното самосъзнание и характер, които са инертни, постоянни и трудно се поддават на модификации. Тези фактори се намират в динамично взаимодействие като определят цялостния облик на етноса и народа и са основа за националното поведение. Към вторичните фактори могат да бъдат отнесени *икономическият, политическият, образователният и др.*, чието влияние е косвено и се изразява в промяна на повърхностните черти на националното самосъзнание и националните реакции на обективни икономически и политически ситуации.

В настоящата научна разработка се изхожда от теоретичната позиция, че етническото и национално самосъзнание са надиндивидуални ментални структури, които имат регулативно функция спрямо различните нива на ето-националните общности – мета-етнически, субетнически, микроетнически и личностови. Идентичността като обяснителна етнопсихологическа категория би следвало да се анализира от гледна точка на 3 методологически равнища. Националната идентичност е проява на националното самосъзнание в релацията „ние –те“ и може да бъде разглеждана като елемент както на личностната, така и на социалната идентичност. Социалната идентичност е едновременно персонификация на националната идентичност на ниво субетническа общност и основен елемент на личностната идентичност. Личностната идентичност като индивидуално образование на микроравнище включва като съществен компонент социалната идентичност и включената в нея национална идентичност.

2.2. Национален характер и национално самосъзнание на съвременния българин – общи, специфични и локални черти. Ценности и идентичност

Понятията „национален характер“ и „национално самосъзнание“ са едновременно взаимозависими и причинно-следствено детерминирани. В структурата на националното самосъзнание се включват генетически-времеви параметри, отразяващи представата за общия произход и историческо минало и структурно-пространствените компоненти, които включват националния характер, специфичните особености на националната на култура и държавност. Двата компонента са взаимосвързани и взаимнообусловени, тъй като структурните компоненти се изграждат на основата на генетически-времевите.

Националното самосъзнание е производно на националния характер и в структурата му могат да се обособят 3 слоя: слой, обхващащ всекидневните потребности, интереси и ценности; слой, обхващащ система от ценности, норми, обичаи и традиции, имащи както социални, така и исторически корени и слой на „теоретичното национално самосъзнание“, който представлява научно обобщение на чертите на националния характер. Тези теоретични постановки ни дават основание да считаме, че за да бъдат обобщени особеностите на българското национално самосъзнание следва да се посочат акцентите в българския национален характер.

При дефинирането на термина „национален характер“ се използват няколко методологически подхода.

От една страна терминът „национален характер“ се употребява за описание на трайните характеристики и уникалния начин на живот на населението на определени суверенни държави. От друга страна се приема, че националният характер може да определи на основата на краен брой личностни характеристики, необходими за определено количество „работещи членове на дадено общество, който е необходим за функционирането на самото общество“ *(Е. Фром).* Критерии и методики за изследване от гледна точка на тези теоретични позиции, както твърди М.Семов, предлагат М.Мийд, Кардинър, Лентън и Джефри Горър *(Семов, 2001).*

В научната практика са утвърдени два основни подхода за описание на националния характер.

1. „Модалната (базисна) личност“ като „носител“ на националния характер.

Според този подход, предложен от А. Кардинер през 1947 г., се въвежда понятието „базисна (модална) личност“, която е носител на типичните за народа си черти, формирани в резултат на културната етническа среда, а не от социума. „Модалната личност“ е резултат от статистическо обобщение на най-често срещаните поведенчески и когнитивни особености на членовете на даден етнос или нация. В българската народопсихология представител на това гледище е Т. Панов. П. Зарев посочва, че развитието на националния характер е еднопосочно развитие на черти, формирани в древността, което продължава и в наши дни с частични изменения, или допълнено с нови черти. Следователно характерът на един народ може да се определи като определена „генна последица от географски, битови и племенни обстоятелства“. В българската народопсихологическа практика този подход засега намира слабо приложение.

2. Националният характер като йерархичен набор от черти.

Представителите на втория подход идентифицират националния характер като набор от черти. Този набор е формиран през историческото развитие на народа, но характерът като правило е по-постоянен и по-трудно изменчив от бързо променящите се условия и обстоятелства. Както твърди М.Семов „ характерът отразява главните, постоянни нужди на оцеляването и развитието, а не неговите бързо променящи се исторически изисквания“[100] *(Семов, 2001).* За да се формира нова национална черта, е необходимо дълготрайно комплексно въздействие на множество характерообразуващи фактори.

Конкретните прояви на националния характер са функция на два процеса – конкретно-историческия, който налага проява или изява на една или друга черта и общоисторическия, който формира трайните черти на националния характер. Според проф. М. Драганов „националният характер е не само действие на етнокултурна, социалнопсихична физиономия на съвкупния национален човек, който съществува чрез сложната система на душевността, на цялата човешка общност, на цялата нация. Националният характер е и способността

[100] Семов, М. (2001). Българска народопсихология. УИ “Св. Климент Охридски“, С., с. 103.

на колективния субстрат да прокарва собствено отношение към света „ (Драганов, 1991, с.30).

Изучаването на националния характер изисква анализ на общите и специфични прояви на етничното, тъй като е пряко свързан с етничните стереотипи. Етническите стереотипи са исторически формирани и винаги иманентно присъстват в народната душевност. Проявите им в етническото поведение се определят от въздействието на социални дразнители. Етническият характер на преобладаващия етнос е ядрото на националния характер. Националният характер е синтез между етническите характери на включените в държавата етноси. Той е отношение към „съдържанието и функционирането на материалния[101], духовния, обществения и сексуалния живот, по който се изразява това отношение“ *(Семов, 2001).*

Народопсихологията изучава конкретните реакции на националния характер на историческите условия.

При теоретичното обобщение на подходите към формулиране на особеностите на българския национален характер се опираме върху класификацията на проф.М.Семов, който концептуализира още 7 основни групи :

1. Българският национален характер – отражение на негативните страни в българската душевност.

За типични представители на този подход се приемат А. Константинов, П. Славейков, Б. Пенев, Ст. Михайловски и др. Опирайки се върху конкретните исторически условия тези изследователи акцентират върху злободневните особености на типичните за някои представители на българския обществен живот негативни черти. В изследването си за българския национален характер през робството и условията за неговото запазване Б. Пенев посочва като характерни черти на българина, че той е наблюдателен и възприемчив, предпазлив и недоверчив. Научил се е да бъде мълчалив и затворен в себе си и да разчита преди всичко на себе си и затова се отнася с недоверие към другите. Има критичен ум, който може да го доведе до апатия и скептицизъм. Апатията му е егоистична и води до крайна предпазливост и нежелание да се рискува. Като основна причина за недоверчивостта, прикритостта и мълчанието Б. Пенев посочва несигурността за живота и имота. На критика е подложена и българската интелигенция.

А. Страшимиров в „Книга за българите“ предлага интересна съпоставка на различни национални черти въз основа на географските области в България. Така например, за него шопите са войнствени, мизийците са „предприемчиви, но без спекулативен дух“, у тракийците е зародишът на байганьовщината, македонците са „сангвинично будни“, буйни и необуздани, рупците са нагаждачи и т.н.

Алеко Константинов показва с образа на Бай Ганьо колко е далеч българинът от европейските нрави. Образът на ориенталеца е противопоставен на европейската култура.

П. Славейков се възмущава от българското чуждопоклонничество, което довежда народа до ситуации, в които лесно да печели и често да губи националното си достойнство.

[101] Пак там, с. 115.

2. Българският национален характер, разглеждан като отражение на исторически формиралото се съсловно делене в българското общество.

Друг подход в анализа на българския национален характер е неговото съсловно определяне. Позициите на отделните изследователи, залагащи на този подход се обединяват от използването на генетичен метод.

Забележително произведение, изучаващо психологията на българския селянин е монографията на проф. М. Драганов „Психология на българския селянин".

Според Н. Данчев съвременният български национален характер е резултат от исторически психичен синтез, в който „ се сродяват 3 етноса, 3 култури, 3 психики и 3 начина на живот"… От траките идва преклонението пред собствеността, занаята, строителството и любовта към природата. Славяните имат уравновесен характер, който мотивира склонност към сигурен начин на живот. Психическият синтез между тях и прабългарите, които са с овладяна настъпателна емоционалност, духовна и физическа издържливост, чувство за чест и достойнство, буен темперамент, включващ екстравертност и склонност към възбудимост и др. подобни характеристики се проектира в българския национален характер едновременно като многоликост и богатство, и като противоречие и двойственост (Данчев,2001).

Чрез исторически, социологически, социално-психологически и културно-антропологичен анализ проф. Н. Генчев в монографията „Очерци (социално-психологически типове в българската история)" определя 5 основни, исторически обособили се, социално-психологически типа:

1. Тип на средновековният аристократ, включващ светската върхушка и висшия църковен клир, който се развива по византийски образец и имплицитно включва подражателството като поведенчески модел. Тъй като средновековните боили разчитат не на лична собственост, а на държавно разпределение, това утвърждава положението им на „хранени хора" и блокира инициативността. Болярското съсловие има полуслужебен характер, което утвърждава положението на чиновник и го принуждава да бъде сервилен, акуратен и изпълнителен. Качества, които се съчетават с ловкост, бруталност към подчинените и неотстъпчивост. Временното господство над земята, лишено от социални гаранции, пораждат стремеж към разточителство и консуматорски нагони.

Късната българска аристокрация е по-привързана към земята и независимостта, опрени върху личното богатство. Това води до прерастване през 10 век на ранното самочувствие в патриотично чувство. „Идеологическите концепции на болярството са амалгама от варварско светоусещане и държавноправните постулати на византизма". *Основното противоречие в еволюцията на българското средновековно общество е стремежът към оцеляване, контрабалансиран от тенденцията за интегриране в цивилизацията*. В резултат от факта, че българското болярство се намира в положение на зависимост, се изгражда „ комплекс за малоценност", който влияе върху патриотичното чувство на българската върхушка и води до политически авантюризъм или безотговорност. Тъй като аристократичното потекло изчезва рано, у обикновения човек се утвърждава усещане за равенство и свобода в общуването.

2. В историческото развитие се открояват *3 типа български селянин* – патриархален тип, тип характерен за буржоазното общество и кооперативен тип.

Липсата на юридически призната собственост лишава селянина от законни основания за защита. Тъй като земята е всичко за селянина, това положение е постоянен извор за безпокойство и поражда т.нар. *дълговечен собственически инстинкт, който в български условия е на равнището на дребното притежание и увековечава патриархалната традиция едновременно като наследствена традиция и психологическа нагласа. Затова българското трудолюбие е трудолюбие на бедността.* Ив. Хаджийски обособява 3 особености в психологията на селянина – колективизъм, индивидуализъм, егоизъм.

Средновековният аграрен режим практически увековечава **пестеливостта, гостоприемството, несговорчивостта, егоистичната любов към земята, семейството и имота, съчетани с нихилизъм към държавата, омраза към богатите и неуважение към интелигенцията.**

Селският манталитет остава типична черта в развитието на динамиката и структурата на българската народна психика и определя „селското поведение" на всички слоеве в българското общество.

3. Социално-психологически тип на еснафа.

Отличителен белег на еснафа е неговата пълноправна и независима дребна собственост, която е основа едновременно за еснафски индивидуализъм и причина за ограничеността на погледа, фиксиран върху усещането за господство над малкия свят от деца и работници.

Този тип се свързва със следните психологически особености: собственическа стихия, социален оптимизъм, фатална привързаност към вещите (особено към тези, които са придобити лично), индивидуализъм, склонност към демонстративен тип поведение, колебание и опортюнизъм.

Еснафът притежава интуиция за опасност, пестеливост, вяра в труда като основен източник на успех, търпение и упоритост, потребност от признание, почтеност, умереност и въздържание, нерешителност и конформизъм, обществена непоследователност и инертност.

4. Социално-психологически тип на буржоата.

Най-съществената особеност за българския буржоа е, че той започва своя социален живот от нулево социално равнище. Това лишава буржоазията от знания и начална инерция и води до продължителен период на трупане на капитал, което е основна причина за утвърждаването на „първенюшкото ѝ самочувствие". Първоначалното ѝ историческо развитие се свързва с посредничеството между турската власт и българската общност. Зависимостта от турската власт води до утвърждаване на подлизурството. Икономически слаба, българската буржоазия дълго не може да се откъсне от еснафския си корен. Затова нейна основна характеристика е **социалната анемичност и икономическа непохватност, политическа недалновидност и нерешителност, както и чуждопоклонничеството.** Едновременно с това в средите ѝ се засилва интересът към образованието и културата.

5. Социално-психологически тип на интелигенцията.

През периода на Възраждането се утвърждават 3 слоя на българската интелигенция. Низше съсловие, съставено от учители в основните училища; интелигенция със средно или специално образование и интелигенция с висше образо-

вание. Първият слой е икономически зависим, но в най-голяма степен е носител на конвенционалната патриархалната нравственост. Основната роля на високообразованата интелигенция, която обикновено живее в градовете, е да създава, организира и запазва новобългарското училище и да осъществява връзката между патриархалното българско общество и европейската цивилизация.

Основна характеристика на българската интелигенция е колебанието между националното и световното, при което в зависимост от условията **или се залага на самобитното или на общочовешкото.** Интелигенцията се разделя на 2 големи групи – *просветители (еволюционери) и радикали (революционери).* Произлизайки от низините, тя остава вярна на своя народ, но споделяйки народния начин на живот, се задържа в ограничените патриархални рамки.

Трагизмът на българската интелигенция се изразява във вечната ѝ **раздвоеност между свое и чуждо, в която чуждото остава недостижимо, а родното – безкрайно остаряло. Това води до раздвоение, умора и колебливост, в резултат на което е налице склонност към безхарактерност и манипулативност.**

6. *Социално-психологически тип на работника.*

Налице е двоякост, която се състои в положението на наемни работници и наличието на собственост – земя. Осъществява се деградация на старите родови връзки и липса на изградени нови.

Актуалното състояние на социално-психологическите типове подлежи на по-задълбочено проучване.

Третата парадигма, изучаваща българския национален характер, го разглежда като отражение на позитивните страни на българската душевност.

При този подход се изтъкват, дори хипертрофират позитивните национални черти чрез акцентиране върху историческите и настоящите национални постижения.

В историографски аспект като типични представители на този подход се сочат Паисий Хилендарски, Г. Раковски и др. Съвременните акценти се свързват с „прекрояването" на историческото минало в съответствие с актуалните политически потребности. Това явление е наречено от М. Семов *политически синдром,* чиито основни характеристики се свързват с „бум" в роенето на политически партии и движения, подчинен на интереси, свързани с политически облаги; неограничени привилегии; несъобразяване със законите; безнаказано противодействие на опонентите; чуждопоклонничество и т.н.

Според четвъртия подход, българският национален характер се анализира като способност за „оцеляване в критични моменти".

Четвъртият подход е свързан с наблюдението и анализа на националното поведение във възлови, критични моменти за общественото битие. Подобен подход е приложен от Е. Карамфилов в „ Българинът и смъртта в българската литература", З. Стоянов в „ Записки по българските въстания", М. Семов в „По стъпалата на живота „, Б. Бинева в „Американци по български или българи по американски „ и др.

Петият подход залага на „максималната обективност" при формулиране на особеностите на българския национален характер.

Изследователите, използващи този подход предлагат многостранен анализ на българската душевност, както на позитивната, така и на негативната ѝ страна. За пръв път този тип анализ е използван от З. Стоянов, а по-късно от А. Страшимиров.

Най-цялостен поглед върху особеностите на българския национален характер предлагат Ив. Хаджийски, Т. Панов М. Семов и М. Драганов, Н. Хайтов, Т. Жечев, Н. Данчев и др.

Критичния и едновременно добронамерен анализ на душевността на българския народ на Ив. Хаджийски е основа за голямо количество от разработките по българска народопсихология. Без да правим анализ на творчеството му, считаме за нужно да посочим част от основните особености на българския национален характер, формулирани от Ив. Хаджийски. Изследователят посочва като основен източник на „ знания за българското селячество“ народното словесно творчество. Чрез него се достига до изконни характеристики на българския селянин, каквито са *гостоприемството; трудът, който унифицира хората; любовта като потребност от „ обществен другар“; култът към хляба; одухотворяването на природните и социалните явления и др. Като основна характеристика на самосъзнанието на селянина се определя не самоопределението, а смесването с групата е отражение на потребността „да е като хората“.* Външните белези на личността не служат да я подчертаят, а окончателно да я оприличат на цялото. Като извод се налага твърдението, че между селяните съществува стопанско и нравствено единение, което е отразено в т.нар. основен закон. Той гласи, че **обществените съставки: стопанство, политика и съзнание не се придвижват с еднаква скорост, макар че политическото, правното, нравственото и душевното развитие се обуславят от нравственото развитие.**

Най-консервативни са обичаите, които се свързват с общо потребление. Исторически и икономически развитието е свързано със стопанско и нравствено индивидуализиране. Едновременно с това се приема, че най-голямото наказание е свързано с обществото опозоряване. *Патриархалната нравственост е особено силно развита при селянина и „ така се врязва в душата му, че се превръща в съвест“.*

Стопанското и нравствено разделение на селото, индивидуализирането и егоизирането на стария патриархален морал води до индивидуализирането и на нравствените показатели. Затова днес селската нравственост кристализира в индивидуализъм и егоизъм.

Основна характеристика на еснафа и дребния собственик е еснафската пестеливост. Към пестеливост и лишения еснафът е привикнал от обществената система на живота си, от морала и самообучението си. Моралът му се изгражда чрез надзор и възпитание. Важи правилото, че „да работиш, значи да си; да напредваш, значи да пестиш!“. Една от най-характерните еснафски прояви е *собственическата стихия, която се проявява в 3 направления – собственически оптимизъм, привързаност към дребния интерес и еснафското имущество и индивидуалистично еснафско самочувствие.*

Еснафското стопанство е неустойчиво. Колебае се между забогатяването на отделни единици и съсипването на мнозина. Това колебание се проектира в об-

ществено съзнание и определя политическото съзнание и психологията. Занаятчийството се определя като първия масов носител на индивидуализма. Индивидуализмът прераства в егоизъм и създава средства за изтъкване на личността чрез *самодоволство (съзнание за собствена сила) и болезнено честолюбие. Тъй като цялата дейност на еснафа се осъществява на основата на личната инициатива, се появяват и понятия като чест, достойнство и личен престиж.*

Основен закон е **законът за колебанието на дребния собственик във всички области на неговия живот: стопанство, политика, нравственост, любов, чувства. Колебанието предизвиква объркаността, при която еснафът често не знае какво иска и какво трябва да прави. Това е основата на дребнособственическия ирационализъм.** Колебанието в областта на политиката се изявява от стихийна бунтовност до отстъпление и нагаждане към политически силния. Застрашаването на живота на дребния собственик, т.е. поставянето му в положение на отчаяна отбрана е най-сигурният начин за откъсването на връзките му с бита. Дребният собственик се „надига за борба", само когато са засегнати непосредствените му интереси. Дребният собственик бърза с победата. Когато започнат първите поражения, той търси път за бягство. При избори важи законът за нагаждане към силния.

Към положителните черти на дребния собственик могат да се отнесат *взаимопомощта, при която махалата живее като нравствена единица; отзивчивостта; дребнособственическата честност; гостоприемството; култът към хляба и др. Основна характеристика на брака и любовта е равнопоставеността на жената и мъжа. Жената на еснафа е преди всичко майка – светица, а децата са основна част от семейството.* Моралът на еснафа не е единен, той има различно поведение към различни обществени групи.

Показателен за психиката на еснафа е „законът за тревога за недостригания калпак", който отразява откъсването от несвършената работа.

Като цяло българското население никога не е било еднородно стопанско, политическо и духовно цяло. Общественото и класовото развитие са основа за 3-те характеристики на нравственото и духовно развитие – *колективизъм, индивидуализъм и егоизъм.*

При анализа на българския национален характер *Т. Панов* изхожда от позицията, че с в хода на историческото развитие се формира т.нар. колективна душа на българина като семейството и задругата са били първите и най-важни фактори, които помагат за противопоставянето на асимилаторските тенденции на гърците и турците. Семейството е единствената структура, в която се запазва националното самосъзнание чрез запазването на езика, религията и неприкосновените семейни традиции. Като характеристики на българската душевност изследователят посочва неспособността на българина, както да търпи, така и да упражнява тирания, както и особеностите на българската любов, основана на равноправие и предимство на разума над чувствата. Като основни черти на българския характер се считат *индивидуализмът, хитростта, рационализмът, търпението и настойчивостта, инатът, лишен от разумна планираност, пресметливостта, хладнокръвието, нежеланието да се поема риск, практичността, завистливостта, неметодичното трудолюбие, толерантността към чужденците, стоицизмът пред нещастието и др.*

С особена задълбоченост се отличават изследванията върху чертите на българския характер на М. Семов. Авторът приема идеята за **оцеляването като основна жизнена линия на българския народ.** Като приложими се определят законите „за постното дробче", за „недостригания калпак" и за „корупцията" (корупцията долу е немислима без корупция горе) на Ив. Хаджийски; законът на П. Мутафчийски, според който когато народи, изостанали в своето развитие влизат в контакт с по-напреднали, се активизират процесите на подражание и съхранение. Според „синдрома на халището", „колкото повече българинът се кланя на властта, толкова повече той е различен дори противоречив от онова, което е, когато се озове извън своето „халище" – на улицата, с двата, трима души, група и т.н."[102] *(Семов, 2001).*

Определени са няколко основни черти на българския характер:

1. *Скептицизъм и консерватизъм* – свързани със съчетаване на възприемчивост и недоверчивост към общите инициативи, което води до липса на склонност към риск. Относителният консерватизъм на българина е гарниран с недоверчивост и мнителност, което в крайна сметка води до антириск.

2. *„Синдромът на халището" изразява съхранителния инстинкт на човека в робство и сумира редица черти от националното поведение, между които идеала за свобода и отношението към чуждото и чужденците.*

Оцеляването изисква триизмерно поведение – да останеш такъв, какъвто си, да се поклониш и да се нагодиш за по-добро. Това определя съществуването на два свята за българина – този „ насаме със себе си „ и този за пред хората. „Законът за халището е само езикова опаковка за спасителната българска двузначност"[103] *(пак там).*

В българската душевност е налице борба между традицията като начин на оцеляване и страха, че равнодушието може да доведе до невъзможност за оцеляване.

П. Мутафчиев твърди, че „западните народи напредват без да бързат, а ние сме задъхани, у нас всичко идва със съкратени срокове, затова или никога не се довършва, или никога не се доизпипва. Нашият жизнен път е в скокове и сривове"[104] *(пак там).* Като народ обитаваме крайностите – или не вярваме на никого, или сме прекалено лековерни." *В националната ни съдба има всичко друго, но не и мярка"*[105] *(пак там).*

3. *Склонността към риск* не е характерна за българския национален характер. Консерватизмът е също двойствен, неоднозначен.

4. *Търпението е* основен фактор за запазването на езика, вярата, традициите, имената и празниците. Затова се приема за част от българското достойнство. Често се свързва със съобразяването и подражателството и в този смисъл има негативни последствия. Висша негативна проява е *чуждопоклонничеството.*

---

[102] Семов, М. (2001). Българска народопсихология. УИ „Св. Климент Охридски", С., с. 256.

[103] Пак там, с. 534.

[104] Пак там, с. 540.

[105] Пак там, с. 541.

5. *Българският реализъм е* тясно свързан със скептицизма. Робството е причина за недоверие към всичко, водещо до хитруване и преструване. На практика българският реализъм се крепи върху *скептицизма от миналото и съобразяване с бъдещето.*

Това дава основание на А. Страшимиров да определи „българската душа не като суетна. Нашият темперамент клони към разпаленост, но е лишен от лекомислена самонадеяност…Българинът не е склонен към мистична съзерцателност…Най-голяма похвала заслужава българинът за своя непоколебим здрав разум и самообладание“[106] *(Страшимиров, 1993).*

В българския реализъм се отразява постоянното, вечното в нацията, а в хитростта – временното и променливото, дължащо се главно на политическите процеси.

6. В българския национален характер *отсъства чувство за йерархичност.* Основна причина за това е прекъсването на българската държавна традиция. Наблюдава се едновременно липса на уважение към власт имащите и склонност към сервилност. Налице е т.нар. “ лакътна надпревара“, съчетана с възможности за бързо издигане и бърза падане от власт. Съществуват 2 йерархии, с които българинът се съобразява – почитта към възрастните и почитта към партийното начало.

7. *Българите винаги са обичали отечеството си и са мразили държавата си.* Налице е постоянен двубой между държава и поданик.

8. *Неуравновесеността е основна характеристика на индивидуалното и национално самочувствие.* Това се съчетава с повишена самокритичност, която е причина са люшкане между национален нихилизъм и „ национален бабаитлък“. Наблюдава се тенденция на цикличност на националния нихилизъм свързана с активизирането му в условията на интензифициране на междуетническите и междудържавни контакти.

От своя страна бабаитлъкът и мегаломанията са белези на т.нар. *котловинна психика,* характерно за която е стремеж към превъзходство над другите, когато не можем да бъдем като тях.

9. *Чуждопоклонничество.*

10. Българското „дано“ е най-ярък израз на ниското самочувствие на българина. То е едновременно показател за примирение и кроткост пред съдбата и израз на българското търпение.

Според М. Семов националните комплекси са резултат от двубой между реална и идеална действителност. Наличието им в българския национален характер е причинено от втората основна линия в развитието на България – **линията на догонване.** Авторът формулира няколко комплекса, характерни за българската национална психика и отразяващи се в националното самосъзнание – *бабаитлък, комплекс на българското политическо поведение, предателски комплекс, робска психика, комплекс на малкия народ, сексуален комплекс, комплекс на догонващия, копиране на чужди образци, „ богаташки комплекс“, повишена самокритичност.* Националните комплекси са кратки периоди, чи-

[106] Страшимиров, А. (1918). Книга за българския народ. С., с. 64.

ето влияние върху националното самосъзнание следва да бъде целенасочено ограничавано от интелигенцията. Те са възможност за скрита самоирония. “ Вицовете са едно от средствата за постигане на мярката в нашата самооценка“.

Несъответствието между познатото, традиционното и обичайното, и изненадващото и объркващото е свързано с т.нар. *парадокси на българския характер*, проявени в съчетаването на „суров реализъм и възхитителна фантазия“; едновременно боготворене и презиране на равенството; субективизирането на историята; негативното отношение към интелигенцията; „синдромът на копаната“ – колкото по-ниско се кланяме на властта, толкова с по-голям ентусиазъм я отричаме и др.

Опитите да се прикрият или избягват собствените недостатъци се осъществяват чрез т.нар. *компенсаторни механизми, които се делят на положителни и отрицателни.* Към положителните М. Семов причислява преувеличаването на историята, любопитството към света, амбициозността, изкуството и културата, демократичната политическа система и др. Към отрицателните компенсаторни механизми се отнасят предателството, завистта, шовинизмът, омразата, чуждопоклонничеството, подражателството и мястото на интелигенцията в него и др. Авторът обобщава, че „силните личности и народи не трябва да се боят от слабите си страни. Но те задължително правят потребното да ги опознаят“ (пак там: 651).

Все по-голяма актуалност придобиват проучванията, разработващи съвременните черти, характерни за психиката на българина. В този контекст „реабилитацията на националния характер“ се приема за необходимост от Н. Данчев, тъй като „ българинът има големи психически резерви“, проектирани в националния характер, националната психика, психическия синтез и народната душа. Анализират се причините за апатията към националното, факторите, предизвикващи за недоверчивостта, склонността към крайности в оценките. Различни особености на българския национален характер се интерпретират едновременно от гледна точка на негативните и позитивните им страни. Напр. двойствеността на характера – едновременно апатичен и резервиран по силата на инерцията, е активен при промяна на обстоятелствата, което може да се счита за условие за позитивна реализация на българина като „активен субект на съдбата си „ при подобряване на условията на живота му[107] (Данчев, 2001).

Съвременният етнопсихологически и народопсихологически анализ се реализира с включването на социологическата, социално-психологическата и диференциално-психологическата терминология при обяснението на етническите и национални процеси. От тази гледна точка, напр. родолюбивото чувство се разглежда като развиващо се от любов към родители и семейство до патриотизъм. Националният характер се приема за „*висш синтез на трайните социалнопсихологически черти или синтез от душевното богатство на хората като принадлежност към род, социална група, народ и др. …Националният характер е сърцевината на социалната психика,…синтез между бързо променящите се и трайните духовни явления, който определя отношението на цели*

[107] Данчев, Н. (2001). Психология на българина. Унив. изд. „В. Априлов“, Г., с. 57.

народи към материалните и духовни ценности". В съответствие с така формулираното понятие Н. Данчев формулира някои особености на българския национален характер като *отчуждеността към обществото, изразяващо се в трудно възприемане на новото; социалната алергия към манипулативното въздействие; вещомания и потребителско отношение; адаптивност; фрустрацията на националния характер като нравствено и психологическо състояние и др.* Като извод се налага твърдението, че „ съществува противоречие между наличието на огромен подсъзнателен заряд и нарастващите слаби съпротивителни сили в психиката... Нарушена е вътрешната психична имунна система на българина"[108] (Данчев, 2001:77).

Шестият подход при обособяване на чертите на националния характер се гради върху основата на предварителна теоретична конструкция.

Този подход предполага използването на предварителна конструкция за една или друга теза по отношение на националния характер и търсене на „доказателствен " емпиричен материал за доказателството ѝ. По подобна схема са осъществени проучванията на П. Хилендарски, Г. Раковски и др. Могат да се посочат се различни негативни последици от използването на този подход за спекулативни цели.

По наше мнение този подход би могъл да бъде обективизиран и успешно да се прилага, ако основната теза се опира върху приетите особености на националния характер, формулирани от водещи народопсихолози и се търсят общоприети емпирични методи за доказването ѝ.

Седмият подход е отражение на развитието на сравнителната народопсихология. Свързва се с използването на съпоставителен анализ на особеностите на етническия и националния характер на сходни или различни групи и нации.

Подобен подход е приложен от Е. Паспаланова при изследването на психологическите измерения на индивидуализма като културна характеристика. Авторката прави съпоставка на националните тенденции към колективизъм и индивидуализъм и стига до извода, че някои култури могат да се определят като индивидуалистични, напр. културата на САЩ, а други като колективистични – културата на Япония. Между двата типа култури се установяват и различия по отношение на цялостната структура на потребностите. При разработката на българската модификация на изследването се използва психосемантичен подход и се установява, че колективистичните ценности са характерни за нашата култура.

Кроскултуралните изследвания намират все по-голямо приложение в съвременната етнопсихологическа практика. Използват се различни методики за установяване на психическите доминанти на различните етноси и нации. Все по-голямо разпространение имат психолингвистичните методи, основани върху фундаменталната лексическа хипотеза на Ф. Галтон, която гласи, че мнозинството от важните индивидуални и групови различия се закодират чрез отделни термини в няколко или дори във всички световни езици. На основата на фундаменталната лексическа хипотеза са съставени част от факторните тестове за изследване на личността и групата. В настоящото проучване ще бъде при-

[108] Пак там, с. 77.

ложен петфакторен модел, който вече е използван за междукултурни изследвания в повече от 10 страни. Считаме, че използването му върху българската популация ще даде добра възможност за съпоставително проучване.

На базата на направения теоретичен анализ на българския национален характер и актуалната обществена ситуация, могат да се направят следните изводи по отношение на състоянието на българските индивидуални и обществени интереси.

- ✓ Налице е „обществена умора, която се проявява като тенденция, наречена *социална меланхолия* (Н. Данчев).
- ✓ Личният интерес почти изцяло измества обществения и националния интерес.
- ✓ Социалното битие се превръща в социален алерген, предизвикващ ширеща се социална алергия, която се свежда до невъзможност да се възприемат обективно обществените процеси и събития.
- ✓ Проявява се индивидуална и обществена емоционална лабилност и се деформира обществеото възприятие.
- ✓ Налице е т.нар. СЕС – синдром на емоционалния срив (формулиран от Д. Захариев).
- ✓ Тъй като националното поведение е отражение на общественото, като основен тип държавно поведение се утвърждава *реактивното, за сметка на смисловото и националноотгаварното.*
- ✓ Оттласкването от тоталитарните табута в българския обществено-икономически живот има стихиен характер и води до утвърждаването на негативната свобода, чиято основна особеност е липсата на ясна цел, което, от своя страна, води до девалвация на ценностите.
- ✓ Наблюдава се тенденция към отдалечаване от социалното, ако липсва лична изгода. Българинът става все по-индиферентен към проблемите на другите.
- ✓ Глобализационните процеси, съчетани със склонността на българската политика да търси „закрилник" застрашават българската национална култура и идентичност.
- ✓ Наблюдават се тенденции към америзанизъм и европоцентризъм.
- ✓ Като основна тенденция в българското обществено битие би следвало да се утвърди националният интерес и достойнство. В тази връзка М. Семов посочва няколко основни черти, от които би трябвало да се освободим, за да бъдем уважавани като национална индивидуалност. Между тях са: доверчивостта; търпението, проявяващо се като робски комплекс; нихилизмът; побългаряването на законите; хитруването; омразата към държавата, закона и реда; политическото предателство; късата историческа памет; комплексите, между които комплексът на догонващата нация и др.

Идентичност и национален характер

Като своеобразна алтернатива на моделите за „социална промяна" и „социална мобилност", предлагани в теорията за социалната идентичност за обяс-

нение на различните степени на идентификация с групата, Хинкел и Браун[109] *(Тодорова, 1990)* предлагат дименсията „индивидуализъм – колективизъм". Първоначално въведена от Хофстеде[110] *(Hofstede, 1994)* като задаваща параметрите на дадена организационна култура, тази променлива по-късно бива съотнесена от Триандис и колектив[111] *(Триандис et al.,1996)* към кроскултурните изследвания на взаимоотношенията индивид – група. Дименсията посочва в каква степен междуличностното съперничество, индивидуалните постижения и независимостта от групата преобладават над вътрешногруповото сътрудничество, колективните постижения и зависимостта от групата.

Изтъквайки предимствата на предлаганата от тях дименсия, авторите посочват, че тя стои на по-високо ниво на абстракция, включвайки както отношенията индивид – група, така и по-мащабните ценностни ориентации, битуващи в обществото. Поради това, смятат те, тя би могла да се окаже по-подходяща за разграничение на отделните групи и техните членове. **Конструктът индивидуализъм – колективизъм** също така позволява допълнителното предимство на кроскултурните, субкултурните и индивидуалните измервания. Смята се, че този конструкт е много удобен за описание на различните групи и техните членове в термините на тяхната ангажираност и участие, детерминирани от социална идентичност междугрупови сравнения.

Така в анализа на културата, който правят Триандис и колектив, по отношение на взаимоотношенията между индивид и групи и между групите могат да се разграничат два вида общества – индивидуалистични и колективистични. Най-общо този конструкт отразява степента на свързаност на човека със социалното му обкръжение. Определяйки същността на собственото си Аз, индивидуалистите акцентират върху уникалността на човека и независимостта му от социума. Индивидуалистите имат силно чувство за разграниченост от останалите, чувството си за собствена ценност градят въз основа на постигнатия успех, и то предимно в контекста на съревнование с другите. Личностните цели винаги имат предимство над груповите.

При колективистичния тип култура собственото „Аз" в значителна степен включва и различни социални групи, като подчертава принадлежността на индивида към тях. Представата за себе си се изгражда върху основата на груповата принадлежност; груповите цели са приоритетни спрямо индивидуалните. Чувството за собствена ценност на индивидуалиста зависи от отношението на другите към него, от оценките, които получава.

При проведено мащабно изследване на дименсията „колективизъм – индивидуализъм" от Е. Паспаланова за българска извадка, авторката прави следните изводи:

---

[109] Тодорова, Е. (1990). Социална психология. С.

[110] Hofstede, G. (1994). Foreword. In: U. Kim et al. (Eds.), Individualism and collectivism: Theory, method, and applications (pp. ix-xiii). Newbury Park, CA: Sage.

[111] Триандис, Х. (1996). Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. Социологически проблеми, 1, 5-18.

1. Индивидуалистичните ориентации се наблюдават при по-младите хора (15-57 г.). С нарастването на възрастта е налице отслабване на индивидуализма по посока на колективистичните ориентации.

2. С повишаване на образованието колективизмът и при мъжете, и при жените отслабва.

3. Най-слаб е колективизмът на емоционално стабилните екстравертни мъже. С увеличаване на невротизма ориентациите се променят по посока на колективистичния полюс. С най-силен колективизъм се характеризират емоционално нестабилните интроверти[112] *(Паспаланова, 1999).*

Като цяло е налице тенденция към своеобразно индивидуализиране на българската култура, детерминирано от определени особености на българския национален характер и конкурентността като основна особеност на обществените условия.

По отношение на връзката между категориите социална идентичност и национална идентичност, разгледани през призмата на теорията за междугруповите отношения, могат да се направят следните изводи:

1. Съществуват три абстрактни нива на категоризиране, според които всеки индивид се самоопределя и те са: личностова идентичност, социална идентичност и видова идентичност.

2. Националната идентичност е част от социалната идентичност, която съдържа два основни компонента: съзнателен избор и степен на самоопределеност.

3. Появата и развитието на националната идентичност зависи от контекста, в който се проявява и социалните сравнения, които са актуални в този контекст.

4. Индивидите, които силно се идентифицират със собствената си национална група, са склонни да ѝ приписват по-позитивна оценка в сравнение с другите групи.

5. За тези индивиди членството в групата силно влияе върху нивото на самооценка и Аз-концепция.

6. По-силната идентификация с нацията е свързана с по-малка социална дистанция.

7. Установяването на различия в полза на собствената национална група в сравнение с другите групи спомага за постигането на позитивна групова идентичност.

8. Съществува положителна корелация между националната идентификация и националния вътрешногрупов фаворизъм.

9. Веднъж формирана, относителната подредба на предпочитанията към определени национални групи почти не се променя.

10. Увеличаването на положителната оценка към чуждите национални групи е съпроводено от редуциране на етническите предубеждения.

---

[112] Паспаланова, Е. (1999). Психологически измерения на индивидуализма. АИ „Проф. Марин Дринов“, С.

11. Формирането на идентичността се характеризира със следния феномен – тя е функция от местоживеенето, статуса на малцинство/мнозинство и социолингвистичната ситуация.

12. В различните култури е различна субективната важност, която хората приписват на членството си в определена група. По голям е относителният дял при колективистично ориентираните култури.

13. Националността не служи като критерий за социална диференциация в ежедневния живот. Националната идентичност може да бъде изведена като водеща в междугрупов сравнителен контекст, докато в ситуации, където е представена само собствената група, ролята ѝ не е толкова съществена.

Друг подход, който дава възможност за по-оптимално концептуализиране на взаимовръзките в идентификационното поле на идентичността, е релационисткият[113] *(Неделчева, 2004).* Той постулира съществуването на 3 форми на идентичност – етническа, национална и културна. Идентичността е съзнателно самоотнасяне към структурното нормативно-ценностно жизнено поле, което включва основните атрибути на съответната общност. Анализът се основава на идеализираната представа, че всяка от трите идентичности – етническа, национална и културна, е вътрешно структурирана, с обединяващ център, който се състои от доминиращ елемент, център или централна зона, съсредоточие на ценности и вярвания по отношение на културата *(по Неделчева, 2004).* В съгласие със Смит, Неделчева счита, че за етническата идентичност елементите, които образуват съдържанието на идентификационното поле, са колективно собствено име, мит за общи прадеди, споделени исторически спомени, чувство за солидарност и т.н. Обединяващото звено, централна зона, е общият произход. Идентификационното поле на *националната идентичност* включва историческата територия, общи митове и исторически спомени, обща масова публична култура, общи юридически права и задължения на всички членове, обща икономика и териториална мобилност и др.[114] *(Смит, 2000),* а централната зона е *политическото*. Културната идентичност съдържа освен елементите, характеризиращи етническата и националната идентичности и свои собствени като съпреживяване, готовност за сътрудничество, развито чувство за взаимопомощ и др. *Трите идентичности са разположени във вектора на времето така, че етническата идентичност е свързана преди всичко с миналото, националната – със сегашното, а културната – с бъдещето.* Отношенията, които съществуват между отделните идентичности, са отношения на възпроизвеждане на дадени елементи и елиминиране на различни структурни връзки, т.е. запазват се елементите като обичаи, език, държавните знаци и символи, но без възпроизвеждане на структурната конфигурация. Елементите на етническата идентичност се запазват в националната, но при същото структуриране

[113] Неделчева, Т. (2004). Идентичност и време. АИ „Проф. М. Дринов".

[114] Смит, С. Г., Чен, Дж., Базил, К. К., Гилбърт, Л. К., Мерик, М. Т., Пател, Н., Уолинг, М., Джейн, А. (2017). Националният техните интимни партньори и сексуалното насилие. Държавния доклад. Атланта, Джорджия: Национален център за превенция и контрол на наранявания, Центрове за контрол и превенция на заболяванията.

и поставяне на акценти *(Неделчева, 2004).* На базата на двата модела за нация – западно-граждански и незападно-етнически могат да бъдат откроени два типа национална идентичност. Единият тип идентичност, който съответства на западно-гражданския модел, разглежда връзката на индивида като въпрос на избор: индивидът принадлежи към определен етнос, но сам определя своята национална принадлежност.

Предвид историческия, социален и обществен контекст на Балканския полуостров, такъв тип национална идентичност трудно би се утвърдил спрямо българската нация. За нея е характерен незападно-етническият модел, в който връзката между индивида и нацията се определя като принадлежност, т.е. като родствена връзка. Независимо дали остава в своята общност, или емигрира, индивидът остава неизменно, органично свързан с общността на своето раждане и произход. При изследване, целящо установяването на релацията „етническа – културна идентичност" в рамките на съвременната държава, осъществено от Байбурина, *(Байбурина, 1985)* се установява следната закономерност – съвместното съществуване на различни етноси продължително време на една територия формира два типа функциониране на етническата идентичност.

1. Затворен тип етническа идентичност, която се проявява като отрицание на другия.

2. Отворена идентичност, която съхранява и възпроизвежда себе си чрез толерантни взаимоотношения. Изследванията, проведени от Неделчева (Неделчева, 2004), показват, че в България доминира вторият тип идентичност. Въпреки това са налице съществени различия в релефа на идентификация. Налице са диференциации между турци, цигани и българи във връзка с усещането им като граждани на България. 84% от българите се определят като граждани на България. При турците 39% декларират принадлежност към етническата общност, а принадлежността към България се декларира от 52% от респондентите, но не като членове на общността, а като граждани. 68% от циганите са преди всичко граждани на България, а 30% се самоопределят като членове на етническата общност. И при трите групи се фиксира силна емоционална привързаност към населеното място, в което живеят[115] *(Неделчева, 2004).*

С цел определяне на основните национални ценности от респондентите се изисква да определят важните за тях национални символи, отговаряйки на въпроса: „Важно ли е за вас?". За българите най-значимите характеристики се подреждат последния начин: „важно е да говориш български език – 96%; да се чувстваш българин – 95%; да си гражданин на България и да живееш в България – 89%. За турците е важно България да бъде единна в етническо и културно отношение държава – 72%; да говориш български език – 84%; да си роден в България – 72%; да си гражданин на България – 75%. За циганите е важно да си роден в България – 85%; да си гражданин на България – 82%; да говориш български език – 81%; България да бъде единна в етническо и културно отношение държава – 62%[116] *(Неделчева, 2004).*

[115] Неделчева, Т. (2004). Идентичност и време. АИ „Проф. М. Дринов", с. 208.
[116] Пак там, с. 210.

Не подлежи на съмнение тезата, че по отношение на нацията националната идентификация е определена степен на зрялост, която е резултат от *„културно приобщаване“ и „културно членство“*. Осъзнаването на етническата принадлежност, на инстинктивното чувство се извършва посредством националната идентификация през призмата на конкретните културни символи и стандарти. Националната идентичност може да се разглежда не само като определен етап във времевото развитие, но и като по-висш етап в психичната структура на личността. Това се определя от факта, че в процеса на етническа идентификация човешкият индивид е в позицията на реципиент, докато националната идентификация изисква процес на самоидентификация. В този смисъл „националната идентичност рационализира етническата определеност, „снема“ я в себе си като необходим момент от процеса на формиране на личността. Досегашният исторически опит показва прерастването на етническата идентичност в национална в процеса на осъзнаване на индивида като гражданин на особена, национално определена държава, и като участник в културно взаимодействие“[117] (Неделчева, 2004:59).

В съвременната общнествено-политическа ситуация в България се наблюдава следната тенденция – на личностово ниво има по-силно привличане към етническата общност като носител на най-дълбинните атитюди, задаващи базисните нормативи на личностната структура. Това детерминира възприемането на нацията по-скоро като външна група, а етноса като вътрешна. Динамиката на взаимодействието между етнос и нация предполага засилване на вътрешногруповата сплотеност и въвеждане на дискриминационни показатели спрямо външната. Оттук идват засилващите се напрежения между етническото и националното. В рамките на тази тенденция се зараждат ксенофобски реакции, етноцентризъм, вътрешногрупово затваряне, херметизиране на отделни малцинствени общности. Това от своя страна може да акумулира отрицателна енергия за разрастване на национализма.

Може да се приеме, че националната идентичност в българското общество винаги е носела специфика, изразяваща се в незавършеност на процеса на формиране, в честите му прекъсвания, в изтласкването ѝ от други феномени (интернационализъм, етническа идентичност) в кризисни ситуации. Възможната промяна на националната идентичност с други идентичности позволява гъвкавост и адаптивност на личността *(Неделчева, 2004). В ценностен аспект етническата идентичност „привързва“ личността към традициите, обичаите, битовите норми и ценности на общуване. Интернационализмът, от друга страна, може да се трансформира в толерантност, или т.нар. „съпреживяване на другостта“*[118] *(Неделчева, 2004). Националната идентичност разширява ценностния хоризонт и го свързва със социалните и обществените роли, с организацията, позиционира го в дименсията „индивидуализъм – колективизъм“. Културната идентичност се центрира около общозначими норми и идеали, имащи специфична социална битийност, съотносима с автентичността на традициите, историческия опит и т.н.*

[117] Неделчева, Т. (2004). Идентичност и време. АИ „Проф. М. Дринов“, с. 59.
[118] Пак там, с. 84.

В периода 05.2020 г. – 08.2020 г. от екип психолози, начело с Илиана Хинова е осъществено изследване, чиято цел е да докаже наличието на връзка между националния характер на българина и мотивацията му за успех и да установи кои са факторите, които оказват най-силно въздействие върху степента на ангажираност на индивида с личностното му израстване и стремеж към постижения. Допуска се, че:

1. Етнонационалната обремененост на българина е оставила траен отпечатък върху степента на мотивацията му към високи постижения, което от своя страна влияе върху социално-икономическата обстановка в страната.
2. След установяване на националните черти и факторите, които оказват най-силно въздействие върху мотивацията за успех на българина, могат да се изградят стратегии за овладяване на тяхното въздействие и засилване на мотивацията за успех.
3. Националният характер оказва силно влияние върху цялостният психологически профил на личността.
4. Българите като цяло са по-песимистично настроени, което се отразява по негативен начин върху мотивационния им профил.

Мотивацията за успех влияе върху надеждата за успех: при силна мотивация за успех, надеждите за успех обикновено са по–скромни, отколкото при слаба мотивация за успех. Освен това хората, които са настроени за успех и имат големи надежди за това, са склонни да избягват големия риск.

Онези, които са силно ориентирани към успеха и имат висока степен на готовност за риск, по–рядко попадат в графата нещастни случаи, отколкото онези, които имат висока степен на готовност за риск, но и висока мотивация за предпазване от неуспехи (защита). И обратно, когато човек има висока мотивация за предпазване от неуспехи (защита), това пречи за настройване към постигане на успехи, т.е. към постигане на цели.

Количественият анализ на получените данни от теста на Елерс, проведен сред българи, показва, че средно 56% от сънародниците ни са с умерено високо ниво на мотивация. Останалите 44% са по-скоро със средно ниво на мотивация за успех.

По-интересно обаче е да обърнем внимание на качествения анализ на получените резултати. Средно 66% от отговорилите твърдят, че в някои дни успехите им са под средното ниво, а 80% са по-строги и критични към себе си, отколкото към другите. 90% от изследваните споделят, че порицанието не ги стимулира повече от похвалата, а според 67% от сънародниците ни, има явни индикатори, когато те изпълняват поставените им задачи без вдъхновение. Средно половината от анкетираните не разчитат на чужда помощ при изпълнението на дадена работа, а 72% често отлагат максимално дълго време задачите, които изискват краткосрочни решения. Според 56% от българите, когато има някаква задача, която трябва да се свърши, не на всяка цена те трябва да разчитат само на себе си, а 63% от тях са отговорили, че към края на отпуската си обикновено не се радват, че се връщат отново на работа. 89% от анкетираните българи твърдят, че когато имат желание за работа, те я вършат по-квалифицирано и по-добре от другите; а 87% са единодушни, че е по-лесно да се общува с хора, които могат упорито да работят. Повече от 98% са споделили, че когато

им се налага да вземат решение, се стараят да направят това колкото се може по-добре; а почти 55% твърдят, че в известна степен техните успехи зависят и от техните колеги. 69% са нетърпеливи, когато начинанията им не се случват гладко, а едва 25% не успяват да доведат до край нещата, с които са се захванали. Почти 71% от анкетираните твърдят, че нямат проблеми с това да бъдат затрупани с работа, а близо 22% споделят, че са изпитвали завист към хора, които се стремят към власт и по-високо положение. 62% от българите са непреклонни, че когато знаят, че са на прав път, биха предприели и крайни мерки, за да докажат правотата си.

Допълнителен щрих към общата информация добавят и резултатите от Теста за диагностика на водеща мотивация по ценности. Количественият анализ на резултатите разкрива, че за близо 70% от българите, водещите ценности, които мотивират поведението им са: осигуряването на уютен, топъл дом; вкусната и питателна храна и удоволствия в ежедневието. За останалите 30% водеща мотивация са по-скоро грижите за сигурността на близките си и на себе си, предпазливостта и вниманието в решенията и действията и избягването на рискове и авантюри.

Качественият анализ на теста за диагностика на водещата мотивация по ценности разкрива, интересни данни по отношение на ранжирането на приоритетните ценности и по-специално на изборът на първа позиция. 22% поставят на първо място уютния и топъл дом; 22% – грижите за сигурността на себе и близките си; 20% – себехаресването и себеуважението; 17% – приемането на себе и другите такива, каквито са; 13% – да бъдат верни на себе си и независими от бързо преходните вкусове и чуждото мнение; 6% – грижата за развитие на способностите и повишаване на знанията си.

Ред е да обърнем поглед и към резултатите от тестовете, проведени сред чужденци, които са ни необходими, за да си изградим по-пълна представа за качествените различния между нас и хората отвъд граница. Както вече споменахме, тестът беше проведен сред разнородна по националност група в сходен възрастов диапазон, като целта бе да се открие многообразието и вариативността в получените данни, без изследването да се обвързва с резултати на конкретна народност.

Количественият анализ на получените данни от теста на Елерс, проведен сред чужденците, показва, че средно 63% от хората зад граница са с много високо ниво на мотивация. Останалите 37% са по-скоро със средно ниво на мотивация за успех.

И тук не липсват интересни данни по отношение качествения анализ на Теста на Елерс. Ето и какви са резултатите в сходните критерии, които проследихме за българите. Под 32% от отговорилите твърдят, че в някои дни успехите им са под средното ниво, докато 87% са по-строги и критични към себе си, отколкото към другите. Интересен контрапункт на данните, получени от теста на българите са 50% от изследваните, които споделят, че порицанието не ги стимулира повече от похвалата, което е явна заявка, че когато се стремят към успех, чужденците не се спират пред критиката и се стремят да я трансофрмират в градивна единица. Повече от половината от анкетираните не разчитат на чужда

помощ при изпълнението на дадена работа. Показателен е и по-високият процент хора, които споделят, че харесват работата си, затова и 51% от чужденците са отговорили, че към края на отпуската си обикновено не се радват, че се връщат отново на работа. Близо 91% са единодушни, че е по-лесно да се общува с хора, които могат упорито да работят. Почти от 100% са споделили, че когато им се налага да вземат решение, се стараят да направят това колкото се може по-добре. 78% са нетърпеливи, когато начинанията им не се случват гладко, а по-малко 20% не успяват да доведат до край нещата, с които са се захванали. Почти 71% от анкетираните твърдят, че нямат проблеми с това да бъдат затрупани с работа, а 30% споделят, че са изпитвали завист към хора, които се стремят към власт и по-високо положение.

Още по-интересно обаче е да обърнем поглед към данните от Теста за диагностика на водеща мотивация по ценности, който всъщност може да ни разкрие кои са основните мотиватори на хората зад граница, които водят до толкова високи резултати по отношение на нивата на мотивация. И тук данните са много интересни – в „топ 3“ 90% от чужденците поставят: осигуряването на уютен, топъл дом; грижите за сигурността на близките си и на себе си и избягването на самотата, което ще рече, че движеща сила за повечето чужденци, също както и за нас българите, са мотиватори от по-ниските нива на пирамидата на потребностите.

Качественият анализ обаче ни дава една малко по-широка картина, която определено внася нюанси в разбирането на разликите между българи и чужденци. Макар и по-глобалният поглед да разкрива, че всъщност не сме чак толкова различни, детайлният анализ разкрива, че за разлика от българите, при които едва 1% поставят Грижите за развитие на способностите си и повишаване на знанията си в позициите от първа до пета, то 40% от чужденците са ранжирали тази ценност в диапазона от трета до пета позиция. За 21% от хората зад граница е изключително важно да приемат себе си и другите такива, каквито са и поставят тази ценност на по-преди позиции, заедно с 34%, които я нареждат до непрекъснатото развитие в любимата професия.

Изводи от получените резултати:

От описаното изследване става ясно, че макар и глобално погледнато няма осезаеми разлики между степента на мотивация и ценностната обосновка на функционално ниво между българите и чужденците се забелязват фундаментални различия в светоусещането на едната и другата групи.

Във време на интензивни промени, засилваща се финансово-икономическа криза и растящи социални проблеми в цяла Европа, не са изненада резултатите от Теста за определяне на водеща мотивация по ценности, според който и чужденците, и голям процент от българите, поставят в челните позиции осигуряването на сигурност и защита за себе си и близките си. По всичко личи, че тези тенденции не отчитат националност и ниво на интелигентност, а по-скоро говорят за едни разрастващи се екзистенциални страхове, което може да ни насочи единствено към мисълта, че съвременна Европа е на прага на сериозна обществено-политическа и морална криза, което съвсем естествено рефлектира върху чувството за сигурност на хората.

Не са изненада и резултатите, които илюстрират водещите ценности на българите, за които освен сигурността, към най-мотивиращите цели се прибавя и уютният дом – едно адекватно доказателство за политиката на преход, която в последните двадесет и седем години е успяла да доведе българина до състояние на всекидневна битка за базисно оцеляване.

Ето защо и съвсем не е изненадващ фактът, че резултатите едва на около 56% от българите говорят за умерено високо ниво на мотивация за успех, за разлика от 63% от чужденците, които са с много високо ниво на мотивация. Българинът е изначално обезверен и сведен от социално-икономическата обстановка, в която живее, до състояние на борба за оцеляване, което логично се отразява върху степента му на мотивация. Самият Маслоу казва, че потребностите от горните нива на пирамидата не могат да се реализират като мотиватори, докато онези от по-ниските не бъдат задоволени. Огромен процент от българите живеят в крайна бедност, а средната класа в обществото е твърде далеч от приетите стандарти в по-развитите европейски страни, следователно няма как да очакваме една нация, принудена да се бори за физическото си оцеляване, да бъде водена и мотивирана от по-възвишени цели, извън базисните потребности и потребността от сигурност.

Тук съвсем естествено се появява като аргумент относителната близост в ценностните ориентации на българите и чужденците. Факт е, както вече бе споменато, че глобално погледнато не се забелязват съществени разлики между основните мотиватори на сънародниците ни и на хората зад граница. Именно на това място се намесва и значението на националния ни характер като предпоставка и причина за получените резултати. В настоящия труд неколкократно бе подчертана противоречивата и изпълнена с парадокси същност на българина, и би било доста наивно и от научна гледна точка несериозно, ако всички тези черти не бъдат взети под внимание при анализа на получените резултати. В опит да се открият тези връзки, ще направим един последен обзор на така широко дискутираните черти на националния ни характер и как те са се отразили на стремежа ни към постижения.

Древната гръцка цивилизация е известна със своето културно любопитство. Стремежът да се открият нови страни и да се усвоят екзотични идеи е въплътен в митовете за Одисей, Язон и аргонавтите и други. В българската история няма герои-мореплаватели. Още от най-древната прабългарска родина, както сочат по-нови исторически изследвания, българите са имали предимно уседнал начин на живот. Славянските и тракийските извори на българската душа усилват приземеността, свързаността с мястото на българина. Може би тази уседналост е една от причините историята да спести на България както икономическите изгоди, така и позора от колониални експанзии. Но тази уседналост ни прави и донякъде ригидни и ограничава размаха на възможностите ни за прогрес и развитие, което от своя страна оставя траен отпечатък върху мотивацията на един човек и на един народ като цяло.

Едно от прочутите качества на българина е неговото трудолюбие. Според Иван Хаджийски девиз на стария еснаф от XVIII в. е „хиляда бода за грош“. На тази максима е подчинено цялото ежедневие и грижи на стопанина. Вера

Мутафчиева твърди, че през столетията на османска власт „българинът се е съхранил, защото е произвеждал". И не само за себе си, но и за големи части от населението на османската империя.

Българинът не се интересува от много абстрактни размисли и съзерцания не само в науките, но и в религията. Неговата приземеност го концентрира в труда, но от друга страна, това го ограничава. Българинът се труди, пести, но рядко инвестира. Отвъд задоволяването на основни потребности българинът не вижда сериозен мотив да разширява своята дейност. Един от недостатъците на българската икономика от първата половина на XX в., а и на последните десетина години се крие в неспособността да се съчетават трудолюбие и размах. Трудът не се свързва с дух на инвестиране. Не е случайно, че днес много от новобогаташите „инвестираха" първите си спечелени пари в лъскави коли, а не в нови производства. Еснафският характер на това трудолюбие се проявява и във факта, че българинът е загрижен за реда и чистотата до прага на дома си, а онова, което става навън, му е безразлично и той чака държавата или някой друг да го свърши вместо него.

Здравият разум е предпазливост спрямо абстрактни и отвлечени идеи. Българинът не се ентусиазира по велики исторически проекти. Българинът запазва винаги известен скептицизъм и не се увлича в идеологиите така, както правят това други народи. Трайната селска култура е преграда за прекомерни увлечения по идеологически химери. Този здрав разум обаче може да играе негативна роля, когато не спомага да се създаде траен исторически оптимизъм, да се ентусиазира нацията в името на собствения си просперитет и да положи по-големи от обичайните усилия.

Широко дискутирана е и българската интелигентност. Един от символите на Българското възраждане е читалището. То изразява подкрепата, която обществото оказва на идеята за повече просвета и наука. Читалището е свидетелство, че българинът иска да получи нещо повече от образование. Читалището като феномен от българската култура винаги предизвиква силен интерес у чужденците, които изучават нашата култура. То е едно институционално въплъщение на българската интелигентност и възрожденски дух. От друга страна, много разпространени в съвременното ни общество са митологични разкази за необикновените постижения на българи, които ни поставят неизменно на първите места в света по национална интелигентност. На тези честолюбиви митове обаче противоречи липсата и до днес на поне един нобелов лауреат в науките. В XX в. богатството на народите в много голяма степен е производно от развитието на науката, а нашето всекидневие не е доказателство за висок стандарт. Липсата на голям брой най-висши научни постижения може да се обясни и с факта, че добрите идеи изискват богат инструментариум, за да се реализират. В същото време българската наука никога не е разполагала с нужните ѝ средства, а българският бизнес не е достигал мащаби, при които да се нуждае от фундаментални изследвания и да ги финансира.

Уседналостта, здравият разум и интелигентността са предпазили българина от прекомерни увлечения по модни идеи, от крайни религиозни екзалтации и от сляпо подчинение на властта. В това се изразява неговият скептицизъм, достигащ понякога до нихилизъм.

Недоверието се проявява в липсата на социални връзки с по-широк обхват. Българинът се доверява само на тесен кръг близки хора. Този кръг най-често съвпада със семейството в тесен и широк смисъл. Оттук и липсата на активен социален живот. Защото социалният живот, развитото гражданско чувство се основават на взаимно доверие и солидарност. Както показва съвременният философ Франсис Фукуяма, именно на доверието се основават: демократичното гражданско общество, лекотата в сключване на сделки, бързото създаване на екипи и като резултат – икономическият просперитет. Нихилизмът е закономерен резултат от недоверието. Тук се добавя и дългата липса на собствена държава през вековете на османска власт. Това отчуждава българина от държавата – той се стреми да оцелява без нея и въпреки нея.

Недоверието и нихилизмът раждат безучастност, безчувственост спрямо социалните проблеми. Вероятно затова българският социализъм не роди много дисиденти – д-р Желю Желев е един от малцината достойни българи, които последователно и продължително жертваха кариера и благополучие в името на човешките права и модерни ценностите. Сигурно затова в последните години мнозинството от народа безучастно наблюдава раждането и замогването на силовите групировки, рекета, огромните социални загуби от несъбрани митнически такси, разграбването на банки, лекомисленото премахване на социални постижения от последните десетилетия, бездействие на полиция и съдебна система. Дефицитът от аристократична изисканост и буржоазни светски навици, които са възпитавали европейските народи през последните няколко столетия, е усилен у нас от уравниловката при социализма. А за каква мотивация за успех бихме могли да говорим, когато идеала за успех се затваря в арогантна и безпардонна заможност, изцяло обругаваща моралните и етични ценности. Едно от най-често споменаваните „български качества“ е завистта. Обяснение за него може да се търси в липсата на традиционни аристократични йерархии в обществото през столетията на османско господство. Оцеляването на българина е изисквало да не демонстрира прекалена заможност, дори когато тя е резултат на дълъг и упорит труд, за да не стане трън в очите на османската власт. Ако църквата е трябвало да е по-ниска от джамията, ако чифликчията не е трябвало да е по-богат от спахията, тогава е лесно разбираемо, че снижаването се е превърнало в елемент от стратегията за оцеляване. Трите големи прелома в българската история през последните 120 години (1878, 1944, 1989) създадоха резки прекъсвания и разместване на социални слоеве и пластове. В резултат на това на благосъстоянието и на положението в обществото не се гледа като на нещо солидно и трайно, резултат на несъмнени лични качества, а като на нещо преходно, което зависи от конюнктурата.

Погледнат от тази перспектива, българският национален характер ярко разкрива причините и предпоставките довели народа ни до ситуацията, в която го заварва настоящото изследване. Оказва се и тук, както и във всяко друго нещо, откриваме противоречие, което ни води до двуплановото заключение, че и сме и не сме по-различни от чужденците. Интерпретациите за ценността на това заключение могат да бъдат десетки – от поводи за гордост до ревностно отричане.

В заключение е важно да се подчертае още веднъж, че както всички други личностни индивидуални черти, така и чертите на националния ни характер оказват фундаментално въздействие върху всяка сфера от живота ни. Както и с индивидуалните черти обаче и тук е валидно схващането, че от отделната личност зависи доколко ще се поддаде на въздействието на подобни предразположености.

Ценности и национален характер

Динамиката в промените на идентичността при различните етнически и национални групи се пресича от ценностен вектор, който пронизва в различна степен отделните елементи на идентификационното поле на националната идентичност. Наблюдава се съществуването на ценностна идентификация, която е страна на идентичността изобщо и по-конкретно на социалната идентификация.

Изучаването и опознаването на ценностите и ценностните ориентации е особено актуално в преходни или кризисни периоди и в ситуации, в които е необходимо да се направи избор за начините на преминаване на едно състояние в друго. В този случай, както обществените групи, така и отделният човек са принудени да променят позицията си не по силата на свободната си воля, а под натиска на обективно настъпили промени. На практика това означава, че най-често срещаните форми на поведение, начини на мислене, общуване и т.н. не са в съответствие с настъпилата глобална промяна.

Семантиката на термина „ценност“ обхваща понятия като интереси, потребности, желания, задължения и т.н. Макар и различаващи се помежду си, те винаги са свързани с постигането на някакъв краен резултат или с определени характеристики на желаната цел, с наличието на стандарт за желаното и предпочитаното *(Williams,1979).* Ценностите са базисни познавателни структури за желаното, които са наситени с валентност *(Клинчарски, 1989),* което означава, че човек, съзнателно или несъзнателно, оценява обектите или явленията от заобикалящия го свят като приятни или неприятни, като добри или лоши. Ценностите са понятие, което се използва в редица науки, между които психология, социология, философия, аксиология и др. *Приемаме, че по отношение на индивидуалното съзнание ценностите имат трансцедентен характер и са резултат от съществуването и взаимодействието между социалните групи и общностите, както и човечеството като цяло, които се явяват като техен субект. Може да се говори за 3 форми на „съществуване“ на ценностите:*

1. На първо място ценностите се приемат като верификация на обществения идеал, като изградена в общественото съзнание представа за необходимото в различните сфери от обществения живот. Тези ценности могат да бъдат както общочовешки (напр. истина, красота, справедливост), така и конкретно-исторически (напр. патриархат, равенство, демокрация).

2. На второ място ценностите се дефинират като обективно въплъщение на резултатите от обществената и духовна култура, които са предметен израз на обществените ценностни идеали (етически, политически, правови и др.).

3. На трето място социалните ценности се пречупват през индивидуалното съзнание и са част от психологическата структура на личността под формата

на личностни ценности, които са източник на индивидуалната мотивация за поведение. За всеки човек е присъща индивидуало-специфична йерархия от личностови ценности, които са свързващо звено между духовната култура на обществото и духовния свят на личността, между общественото и индивидуално битие.

Като правило ценностите на личността са в голяма степен осъзнати и се отразяват в съзнанието под формата на ценностни ориентации и служат като социален регулатор на взаимоотношенията между хората и индивидуалното поведение.

Ценностите са подредени в йерархична структура, наричана най-често ценностна система. Ценностната система изпълнява мощни регулативни функции в поведението на човека – в ситуации, налагащи избор, при поставянето на цели, при разрешаването на конфликти, при заемането на позиция по отношение на някаква идея или спрямо другите хора. „Следователно ценностите служат като критерии, които насочват съжденията, оценките, нагласите, изборите и въобще цялостното поведение на човека“ *(Преходът в България през погледа на социалните науки, 1997:175).*

Броят на човешките ценности е ограничен и съдържателните различия между тях в различни части на света са несъществени. В същото време те са структурирани по различен начин в зависимост от индивидуалните особености на човека и социално-културните условия и промени, в които той функционира. Промените в ценностните системи засягат както възприемането на заобикалящата действителност, така и цялостното социално поведение на човека.

Проблемът за механизмите на действието на ценностите или ценностната система като цяло е един от най-дискусионните, най-изследваните и едновременно най-неизяснените в социалните науки. Декомпозиран, този проблем съдържа в себе си въпросите за отношението между ценности, потребности, интереси, нагласи и самооценката на индивида, за обстоятелствата, при които ценностите стават непосредствен подбудител и мотив за действие, за причините и механизмите за устойчивостта и динамиката на ценностите и ценностната система.

На макроравнище ценностите са ключ към разбирането на обществото и ориентация в посоките на неговото развитие. В общественото и индивидуалното съзнание настъпват сериозни разместванията на ценностните йерархии, рушене на доскоро притежаващи статуса на абсолютни, априорни ценностни комплекси. Обикновено всяка промяна засяга определени социални категории и колкото по-голям е мащабът на промените, толкова по-широк е обемът на засегнатите общности. Закономерно във всякакъв тип обществена формация най-уязвими са икономически зависимите слоеве, следователно промяната в ценностните им ориентации следва да бъде най-кардинална[119] *(Rokeach,1969).* В същото време продължително битувалите ценностни системи се характеризират със степен на устойчивост, която е причина за конфликта им с настъпилите или настъпващи промени.

[119] Rokeach, M. (1969). Value systems and religion. Review of Religious Research, 11, 2-23.

Понятието „ценностни ориентации на личността“ е въведено в социалната психология от У. Томас и Ф. Знаннецки през 20-те години на миналия век по аналогия с понятието „социален атитюд“ *(Тодорова, 1990).* Ценностните ориентации се приемат като отражение на фундаменталните социални интереси на личността и отразяват субективната обществена позиция на индивидите, техния светоглед и нравствени позиции. Устойчивостта на личностните ценностни ориентации е показател за социалната зрялост на личността, обратно – променливостта на личностовите ценностни ориентации е показател за маргиналност (съвместяване на ценностни ориентации, присъщи на различни социални групи, интересите на които съществено се различават). *В обобщение, в мнозинството теоретични концепции ценностите се отъждествяват или оприличават на нагласи или убеждения.* Може да се твърди, че всички автори, изследвали един или друг аспект от същността и функциите на ценностите на личността, обръщат внимание на трикомпонентната им структура. В структурен аспект ценностите са изградени от 3 компонента – *когнитивен, афективен и поведенчески.* Този извод е направен по аналогия със структурата на социалните нагласи. Подобно е разграничението, предложено от М. Рокич, който, отъждествявайки ценностите и убежденията, разграничава 3 вида ценности – *дескриптивни или екзистенциални*, които могат да бъдат истинни или неистинни; *оценъчни*, в които обектът на оценката се окачествява като добър или лош и *предписващи*, според които определени цели или средства на дейността се считат за желателни или нежелателни. *Според него, именно като убеждения, ценностите притежават тези три компонента, в смисъл, че действат на когнитивно, афективно и поведенческо ниво*[120] (Rokeach,1951).

Когнитивният компонент включва начините, по които човекът възприема социалната среда. От гледна точка на този компонент ценностите се съотнасят с убежденията, потребностите и мотивите. Той се състои от различни представи, отнасящи се към определени начини на поведение. В този аспект, според Рокич, да се каже, че когато за индивида нещо е ценно, означава, че той знае „правилния“ начин на поведение и „правилната“ цел, за която да се бори. *Не подлежи на съмнение фактът,че при интериоризирането на груповите и културни норми и стандарти, паралелно се възприемат и елементите на националната култура, респективно и на националната идентичност.* Съществуват т.нар. *примитивни убеждения*, при които личността демонстрира ригидно поведение, основано единствено на собствените ѝ убеждения. *Те образуват най-вътрешното ядро от системата на убежденията и имат аксиоматичен характер.* Всякакви външни промени, дори и положителни, които са наложени отвън, са невъзможни. В зависимост от това, до какво се отнасят тези убеждения, те могат да се дефинират като *константност на обекта, константност на личността и константност на Аз-а.* М. Рокич отределя като „непримитивни“ убежденията, които се възприемат от референтната личност или референтната група. Възприемането на груповите убеждения не се осъществява безкритично, но веднъж интериоризирани, те могат да детермини-

[120] Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York: Free Press.

рат поведението на личността и дори да се превърнат в смисъл на живота ѝ (каквито са политическите, религиозните и друг вид убеждения). Разделителната линия, която Рокич прокарва между нагласите и ценностите се основава на следното разграничение: „а). ценностите *са аспекти на личността и са тясно свързани със собственото чувство за идентичност (Аз).;* б).ценностите са белязани и чувствителни към социалните изисквания и психологическите потребности; в). ценностите са относително стабилни, но не неизменни през жизненото пространство; г).ценностите излизат извън обектите и ситуациите; д). ценностите са подредени (организирани) в йерархия или ценностна система по степен на значимост; т.е. ценностите служат като стандарти или критерии по много различни начини; е). ценностите имат широко разпространени ефекти върху мисълта и действието“[121] *(Rokeach, 1973).*

Съпоставянето на понятията „потребности“ – „ценности“ се изследва в рамките на различни теоретични направления от водещи психолози, между които Г. Олпорт, В. Волф, Х. Вернер, А. Маслоу, Е. Фром, В. Франкъл, М. Рокич, М. Смит, Н. Фидър, Р. Уилямс и др. Единодушието между различните изследователи е пълно и се свежда до твърдението на Т. Шибутани, че всеки постоянен източник на удовлетворение на потребностите придобива висока ценност. Следователно, типологията на ценностите следва да се осъществява на основата на спецификата на техния обект и типа потребност, която се удовлетворява[122] *(Ядов, 1979)*

Част от ценностите са обективно вербализирани, докато друга част са вербализирани частично или ситуативно. По тази причина част от изследователите класифицират ценностите като *имплицитни и експлицитни.* Според Клакхон като обект на изследване могат да се използват имплицитните ценности, защото могат да обяснят последователността на поведението. Тези ценности са потенциално изразими, но процесът на вербализиране зависи от индивидуалните способности и особености на изследваните лица. Основна теза е, че вербализирането не е задължително свързано с ясното рационализиране на определена концепция, но имплицитните ценности са обобщени представи, които могат да бъдат приети или отхвърлени от респондентите[123] *(Клинчарски, 1989).*

Почти всички автори отбелязват, че когнитивното ниво на ценностите в най-голяма степен отразява влиянието на съществуващата в обществото ценностна система, както и ценностите на референтните групи. От своя страна обществената ценностна система иманентно съдържа националните и културни особености на съответната национална и етническа общност.

От друга страна, връзката между познавателното ниво на ценностните ориентации и реалното поведение е най-слаба. Най-малка е мотивиращата му сила и съответно регулативна функция. Това се отразява в разминаването между декларираните и фактическите ценности. Налице е закономерност,

[121] Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York: Free Press.

[122] Ядов, В. А. (ред.) (1979). Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Издательство „Наука“. Ленинград.

[123] Клинчарски, В. (2005). Матрицата. Социалнопсихологически, социологически и културни измерения. Издателство „Пандора Прим“, С.

според която *влиянието на познавателното ниво се засилва с увеличаването на степента на интериоризация на обществените ценности.* Следва да се отбележи, че мотивиращата сила на ценностите може да има както положителен, така и отрицателен знак. Негативно мотивираната нагласа на индивидуалната ценностна система е и афективно, и поведенчески конфликтна с ценностната система на група или дори на цялото общество и се преживява като екзистенциална криза[124] *(Ядов, 1979).*

Изследователите отбелязват, че в ситуациите на допитвате в най-голяма степен се активизира именно когнитивният компонент на ценностната система, в резултат на провокирането на защитните механизми на личността, рационализацията и желанието на респондентите да се представят пред изследователя в желана светлина.

Афективният компонент на ценностите отразява емоционалните преживявания, симпатии и антипатии, одобрение и неодобрение спрямо елементите на околната среда. Основен *резултат от афективния компонент е когнитивната оценка на ситуацията*[125] *(Клинчарски, 1989).* Утвърдено е становището, че резултатите от когнитивната оценка са едни от основните фактори, влияещи върху поведението на индивида. Възникналата когнитивна оценка е емоционално наситена и може да окаже мотивиращо въздействие върху поведението.

Изследванията върху афективния компонент на ценностните ориентации показват, че емоциите не са просто вътрешен стимул, влияещ на мотивацията, а по-скоро съпътстват когнитивната интерпретация и отразяват субективното отношение на личността към тази интерпретация *(Хекхаузен, 1986).*

Поведенческият компонент на ценностите се изразява в тяхната функция да служат като непосредствен подбудител на действието. Дискусионен е въпросът при кои обстоятелства ценностите стават непосредствен подбудител и мотив за действие, както и причините и механизмите на устойчивостта и динамиката на ценностите и ценностната система на индивида. В тази връзка е разграничението на ценностите на *терминални и инструментални*. Според Н. Фидър, терминалните ценности привличат или отблъскват с резултата, докато при инструменталните привлекателността или непривлекателността е свързана с действието[126] *(Попова, 1997).* Следователно различните типове поведение са свързани с положителната или отрицателната валентност на ситуацията, при която то се осъществява. При всички случаи положителната валентност провокира удовлетвореност от ситуацията, а отрицателната води до фрустрация.

Освен като основен подбудител на действието, поведенческият компонент на ценностите се свързва и с техния нормативен характер и регулативна

[124] Ядов, В. А. (ред.) (1979). Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Издательство „Наука". Ленинград.

[125] Клинчарски, В. (2005). Матрицата. Социалнопсихологически, социологически и културни измерения. Издателство „Пандора Прим", С.

[126] Попова, В. (1997). Преходът – свобода или равенство? В: К. Байчинска (ред.) Преходът в България през погледа на социалните науки. АИ „Проф. Марин Дринов", С.

функция. Според част от изследванията, включително и на М. Шериф (Шериф, 1989), социалните ценности са примери за социални норми. При анализа на взаимодействието „социална норма“ – „ценност“, изхождаме от становището, че социалните норми включват обичаите, традициите, стандартите, правилата и други критерии на поведение, които са „стандартизирани“ като последствие от контактите между хората. Социалните норми се формират в процеса на междуличностното общуване и дейност и за да не възникнат конфликти на междуличностно и междугрупово ниво, всеки участник трябва „да приема“ ценностите на другите. Конфликтите по-лесно се редуцират, когато или се стига до взаимен компромис, или когато е налице общност на целите.

Общуването зависи от степента на интериоризация на чуждите ценности, което е трудно постижимо, дори в малките общности – семейство, род, референтна група и др. В ситуациите, когато трябва да се активизира поведенческият компонент, т.е. да се модифицира реалното поведение, на преден план излизат социалните норми като поведенчески стандарти, които „блокират“ други поведенчески актове[127] (Шериф, 1989).

Социалните ценности, усвоени като норми, действат като поведенчески регулатор[128] *(Клинчарски, 1989).*

Може да се направи изводът, че в ситуации на продължителни или резки промени, част от индивидуалните и групови норми се видоизменят, докато други остават ригидни. Това са норми и ценности, които са резултат от социалния опит на много поколения и тяхната универсалност ги прави приложими при всяка ситуация. *Именно те стоят в основата на историческата, включително и етническа, приемственост между поколенията.*

Общото впечатление е за липса на особено изразена ценностна диференциация в съвременното българско общество.

Забелязват се признаци за начало на ценностна промяна в посока от културата на нетърпимостта, колективизма и авторитаризма към културата на индивидуалистичния, либерално-толерантен и прагматичен човек[129] *(Стоилова, Попова, 2020).*

В екстремни ситуации първостепенно значение при формирането на ценностната система на личността има социалната категоризация. Акцент при социалната категоризация в съвременните условия е максимализирането на физическото оцеляване на човека и бъдещето на децата. *Като водеща се утвърждава векторната категоризация „бедни – богати“.*

Ценностните ориентации на личността се определят комплексно от мрежа от влияния, основните между които са:

– непосредственото социално обкръжение; семейството, формалните и неформални групи, групи по интереси и т.н.

---

[127] Шериф (1989). Психология на социалните норми. Изд. „Наука и изкуство“. С.

[128] Клинчарски, В. (2005). Матрицата. Социалнопсихологически, социологически и културни измерения. Издателство „Пандора Прим“, С.

[129] Стоилова, М., Попова, В. (2020). Ценностната система на съвременния българин. ИК „Микрокосмос“, С., с. 92-94.

– социална принадлежност към определена социална група, класа, етнос, нация, политическа симпатия и антипатия.
– действащите в обществото културни норми като система от темпорално формирани социални кодове – образци, идеали, закони и др.
– културното наследство – традиции, обичаи, нрави, религия, историческо минало и т.н.
– междукултурни взаимодействия и влияния.

Процесът не е еднопосочен, личността не се идентифицира непосредствено с групата и обществото. Механизмите са сходни с тези, осигуряващи формирането на националната идентичност. Акцентът отново е поставен върху *доброволното културно приобщаване*[130] *(Неделчева, 2004).*

Може да се направи изводът, че ценностната система на личността е динамично цяло, върху което се отразяват всички външни въздействия. Някои от причините, които могат да доведат до трансформации са следните:

1. *Развитието на личността* (в онтогенетичен план). Определени ценности се заменят с други през различните възрастови периоди.
2. *Непредвидени обстоятелства* (преди всичко с деструктивен характер, т.нар. критични ситуации). Почти всички водят до разместване на ценностните пластове, което се преживява твърде е драматично не само от самия субект, но и от близките му.
3. Внасяне на *доброволни корекции с адаптивна цел.* Понякога личността доброволно възприема нови ценности с цел да запази по-важни.
4. Промени, предизвикани от *груповия натиск* („С каквито се събереш, такъв ставаш“)[131] *(Клинчарски, 1989).*

Между компонентите, изграждащи ценностната система на личността, съществува „йерархична взаимозависимост“, която се определя от психичната дистанция, разделяща ги с Аз-а. Психичната дистанция, от своя страна, определя отношението на личността към съдържащите се в ценностната ѝ система елементи като едновременно с това зависи от актуалната социална ситуация. Ценностните елементи с приблизително равно разстояние от Аз-а образуват *ценностни пластове.* Както между ценностните пластове, така и между тях и Аз-а съществува различна „психологическа дистанция“. Обикновено стабилността на Аз-а съответства на монолитността на ценностната система. В случаите, когато между Аз-а и другите градивни елементи на личността съществува значителна психологическа дистанция, в поведението се проектира дезинтеграция *(Клинчарски, 1989).*

При анализа на подходите към ценностите и ценностните ориентации прилагаме, аналогично на националната идентичност, разграничение на подходите при изследването им.

От гледна точка на вертикалния подход спрямо ценностните ориентации следва да се анализира процесът на формиране на индивидуалните ценности

[130] Неделчева, Т. (2004). Идентичност и време. АИ „Проф. М. Дринов“, с. 59.

[131] Клинчарски, В. (2005). Матрицата. Социалнопсихологически, социологически и културни измерения. Издателство „Пандора Прим“, С., с. 89.

като определен етап от социализацията и част от психосоциалната и социалната идентичност на личността. *Хоризотналният подход* свързва ценностите и ценностните ориентации с битуващите в обществото културни детерминанти. *Репертоарът от споделените ценности осигурява социалните връзки между индивидите, носители на определена национална идентичност.*

Общото между двата подхода е приемането на ценностите като най-силните регулативни и интегриращи механизми на социалното поведение. По типовете отношения между ценностите на обществото и ценностите на личността може да се установи, дали едно общество е в състояние да формира интегрирани личности или в конкретен момент, поради общата си дифузия, може да увеличава броя на дезинтегрираните личности или цели прослойки.

Опираме се върху твърдението, че на индивидуално равнище ценностната система характеризира метамотивационните стремежи на индивидите, а на културно равнище – нормативната система на обществото (Клинчарски, 1989).[132]

– Вертикални подходи при изследването на ценностните нагласи.

Акцент при анализа от гледна точка на вертикалния подход спрямо ценностната система е личността. На личностно ниво се разграничават два основни типа ценности, които са взаимосвързани и взаимозависими. Диагностицират се две относително самостоятелни ценностни системи – *социална и личностна.* Допуска се и съществуването на групови ценностни системи, формирани по социален, професионален или етнически признак. За определен исторически етап, култура и обществено-икономически период социалната ценностна система съдържа целия набор от ценности, достъпни за обществото. Констатацията, *че ценностите се подреждат в йерархизирана структура по степен на значимост и образуват ценностна система е единственият въпрос, по който в литературата съществува единодушно съгласие. Няма спор, че съществуват две относително самостоятелни ценностни системи – социална и личностна.*

При прилагането на вертикалния подход спрямо ценностните ориентации се опираме върху няколко теоретични концепции.

– Ценностните нагласи като компонент на диспозиционната структура на личността.

В съответствие с тезата на В. А. Ядов[133] *(Ядов, 1979),* формирането на ценностните ориентации съответства на висшите социални потребности на личността от саморазвитие и самореализация в конкретни, исторически обусловени форми на дейност, характерни за начина на живот на обществото и социалната група, към която принадлежи индивидът. Ценностните ориентации се приемат от Ядов като компоненти от по-сложна структура, включваща отношението на личността към условията на съществуването ѝ и нейната активност. Социалното поведение е едновременно зависимо от характерните ценностни ориентации на личността, и моделирано от тях. Прогнозирането

[132] Клинчарски, В. (2005). Матрицата. Социалнопсихологически, социологически и културни измерения. Издателство „Пандора Прим", С.

[133] Ядов, В. А. (ред.) (1979). Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Издательство „Наука". Ленинград.

на социалното поведение може да се опре върху типичните прояви на активност, характерни за големите социални общности като същевременно прогнозираният обект е социалният тип личност. В съответствие с концепцията на Ядов, Надирашвили предлага три качествено различни нива на регулация на психическата активност. Първото ниво включва импулсивната, безсъзнателна активност, свързана с конкретни, чувствено дадени предмети. Следователно тя е в пределна степен субективна. Второто ниво е нивото на ситуативната активност, която се осъществява чрез процес на обективизация и възниква при задържане на процеса на удовлетворяване на потребностите. Третото ниво е свързано със социалното поведение на личността. Социалното поведение на личността се определя като волева активност, която се регулира от системата от ценностни ориентации и нравствени принципи, фиксирани в самосъзнанието. Следователно ценностните ориентации имат едновременно регулативна и активизираща функция спрямо личностното и груповото поведение.

От гледна точка на диспозиционната теория на Ядов, личностовите диспозиции са структурирани в йерархия, първото ниво на която се състои от елементарните фиксирани нагласи (атитюди), отразяващи субективния опит на индивида.

Второто ниво се състои от социално фиксирани нагласи, които, според теорията на М. Рокич, се делят на обективни (отразяващи обектите от действителността) и ситуативни (отразяващи начините на действие в определени ситуации).

Третото диспозиционно ниво включва доминиращата насоченост на интересите на личността към определени сфери на социалната активност. Тъй като *това ниво предполага наличие на социална идентификация, можем да предположим, че в него е включен и процесът на първична национална идентификация с нацията, към която личността принадлежи.*

Четвъртото ниво на личностните диспозиции образува системата от ценностни ориентации към определени цели и начините за постигането им. Следователно това ниво има най-силна мотивираща сила. Функционирането на диспозиционната система се осъществява чрез поведението, което също е структурирано йерархично. Първото ниво включва реакциите на субекта на реалната предметна ситуация. Второто ниво се състои от редица привични действия, които образуват елементарна социално значима единица на поведението, чиято цел е установяването на съответствие между социалните ситуации и социалните потребности. Най-високото ниво на социалното поведение е подчинено на специфичния жизнен план и е свързано с жизнените цели на личността. В. Зейгарник твърди, че устойчивостта на личностното поведение зависи от йерархията и относителната устойчивост на личностовите мотиви, които определят нейните интереси, ценности и позиции. Следователно, смяната на водещите мотиви означава смяна на интересите и ценностите.

Това дава основание да се направи изводът, че *ценностните ориентации и доминиращата насоченост на личността като висши нива от диспозиционната структура на личността детерминират саморегулацията на поведението.* Социалното поведение на личността зависи от няколко основни групи фак-

тори, между които са *функционирането на социалната система, личностните особености, особеностите на системата от ориентации, социални нагласи и мотиви, характеристиките на междуличностното общуване и др.*

По-детайлното разглеждане на концепцията за диспозиционната структура на личността на В. Ядов дава основание да се обособят няколко извода:

- На първо място включването на ценностните ориентации в структурата на личността обяснява и включването на социалните детерминанти на мотивацията на поведението, чиито източници са обществено-икономическата природа на обществото, моралът, културата и идеологията.
- На второ място ценностните ориентации са компонент на четвъртата, висша степен от диспозиционната структура на личността, заедно със социалните нагласи, т.е. атитюдите.
- На трето място ценностите детерминират отношението на личността към фактите от действителността, отразено в т.нар. фиксирани социални установки.
- На четвърто място съществува взаимозависимост между ценностите и други компоненти на диспозиционната структура на личността, между които „убеждения“ и „нагласи“.

Сходна с концепцията на Ядов е и позицията, защитавана в западно-европейската психология от Олпорт и Върнан. *Според нея ценностната сфера се състои от устойчиви и централни клъстъри от вярвания, мисли и чувства, които влияят или определят важни оценки или избори, отнасящи се до хора, ситуации или идеи. Операционално ценностите се различават от атитюдите по това, че са по-малко на брой, по-общи, по-малко ситуативно обвързани и по-устойчиви на модифициране* (Тодорова, 1990). Следователно ценностите влияят върху съжденията и действията на човек, извън специфичните ситуации, осигурявайки рамка за възприемане и организиране на опита и за избор на насоките на поведението. Тази трактовка на ценностите е основа за съставянето на първата скала за измерването им, създадена от Олпорт и Върнан (Allport,G. 1964). Скалата е конструирана за измерване на относителната важност на шест основни личностни интереса или мотива – теоретически, естетически, икономически, социални, политически и религиозни. Залага се идеята, че при теоретическият тип ценности доминиращият мотив е търсенето на истината, а основната цел е подреждането и систематизацията на получените знания; за икономическия тип ценности основният акцент е ползата; за естетическия тип висшата ценност е във формата и хармонията; при социалния тип висшите ценности са свързани с привързаността, съпричастността и любовта към хората; политическият тип се интересува най-вече от властта; за религиозния тип висшата ценност е единството с бога.

В обобщение може да се твърди, че първите социално-психологически изследвания на ценностите ги интерпретират повече като интереси или цели на индивида, отколкото като морални императиви.

В американската социална психология и социология се утвърждава тезата са *ценностите като част от нормативната система на личността, групата и обществото.* Основният акцент в търсенията на изследователите е поставен

върху ценностите като мотив за определен тип поведение. Счита се, че ценност е не само това, което човек желае (цени), но и това, което счита, че трябва да постигне. Тази цел се екстраполира като очакване или изискване и към останалите членове на групата, общността и цялото общество. На тази база Клакхон определя ценността не просто като предпочитание, което се чувства или счита за оправдано – морално или по разумни причини, но и като движещ мотив, подчинен на индивидуалните естетически критерии. Ценностите биват два основни вида. Когато са *експлицитни* и концептуализирани, те служат за критерий при съжденията, предпочитанията и избора на определен поведенчески модел. Когато ценността остане имплицитна, поведението, което се отнася до тази ценност, има характер на потенциално детерминиращ стимул.

При анализа на ценностните ориентации в руската социална психология акцентът е поставен върху индивидуалното и общественото битие. *Когато съотношението между общественото и индивидуалното битие е пропорционално (например налице е личностова и обществена апатия), не се наблюдава разминаване между акцентите в диспозиционната структура и реалното поведение на личността. Разминаването между съдържанието на личностовите диспозиции и фактическото поведение на индивида е резултат от влиянието на комплекс от социални и индивидуални фактори. Към социалните фактори спадат противоречивите ценностно-нормативни стандарти, прилагани спрямо различните индивиди или цели обществени страти, както и несъответствието между индивидуалните и обществените потребности.* Към индивидуалните фактори спадат „диспозиционната незрялост", т.е. фиксацията върху низшите нива от диспозиционната структура, дифузията на идентичността и др.[134] *(Ядов, 1989).*

Друго направление при изследването на ценностите и ценностните ориентации се позиционира в рамките на *психологията на развитието*. Акцент при тези проучвания е индивидуалното развитие на ценностите във възрастов план. Изследват се появата и развитието на чувството за алтруизъм, естетическите и др. ценности при децата. Плодотворни в този аспект са идеите на Ж. Пиаже за егоцентризма при децата, който се проявява и в моралната сфера. Значителна част от проучванията на Пиаже са насочени към влиянието на семейството, социалните и икономическите фактори върху интериоризацията на нормите.

Водени от тези принципи за възпитание, Колберг и неговите сътрудници се насочват към изучаването на някои педагогически механизми на въздействие върху моралното развитие.

Както посочва Маринова в анализите си, според последните изследвания на моралните ценности, възрастовото развитие на моралното ценностно присъствие може да бъде описано и експериментално изследвано чрез парадигмата „емоционално общуване – делово общуване". Тя е подходяща за анализа на моралните ценности, които се реализират в отношението на индивида към света, обществото и към себе си.

---

[134] Ядов, В. А. (ред.) (1979). Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Издательство „Наука". Ленинград.

„В различните възрасти според водещата дейност се толерират морални ценности, засягащи морални характеристики на междуличностното и деловото общуване. Във възрастов план може да се очаква пулсиращо толериране на тези две групи ценности. В рамките на тази схема юношите би трябвало да имат предпочитание към ценностите на междуличностното общуване, докато у работещата младеж постепенно нараства ролята на ценностите на деловото общуване“[135] *(Маринова, 1998).*

Според Маринова индивидуалната динамика на моралните ценности, представена чрез парадигмата „делово-емоционално общуване“ зависи от: 1. Възрастта и възрастово-специфичния начин на общуване и възрастовото изменение на индивидуалните нагласи. 2. Индивидуалните нагласи 3. Пола 4. Професионалното и емоционално благополучие.

При изследване на ценностите на българската младеж през 2016 г. Лазаров констатира няколко основни причини за т.нар. „морална криза на обществото“, която се проявява като деструктивност и самодеструктивност (наркомания и суицидно поведение). На първо място толерирането на морала на едностранно уважение рекушира негативно върху отношенията между поколенията. Авторитарността на родителския контрол, тревожността на родителя и икономическата нестабилност на семейството се допълват от това, че юношата не приема чуждата гледна точка. От друга страна е налице тенденция към оттегляне от ценностите, свързани с колективния начин на живот, които са типични за училището като социална институция[136] *(Лазаров, 2016).*

Психологическото обяснение за мястото и ролята на ценностите за личността задължително предполага концептуализирането им в контекста на теорията за психосоциалната идентичност.

Идеята за тясната връзка между ценностната система и идентичността е анализирана от М. Рокич. Интересен анализ на структурната взаимовръзката между Аз-а и ценностите предлага В.Клинчарски, прилагайки теорията за психичното поле на К. Левин към проблема за ценностите. Както беше описано, в съответствие с тази теория Клинчарски диференцира три ценностни подструктури: Аз-концепцията, референтните групи и общочовешките ценности. Посочените три подструктури образуват тримерно ценностно пространство, което е част от „психичното пространство“, което има по-широк обхват, но същата йерархична и съдържателна структура *(Клинчарски, 1989).*

Центърът на системата, състояща се от Аз, референтни групи и общочовешки ценности е Азът, който по съдържание е близък до понятието „идеологически Аз“, предложено от Ериксън. За разлика от позицията на Клинчарски, според която всички елементи на Аз-концепцията са ценностни, според Байчинска само елементът, наречен „идеологически Аз“ има статуса на подструк-

[135] Маринова, Е. (1998). Личностни нагласи и морални ценности на младежта. В: Социалните науки и социалната промяна в България., Акад. Изд. „Проф. М. Дринов“, С., с. 61.

[136] Лазаров, М. (2016). Махалото на XX век (Социалнополитически промени и ценностна криза). Изд. „М-18“. С.

тура, включена в ценностната система. Не всички компоненти на Аз-концепцията имат характера на ценност поради негативния си характер (напр. като компонент на самооценката), както и не всички ценности имат Азов характер. Азът и ценностите образуват единно цяло на определен етап от развитието на ценностната система. Идеологичният Аз е част от една страна от ценностната система, от друга – от Аз-концепцията. Следователно той е *единство от две относително диференцирани психични структури – от Аз-концепцията, от една страна, и от ценностната система – от друга. Идеологическият Аз по съдържание е резултат от взаимното проникване на общочовешките ценности и превръщането им в аспект от Аз-концепцията.*

Съществуват две основни тенденции. От една страна – съответствие и хармония между ценностите на макро-, средно и микроравнище, при което не е налице социално и напрежение, и от друга страна – несъответствие между трите равнища на ценностни ориентации. Независимо дали трите нива са съотносими или конфликтни, те се намират в някаква йерархична структура. В тази структура определени цели са *стуктурообразуващи или централни. Те определят т.нар.ценности – цели, които са в основата на човешката дейност и определят смисъла на живота на личността.* Това образуват централните ядра на ценностите на трите нива – личност, група, общество.

фиг.1

Непосредствено свързани с ценностите-цели са *ценностите – средства. Те сочат конвенционално одобряваните или осъждани или нежелани начини за постигането на жизнените цели.*

В литературата са описани и обяснени редица случаи, когато универсалните ценности – цели, разпространявани в дадено общество и институционално подкрепяни форми и средства за тяхното постигане настъпва противоречие поради невъзможността тези ценности да бъдат постигнати по законно регламентиран начин. Това е твърде характерно за обществата в преход. Състояние, дефинирано като аномия. Терминът е въведен от Е. Дюркем[137] *(Дюркем, 1994).*

[137] Дюркейм, Е. (1994). Избрано (съст. Е. Михайловска). ИК „Критика и хуманизъм", С.

Според определението за аномия, това е състояние на обществото, при което ценностната система не може да изпълнява интегративната си функция. Ценностите-идеали нямат силата да мотивират индивидуалното и групово поведение; законите и нормите на обществото масово се нарушават, увеличават се престъпността и самоубийствата; цели социални групи изпадат в състояние на апатия и бездействие; увеличава се отчуждението, песимизмът и чувството за безизходица. Тези „социални болести" рефлектират и върху здравословното състояние на хората – увеличават се психичните разстройства, зависимостите и т.н.

До такова състояние стига всяко общество, чиито официални институции обслужват частните интереси на управляващия елит, и в което, по една или друга причина, са нарушени механизмите на социален контрол[138] *(Дюркем, 1994).*

Продължителният обществен преход и битуващата продължително време ситуация на обществена и социална несигурност, водят до увеличаване на напрежението, както на макроравнище, така и на ниво личност и група. Възприемането на ситуацията на продължителен преход се оценява предимно като „нестабилна", „неясна", „тревожна", което води до преживяване на значителен дискомфорт и напрежение. Това предполага отсъствие на предпоставки за активно поведение и готовност за решаване на съществуващите проблеми. Тези фактори влияят върху различните компоненти на ценностните ориентации – когнитивни, емоционални и поведенчески. В случаите, когато изискванията на средата превишават ресурсите на личността, се наблюдава особен тип взаимодействие между личността и ситуацията, което се определя като психичен стрес (Лазарус, Фолкман).

Анализът на ценностите в ситуация на обществена промяна дава основание на Байчинска да въведе понятието „ценностен стрес" (Байчинска, 1994), като еквивалент на понятията „лека и средна степен на ценностно затруднение". Според изследователката „степента на продължителност зависи от степента на устойчивост на индивидуалната жизнена ситуация. Ако ситуацията, която предизвикваща стреса е неизменна във времето, ценностният стрес придобива дълговременен характер"[139] *(Байчинска, 1994:89).* Ако в определени ситуации две ценности, които традиционно заемат високо място в йерархията (напр. работа и семейно щастие), е невъзможно да бъдат реализирани, възниква т.нар. „ценностен конфликт". Ценностният конфликт е основен обект на изследване в „себе-конфронтационните" експерименти на Рокич. Може да се направи изводът, че ценностни затруднения, свързани с реализацията на определена ценност, се наблюдават в устойчивите жизнени периоди, докато ценностни затруднения, провокирани от противоречия в съдържанието на различни ценности (или т.нар. ценностен конфликт) по-често се наблюдава през транзитивните жизнени периоди.

Обобщавайки, Байчинска диференцира проблемно ориентираните стратегии в две групи – активни и пасивни. Към активните могат да бъдат отнесени ценностното утвърждаване и ценностното изменение. При ценностното утвърждаване е активизиран поведенческият компонент и се провокират активни действия,

[138] Дюркейм, Е. (1994). Избрано (съст. Е. Михайловска). ИК „Критика и хуманизъм", С.

[139] Байчинска, К. (2002). Модернизиращата и консервативната тенденция в ценностите на съвременната българска култура. Социологически проблеми. 3-4, с. 89.

насочени към практическо изменение на елементите на ситуацията, които предизвикват ценностен стрес (Байчинска, 1994). Ценностното изменение предполага изменение на съдържанието на идеалния стандарт, т.е. промяна на когнитивния компонент на ценностната система. Следователно, двата начина са противоположни, но общото между тях е стремежът към обезпечаване на контрол над средата. Посочените два начина за справяне са конкретизация на теоретичната идея за наличието на два типа контрол над средата – първичен и вторичен. Съгласно тази теория първичният контрол е насочен към изменение на околната среда с цел реализирането на вътрешни изисквания. Вторичният тип контрол е насочен навътре, към самоизменение с цел адаптиране към външния свят.

Към пасивния тип стратегии за справяне със стреса се отнасят *реалистичната адаптация и дистанцирането*. Реалистичната адаптация е свързана с приемането на ситуацията, независимо, че тя те отговаря на идеалните жизнени стандарти на личността. Реалистичната адаптация в определена степен се допълва от друга стратегия – дистанцирането. То се проявява като опит на личността да пренебрегне ценностното затруднение.

Изследванията на стреса показват, че в случаите, когато ценностните затруднения се приемат като обусловени от ситуация, оценявана като допускаща изменения, по-вероятно е да доминират пасивните стратегии. В случаите, когато ценностните затруднения се оценяват като обусловени от ситуации, оценени като допускащи изменения, ще доминират активните стратегии.

Емпиричните изследвания, проведени от Байчинска *(Байчинска, 2005, 2007, 2019)* ѝ дават основание да докаже две хипотези, отнасящи се до структурата на ценностите:

1. Ценностното утвърждаване и ценностното изменение формират две относително независими стратегии за справяне с ценностния стрес. Тези стратегии рапрезентират две противоположни типа контрол върху средата – първичен и вторичен. Реалистичната адаптация и дистанцирането формират трети тип относително независима съзерцателно-защитна стратегия.

2. Ценностното утвърждаване и ценностното изменение формират активна стратегия, която съответства на контролиращата интенция на съзнанието. Реалистичната адаптация и дистанцирането формират пасивен тип стратегия, съответстваща на съзерцетелно-защитната интенция на съзнанието. Подобна структура би свидетелствала в полза на определящата роля на общата интенционалност на съзнанието по отношение на конкретните начини за справяне с ценностния стрес. Предполага се наличието на два основни типа интенционални установки на съзнанието – контролираща и съзерцателно-защитна“[140] *(Байчинска, Гарванова, 2008)*.

Следователно справянето с ценностния стрес се състои от два етапа. На първо място се осъществява избор на тип стратегия – контролна или защитна. След като изборът на стратегия е направен, следва избор на конкретния начин за справяне със стреса.

---

[140] Байчинска, К., Гарванова, М. (2008). Променя ли се ценностната система на съвременния българин? В: П. Николов (съст.) Личност, социална среда, активност. III Национална конференция с международно участие 2006 г. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“, 107-114.

Фиг. 1. Схематично изображение на структурата на начините за справяне с ценностния стрес (Байчинска, 1994: 96)

Справянето с продължителен ценностен стрес се осъществява обикновено чрез съвкупност от посочените стратегии. Разликата се състои в честотата, с която те се използват.

Байчинска счита, че понятието „ценностен стрес“ е подходящо само за устойчивите жизнени периоди. Според нейната хипотеза ценностната система е най-гъвкава през транзитивните жизнени периоди. Както вече беше отбелязано, устойчивостта на ценностната система се обезпечава от нейното „ядро“, т.е. от т.нар. “идеологичен“ или светогледен Аз.

В устойчивите периоди, идеологическият Аз притежава центроустремителна сила. В транзитивните жизнени периоди той престава да функционира нормално. Наблюдава се негативно емоционално състояние, което поставя под съмнение светогледната идентичност на личността, т.е. нейния смисъл в живота. Това състояние Байчинска нарича *„ценностна или светогледна криза“.* Тя *се приема като частен случай на кризата на идентичността.*

Както отбелязва Байчинска, ценностната криза, независимо от нейната форма, е екстремална ситуация във функционирането на ценностната система. *В устойчивите жизнени периоди доминират съзнаваните ценности, а несъзнаваните се проявяват под формата на функционални реверсии. В условията на ценностна криза функционалните реверсии стават правило, а не изключение. Нараства ролята на несъзнавания ценностен комплекс. Налице е ценностна амбивалентност, която води до динамично и неустойчиво състояние. Кризата обикновено се разрешава чрез замяната на идеологемите с техните противоположни, което води до реорганизация на ценностните пространства.*

Байчинска обобщава, че съществуват два основни типа детерминанти на гъвкавостта на ценностната система – структурна и функционално-процесуална. Под структурна детерминация се разбират степента на вертикална йерархизация, степента на когнитивна диференциация на идеологическия Аз, разпределението на енергиите между ядрените и периферните ценности и т.н.

При разглеждането на теориите, включени в хоризонталния подход при анализа на ценностните нагласи се придържаме към разграничението, предложено от Кр. Байчинска *(Байчинска, 1994).*

– Структурно-енергетичен подход на М. Рокич..

М. Рокич, който е един от най-известните изследователи на ценностите, ги определя като *предпочитани начини на поведение или крайни цели, разположени на континуума на значимостта.* Рокич приема ценностните ориентации за базисни убеждения на индивида относно желателността, правилността, задължителността на определени жизнени цели, съчетани с репертоар от поведенчески техники за постигането им. Следователно *ценността е устойчива убеденост, че специфичен стил на поведение или начин на съществуване са личностно или социално предпочитани, за разлика от противоположния начин на поведение, личностно или групово битие. Тези убеждения са разположени в континуум и имат различна относителна важност за отделния човек, група или общество.* „Ценностите са абстрактни идеали, позитивни или негативни, необвързани с някакъв предмет или ситуация, представящи личностни вярвания за идеалните начини на поведение или идеалните крайни цели. Примери за идеалните начини на поведение са търсенето на истината и красотата, поддържането на ред и чистота, поведение, което е искрено, справедливо и състрадателно и т.н.“[141] *(Rokeach, 1973:124).*

Ценностите образуват система от гледна точка на тяхната значимост. По тази причина от методологическа гледна точка Рокич приема, че изучаването на ценностите следва да се осъществява чрез тяхното ранжиране. Този метод се основава на върху необходимостта от отразяването на феноменологията на ценностния избор. Според него, ценностният избор, както и всеки друг поведенчески избор е по-скоро резултат от процеса на ранжиране, отколкото на скалиране. Самото ранжиране има своя критерий в Аз-а на личността. „Животът е свързан с оценяване, базирано върху Аз-а“ *(Rokeach, 1973).*

Рокич приема, че характеристиките на ценностния избор се отразяват адекватно в процедурата на ранжирането. Зад тази процедура лежат няколко имплицитни постулата: 1. Всеки два ценностни обекта могат да бъдат сравнени и оценени от гледна точка на степента на тяхната значимост за индивида. Тъждество по отношение на значимостта на ценностните обекти се изключва. 2. Съществува единен критерий за оценка на значимостта на ценностните обекти. 3. Ценностната система има вертикално йерархичен характер, т.е. ценностите са наредени по критерия значимост линейно – от по-ценни към по-малко ценни. Методиката на Рокич спада към т. нар. директни методи за изследване и е изградена върху *вертикален йерархичен структурен модел.*

В съответствие със своя енергетично ориентиран ценностен модел, М. Рокич счита, че изменението на ценностната система е свързано с промяна на интензитета на дадена ценност, а не в нейното съдържание. Експериментално изменението се фиксира в промяна на ранга на ценността.

Рокич разглежда промяната едновременно на микро- и макроравнище. На макроравнище Рокич прави мащабно изследване на динамиката на ценностната система на американското общество за 13-годишен период – от 1968 до 1981 г.

[141] Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York: Free Press, p. 124.

Основният извод, който Рокич прави, е, че ценностните приоритети в американското общество са в по-голяма степен личностно, а не колективно ориентирани. Рокич твърди, че данните свидетелстват за „изменение от колективно ориентирани ценности към ценности, свързани с личната компетентност“ *(Rokeach&Ball-Rokeach, 1989:783).*

Основната идея на Рокич относно изменението в ценностната йерархия се опира върху когнитивните теории за баланса. Основната му хипотеза е, че ако осъзнаването на несъгласуваността между две ценности провокира неудовлетвореност на личността от себе си като морално и компетентно същество, тази несъгласуваност се редуцира чрез когнитивна реорганизация на ценностната йерархия.

В края на живота си Рокич прави следното обобщение на получените резултати, отнасящи се до ценностната стабилност и изменение: „Предишните експериментални изследвания внушават, че основните мотивационни процеси, които обезпечават изменението на ценността или нейната стабилност, са свързани с предизвиканите чувства на неудовлетвореност или удовлетвореност от себе си. Тези чувства могат да бъдат предизвикани чрез създаването на условия, при които личността осъзнава съответствията или несъответствията, съществуващи в нейната светогледна система… Ценностното изменение е резултат от преживяване на неудовлетвореност от себе си и се предизвиква с цел тези чувства да бъдат редуцирани. Обратно, ценностната стабилност е резултат от преживяната удовлетвореност от себе си и следователно от потвърждението на съществуващата светогледна система“ *(Rokeach&Ball-Rokeach, 1989:788).*

В периода 2007-2018 година от автора е проведено лонгитюдно емпирично изследване на спецификата на ценностната система на студентите с методиката на М. Рокич. Българските студенти, взели участие в проучването, са 320 (100 мъже и 120 жени). Студентите се обучават във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“(208), ЮЗУ „Н. Рилски“(86) и ШУ “К. Преславски“(26). Обучават се в специалностите педагогика – 44, икономика – 52, психология – 154, социални дейности – 41 и философия – 29 и са на възраст между 19 и 22 год.

Таблица 1. Структура на извадката

Пол	Българи	Руснаци	Общо
Мъже	100	97	197
Жени	220	243	463
Общо	320	340	660

Съществена цел на емпиричното проучване е анализ на статуса и динамиката на ценностните нагласи на студентите, съотнесени към темпа на икономическа трансформация. За осъществяването на тази цел следва да се анализират данни от лонгитюдно авторско изследване, реализирано в периода 2007 -2017 година.

Данните от проучването, проведено през 2016-2017 година показват следното ранжиране на терминалните ценности при българите:

Таблица 2. Терминални ценности – българи (общо мъже и жени)

	Средно	Ранг
Здраве	4.468	1
Любов	5.750	2
Развитие	6.795	3
Познание	7.064	4
Увереност в себе си	7.660	5
Активен живот	8.000	6
Приятели	8.232	7
Щастлив семеен живот	8.426	8
Свобода	8.429	9
Пари	9.065	10
Продуктивен живот	9.635	11
Интересна работа	9.852	12
Мъдрост	9.929	13
Творчество	12.160	14
Обществено признание	12.786	15
Развлечения	12.833	16
Красота на природата	13.455	17
Щастие за другите	13.526	18

Ядрото на ценностна система на българските студенти включва ценностите *здраве, любов, развитие, познание и увереност в себе си.*

Данните от 2007 година показват следното ранжиране на ценностите при българските студенти:

Таблица 3. Терминални ценности – българи, 2007.

	Ценност	средно	стандартно отклонение	Ранг
1	Здраве	3.421	3.554	1
2	Любов	6.884	4.643	2
3	добри и верни приятели	7.355	4.211	3
4	увереност в себе си	7.711	4.495	4
5	Развитие	7.760	4.157	5
6	Свобода	8.017	4.539	6

7	Активен и деен живот	8.455	4.506	7
8	Знания	8.678	4.420	8
9	Жизнена мъдрост	8.686	4.935	9
10	Материално обезпечен живот	9.107	5.506	10
11	Щастлив и семеен живот	9.256	5.344	11
12	Интересна работа	9.950	3.851	12
13	Продуктивен живот	11.058	4.547	13
14	Обществено признание	12.041	4.864	14
15	Развлечения	12.157	4.299	15
16	Щастие за другите	12.893	4.670	16
17	Красота на природата и изкуството	13.331	4.172	17
18	Творчество	13.579	3.898	18

От представените резултати ясно се разграничава ядрото на ценностната система на българските студенти, което се състои от ценностите, ранжирани на първите пет места. За българските респонденти ядрото на ценностната система включва ценностите *здраве, любов, добри и верни приятели и развитие.* Прави впечатление голямата разлика в средните стойности на ценностите, ранжирани на първо място и останалите рангови места. Ценността „здраве“ е ранжирана на първо място от мнозинството български студенти, което определя високия ѝ интензитет. Резултатът кореспондира с установените от водещите анализатори на българския национален характер *(Хаджийки, 2002; Семов, 2001; Драганов 2001 и др.)* национално-специфични черти и характерния за българина инстинкт за самосъхранение и привързаност към семейството и приятелите.

В сравнителен план можем да направим генералното заключение, че по отношение на ядрото на ценностната система на българските студенти не се наблюдава съществена трансформация, тъй като и при двете проведени авторски изследвания – през 2007 и през 2018 година четири от петте ценности, образуващи ценностното ядро запазват ранговите си места. Това са ценностите **здраве, любов, развитие и увереност в себе си**. *Следователно е налице константност, обвързана с постоянни, национално специфични черти.*

В актуалното изследване най-нисък ранг и следователно най-нисък интензитет имат ценностите *обществено признание, развлечения красота на природата и щастие за другите.* Данните от проучването, проведено през 2007 година сочат, че най-нисък интензитет, а следователно и мотивираща сила имат ценностите *творчество, красота на природата и изкуството, щастие за другите, развлечения и обществено признание. Т.е. и при тази група ценности и налице дълготрайна тенденция, кореспондираща с характерната за българските студенти битово-защитна и съзерцателна обществена позиция.*

Групирането на ценностите от въпросника на Рокич по сходство се извършва посредством йерархичен клъстерен анализ (Complete Linkage, Euclidean Distances).

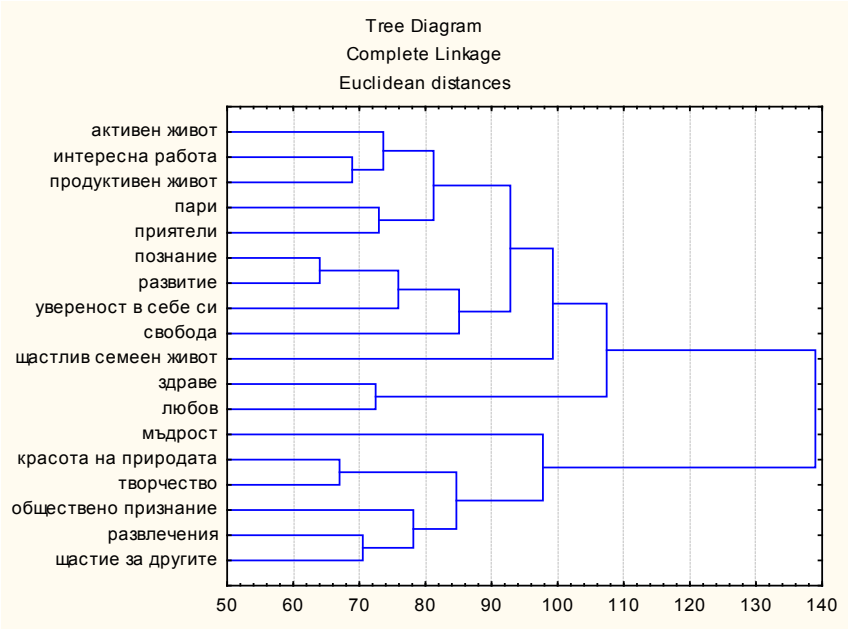

Диаграма 1. Групиране по сходство – българи

На ниво на агломерация 100 ясно се оформят няколко групи ценности. Първата включва ценностите *активен живот, интересна работа*, *продуктивен живот, пари и добри приятели.* Втората включва ценностите *познание, развитие, увереност в себе си и свобода.* В третата група попадат ценностите *щастлив семеен живот, здраве и, любов.* В четвъртата група *се включват ценностите житейска мъдрост, красота на природата, творчество, обществено признание, развлечения и щастие за другите.* Прави впечатление хомогенността на ценностния избор, предполагащ адекватно ценностно самоопределение, респективно ценностна идентичност.

Можем да направим извода, че установеният от други изследователи, работещи в областта на българската народопсихология *(Драганов; Семов, 2001)* приоритет, който българите отдават на ценността «здраве» в исторически аспект, не само запазва, своето значение в ситуацията на продължителен обществен преход и пазарни условия, но дори увеличава своя интензитет. В нашето проучване тя заема първо рангово място в ценностната йерархия на българските студенти. По аналогия с направените от Байчинска *(Байчинска, 1994)* изводи, свързани със състоянието на «ценностен стрес», можем да твърдим, че при българите е налице активизиране на «битово-защитната» ценностна ориентация. Поставя се акцент върху оцеляването и приспособяването.

В следващата таблица са обобщени резултатите, получени от теста на Рокич по отношение на българите – мъже.

Таблица 4. Терминални ценности – българи мъже (v1=1)AND(v2=1)

	Средно	Ранг
здраве	5.603	1
любов	6.111	2
развитие	6.111	3
увереност в себе си	6.556	4
познание	7.143	5
щастлив семеен живот	8.000	6
приятели	8.333	7
свобода	8.587	8
активен живот	8.984	9
пари	8.984	10
продуктивен живот	9.651	11
интересна работа	9.873	12
мъдрост	9.889	13
творчество	11.921	14
обществено признание	11.984	15
развлечения	13.349	16
красота на природата	13.714	17
щастие за другите	13.984	18

Ядрото на ценностната система на мъжете-българи се състои от ценностите *здраве, любов, развитие, увереност в себе си и познание.* Последните рангови места заемат ценностите *щастие за другите, красота на природата, развлечения и обществено признание.*

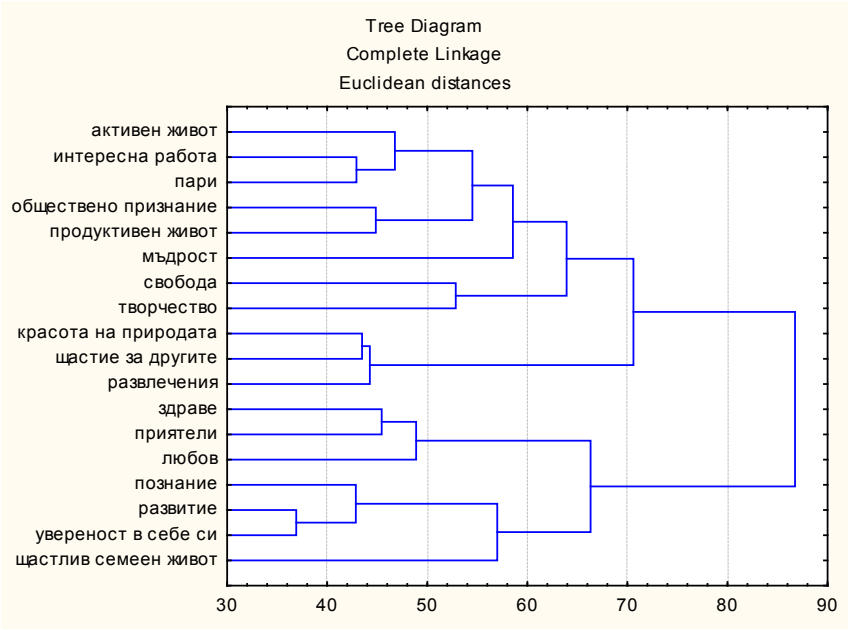

Диаграма 2. Дендограма терминални ценности – българи мъже

Както се вижда от фигурата, студентите – мъже групират ценностите по следния начин: На ниво 70 се наблюдават 2 добре обособени групи.

В първата попадат ценностите активен живот, интересна работа, пари, обществено признание, продуктивен живот, мъдрост, свобода, творчество, красота на природата, щастие за другите и развлечения.

Във втората група са включени ценностите здраве, приятели, любов, познание, развитие, увереност в себе и щастлив семеен живот.

Изводът от получените данни е, че младите мъже адекватно разграничават визията за професионалното си бъдеще от личните взаимоотношения и демонстрират готовност за професионална активност.

Таблица 5. Терминални ценности – българи жени (v1=1)AND(v2=2)

	Средно	Ранг
здраве	3.699	1
любов	5.505	2
познание	7.011	3
развитие	7.258	4
активен живот	7.333	5
приятели	8.163	6
свобода	8.323	7
увереност в себе си	8.409	8
щастлив семеен живот	8.717	9
пари	9.120	10
продуктивен живот	9.624	11
интересна работа	9.837	12
мъдрост	9.957	13
творчество	12.323	14
развлечения	12.484	15
щастие за другите	13.215	16
красота на природата	13.280	17
обществено признание	13.326	18

Ядрото на ценностната система при българките се състои от ценностите *здраве, любов, развитие, познание и активен живот.* С най-нисък интензитет са ценностите обществено признание, красота на природата, щастие за другите, развлечения и творчество.

Дендограмата представя начина на групиране на терминалните ценности при жените.

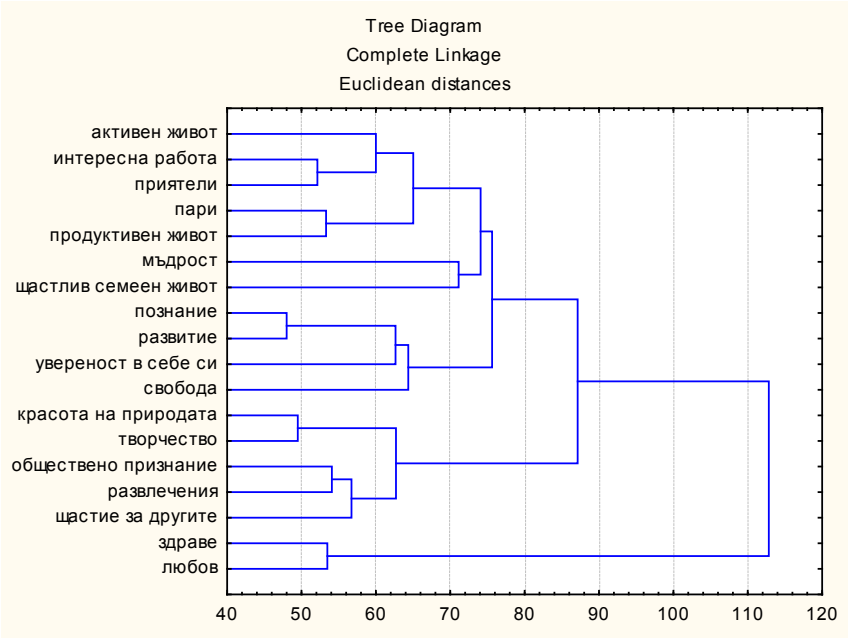

Диаграма 4. Дендограма терминални ценности – българи жени

На ниво 80 ясно се диференцират две групи терминални ценности, предпочетени от българките. В първата група са включени ценностите активен живот, интересна работа, приятели, пари, продуктивен живот, мъдрост, щастлив семеен живот, познание, развитие, увереност в себе си и свобода. Във втората група попадат ценностите красота на природата, творчество, обществено признание, развлечения, щастие за другите, здраве и любов. От разпределението на ценностите можем да направим извода, че семантичната диференциация на ценностите при българките е по-скоро дифузна.

Сравнителният анализ на ценностното ядро на терминалните ценности при мъжете и жените може да се обобщи по следния начин:

Таблица 6. Ядро на ценностната система – българи

МЪЖЕ	ЖЕНИ
Здраве	*Здраве*
любов	*любов*
развитие	*развитие*
познание	*познание*
увереност в себе си	*активен живот*

Както се вижда от таблицата при българите – мъже и жени е налице йерархична и семантична еднородност на ядрото на ценностната система.

Както вече споменахме, инструменталните ценности са убеждения в това, че даден начин на поведение от лична и социална гледна точка е по-приемлив от друг във всички житейски ситуации.

Обобщените данни от ранжирането на инструменталните ценности при българите са представени в следващата таблица:

Таблица 7. Инструментални ценности – българи (общо мъже и жени)

	Средно	Ранг
отговорност	7.051	1
образованост	7.776	2
независимост	7.872	3
честност	8.013	4
самоконтрол	8.256	5
възпитаност	8.361	6
воля	8.526	7
изпълнителност	8.782	8
смелост	8.923	9
ефективност в работата	9.192	10
широта на възгледите	9.300	11
рационализъм	9.852	12
чувствителност	9.905	13
търпимост	10.156	14
жизнерадостност	10.641	15
акуратност (чистоплътност)	10.690	16
високи изисквания	11.487	17
непримиримост към недостатъци (свои и чужди)	12.735	18

Както се вижда от таблицата, ядрото на ценностната система от инструментални ценности при българите се състои от ценностите *отговорност, образованост, независимост, честност и самоконтрол. Това са моделите на поведение, които българските студенти ценят в най-голяма степен.* На последно място са поставени ценностите непримиримост към недостатъци, високи изисквания, чистоплътност, жизнерадостност и търпимост.

При детайлния анализ на инструменталните ценности по пол се идентифицират следните резултати:

Таблица 8. Инструментални ценности – българи мъже

	Средно	Ранг
отговорност	5.508	1
честност	7.400	2
образованост	7.714	3
воля	7.825	4
независимост	7.937	5
самоконтрол	8.175	6
широта на възгледите	8.721	7
изпълнителност	8.841	8
смелост	8.857	9
рационализъм	8.984	10
възпитаност	9.129	11
ефективност в работата	9.302	12
чувствителност	10.121	13
търпимост	10.613	14
жизнерадостност	10.905	15
високи изисквания	11.683	16
акуратност (чистоплътност)	12.290	17
непримиримост към недостатъци (свои и чужди)	12.429	18

Ядрото от инструментални ценности при българите – мъже се състои от ценностите *отговорност, честност, образованост, твърда воля и независимост.* На последните рангови места са ценностите непримиримост към недостатъците, чистоплътност, високи изисквания, жизнирадостност и търпимост.

Детайлният анализ на ранжирането на инструменталните ценности при жените – българки е отразен в следващата таблица:

Таблица 9. Инструментални ценности – българи жени

	Средно	Ранг
образованост	7.817	1
независимост	7.828	2
възпитаност	7.849	3
отговорност	8.097	4
самоконтрол	8.312	5
честност	8.418	6
изпълнителност	8.742	7
смелост	8.968	8

Воля	9.000	9
ефективност в работата	9.118	10
акуратност (чистоплътност)	9.624	11
широта на възгледите	9.697	12
чувствителност	9.764	13
търпимост	9.848	14
рационализъм	10.446	15
жизнерадостност	10.462	16
високи изисквания	11.352	17
непримиримост към недостатъци (свои и чужди)	12.946	18

Ядрото от инструментални ценности на българите – жени включва ценностите *образованост, независимост, възпитаност, отговорност и самоконтрол.* На последните рангови места са ценностите непримиримост към недостатъците, високи изисквания, жизнерадостност и рационализъм. Резултат, кореспондиращ със социално приемливи модели на поведение.

Ценностното ядро от инструментални ценности при двете извадки е обобщено в следващите таблици.

Таблица 10. Ядро от инструментални ценности – българи

МЪЖЕ	ЖЕНИ
отговорност	*отговорност*
образованост	*образованост*
независимост	*независимост*
твърда воля	*самоконтрол*
честност	*възпитаност*

В ценностното ядро на инструменталните ценности при мъжете и жените-българи има съвпадение при три от посочените ценности – отговорност, образованост и независимост.

В обобщение – за българските респонденти ценностите – цели са здраве, любов, развитие, познание и увереност в себе си. При реализацията им като най-значими се интериоризират поведенчески модели с акцент върху отговорност, образованост, независимост, честност и самоконтрол.

Таблица 11. Ядро на ценностната система българи

ТЕРМИНАЛНИ ЦЕННОСТИ	ИНСТРУМЕНТАЛНИ ЦЕННОСТИ
Здраве	*отговорност*
любов	*образованост*
развитие	*независимост*
познание	*честност*
увереност в себе си	*самоконтрол*

Сравнителният анализ на ценностите от гледна точка на структурно-енергетичния подход ни дава основание на направим следните изводи:

1. Ядрото на ценностна система от терминални ценности на българските студенти включва ценностите здраве, любов, развитие, познание и увереност в себе си.

2. В сравнителен план можем да направим генералното заключение, че по отношение на ядрото на ценностната система на българските студенти не се наблюдава съществена трансформация, тъй като и при двете проведени авторски изследвания – през 2007 и през 2018 година четири от петте ценности, образуващи ценностното ядро запазват ранговите си места. Това са ценностите здраве, любов, развитие и увереност в себе си. Следователно е налице константност, обвързана с постоянни, национално специфични черти.

3. В актуалното изследване най-нисък ранг и следователно най-нисък интензитет имат ценностите обществено признание, развлечения красота на природата и щастие за другите. Данните от проучването, проведено през 2007 година сочат, че най-нисък интензитет, а следователно и мотивираща сила имат ценностите творчество, красота на природата и изкуството, щастие за другите, развлечения и обществено признание. Т.е. и при тази група ценности и налице дълготрайна тенденция, кореспондираща с характерната за българските студенти битово-защитна и съзерцателна обществена позиция.

4. При българите – мъже и жени е налице йерархична и семантична еднородност на ядрото на ценностната система.

5. Ядрото на ценностната система от инструментални ценности при българите се състои от ценностите отговорност, образованост, независимост, честност и самоконтрол. Това са моделите на поведение, които българските студенти ценят в най-голяма степен. На последно място са поставени ценностите непримиримост към недостатъци, високи изисквания, чистоплътност, жизнерадостност и търпимост.

6. Пазарното общество води до утвърждаване на материалните ценности, между които материално обезпечен живот, обществено признание, продуктивен живот и девалвация на екзистенциални ценности, между които жизнена мъдрост и творчество.

7. Високият ранг на ценности като „любов“, „добри и верни приятели“, „жизнена мъдрост“, „материално обезпечен живот“ и др. е обусловен от характерния доминиращ битиен модус в изследваната национална група.

8. Наблюдава се дуализъм по отношение на дименсията „обществен индивидуализъм – обществен колективизъм“, тъй като ценности като „материално обезпечен живот“ и „творчество“ имат едновременно високи рангови места.

9. Включването на ценностите „увереност в себе си“ и „развитие“ в ядрото на ценностната система на българските студенти отразява тенденцията към утвърждаване на индивидуалистичните ценностни ориентации в съвременната българска култура.

10. Поставянето на ценността „щастие за другите“ на последните рангови места в изследваната група лица е показателно за утвърждаването на индивидуалистични ценности и изострен инстинкт за самосъхранение в пазарни условия.

11. Налице ценностна хетерогенност, което дава основание да се предположи, че националната специфика, въпреки че несъмнено оказва влияние, не доминира и не определя ценностния облик на студентите.

Анализът на ценностите от гледна точка на **структурно-съдържателния подход** е особено актуален, тъй като той предполага възможност за фиксиране на ценностните изменения. Ситуацията на преход в България е двойно усложнена по две основни причини. От една страна е необходимо да се „загърбят“ ценностите на социализма, а от друга, да се извърши културна трансформация от колективистични към индивидуалистични ценности *(Байчинска, 1994).*

Най-общият контекст, в който се дефинират конструктите „индивидуализъм“ – „колективизъм“, е степента на интегрираност на индивида със социалното му обкръжение. Основен акцент е поставен върху контекста, в който се индивидът се развива и формира. Акцент следва да се постави върху идеите на Триандис, който въвежда термина „културна комплексност“, за да дефинира степента на сложност и диференцираност, до която е достигнало обществото в своето развитие. Според него показател за това е броят на „собствените групи“(in-groups) и характера на връзките на индивида с тях. Теоретичният анализ показва, че връзката между културната комплексност и дименсията „индивидуализъм-колективизъм“ е U-образна: в много слабо развитите общества индивидите функционират самостоятелно. Такива общества се наричат протоиндивидуалистични (Triandis et al., 1988). С развитието на обществото постепенно се появяват определен брой важни хора – нуклеарното семейство, разширеното семейство, приятелите и др., които, според близостта си до индивида, схематично могат да се представят като различни концентрични кръгове. За високо развитите общества е характерно това, че човек има много различни групи на членство, но запазва спрямо тях емоционална дистанция. Тази фаза в развитието на обществото се дефинира като неоиндивидуализъм.

Колективистичната култура се описва като упражняваща натиск върху индивида да подчинява себе си в съответствие с целите на групите, в които участва. Социалното поведение на хората от колективистичния тип култури се регулира главно от нормите и санкциите за отклоняващо се поведение спрямо големите групи. Социалният контрол е свързан с провокирането на чувство за срам, докато при индивидуалистичните култури контролът над поведението е по-скоро вътрешен и основният психологически механизъм е чувството за вина[142] *(Триандис, 1996).*

[142] Триандис, Х. (1996). Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. Социологически проблеми, 1, 5-18.

Триандис предлага 4 критерия за дефиниране на понятията индивидуализъм- колективизъм. Първият е начинът на дефиниране на Аз-а. При определянето на Аз-а може да се акцентира или върху индивидуалния, или върху социалния му аспект, или върху независимостта, или върху зависимостта му от социума. Вторият е характерът на целите, които човек си поставя –те могат да бъдат предимно лични и да стоят над целите на групата, както и обратно, да са подчинени главно на груповите цели. Третият параметър отразява характера на социалните взаимодействия, които могат да се опират върху размяната на блага, т.е. в основата им да бъде принципът на рационалността, в противовес на принципа на обвързаност, при който акцентът е поставен върху качеството на взаимоотношенията. Четвъртият параметър е свързан със значението, което имат груповите норми, от една страна, и личните убеждения от друга страна. В колективистичните култури нормите са по-значимият фактор, а в индивидуалистичните – убежденията и нагласите на личността *(Триандис, 1996).*

Първата социално-психологическа трактовка на понятието индивидуализъм го свързва с личностовите особености и психичните качества, които характеризират индивидуалитите и колективистите, предложена от Ватерман. Според него индивидуализмът на индивидуално-психологическо ниво предполага наличието на 4 психични качества – *чувство за собствена идентичност (съзнанието за това кой съм аз, какви са моите ценности и цели); второто е стремежът да се изрази „същинското Аз"(по аналогия с термина самоактуализация на Маслоу); третото качество е вътрешната локализация на контрола, предполагаща готовност да се поеме лична отговорност за собствения живот* и *четвъртото качество е развитата способност за морално съждение, т.е. достигнато ниво на постконвенционален морал според периодизацията на Колберг (Waterman, 1984).*

При изследването на дименсията „индивидуализъм-колективизъм" А. Величков[143] *(Величков, 2006)* приема, че „коренните различия между колективистичните и индивидуалистичните общества се изразяват в структурата и съдържанието на личностната регулация на индивидуалното поведение. Най-общо казано, основните различия на личностно равнище са по отношение на собствената идентичност (аз-ът като част от вътрешната група или аз-ът като уникална индивидуалност), себеизразяването срещу подчиняването на себе си на другите, способността да се поеме отговорност за собствения живот, срещу съобразяването на мненията с другите".

Последните научни търсения в тази област обединяват становището на 46 учени от различни страни, работещи в областта на социалните науки. Определят се 7 сфери на концептуализиране на индивидуализма и колективизма:

1. Отчитане на последиците от собствените решения и действия за другите хора. Индивидуалистите зачитат главно собствените си печалби и загуби, докато акцент при колективистите е отражението им върху другите.

2. Споделяне на нематериални ресурси като време, чувства, усилия, удоволствия. Колективистичните нагласи са свързани с очакванията за нереципрочна размяна, поради което са свързани с по-широки социални мрежи.

---

[143] Величков, А. (2006). Психология на индивидуалното социално поведение. ИК „Албатрос", С.

3. Споделяне на материални ресурси. Индивидуалистите са в по-голяма степен самодостатъчни, докато колективистите се включват в по-широки социални мрежи.

4. Податливост на социално влияние. Колективистите са по-конформни в следствие от по-високата степен на емоционална включеност в групите.

5. Себепредставяне. Тази категория подчертава изразения у колективистите стремеж за получаване на социално одобрение от страна на групата. Индивидуалистите имат значително по-слаба потребност от групово одобрение.

6. Споделяне на резултатите. За индивидуалистите е характерна индиферентност на постиженията спрямо груповите интереси.

7. Чувство за включеност в живота на другите. При колективистите чувството за включеност в живота на другите членове на референтните групи е ясно изразено *(Величков, 2006)*.

На индивидуално ниво на анализ конструктът „индивидуализъм – колективизъм" най-категорично се разграничава при анализа на ценностите. Приемаме становището, че най-важната характеристика, според която могат да бъдат разграничени видовете индивидуализъм и колективизъм е „значението, което се придава на хоризонталните и вертикалните взаимоотношения"[144] *(Триандис, 1996:6,7)*. Вертикалните взаимоотношения преобладават в йерархично организираните общества, при които интериндивидуалните различия са значителни. Хоризонталните социални взаимоотношения предполагат послабо изразени различия при отделните индивиди. Могат да се обособят 2 типа индивидуализъм и 2 типа колективизъм:

1. Хоризонтален индивидуализъм, който се изразява в стремежа към свобода на действие, който не се съчетава със стремеж към висок статус.

Хоризонталните индивидуалисти са хора, които искат да се чувстват независими, държат на своята уникалност и се стремят да следват личните си цели. За тях свободата е основна ценност.

2. Вертикален индивидуализъм, при който има ясно изразен стремеж към висок социален статус и разграничаване от другите.

Вертикалните индивидуалисти са ориентирани към постижение, доминиране и власт. Важни за тях са ценностите материално благополучие и обществено признание.

3. Хоризонтален колективизъм, който е свързан със силна ангажираност от страна на индивида с общностните цели и стремеж към отъждествяване с тях.

Хоризонталните колективисти ценят междуличностните отношения и приятелството. Те с готовност се подчиняват на груповите норми, дори и да нямат полза от това.

4. Вертикален колективизъм, за когото е характерна склонност към съревнование на междугрупово равнище.

Вертикалните колективисти се подчиняват на авторитетите.Те приемат висшестоящите и изпълнението на техните разпореждания като личен дълг.

[144] Триандис, Х. (1996). Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. Социологически проблеми, 1, 5-18.

Лоялността за тях е основа на социалното поведение и на отстояването на собствената значимост.

През 2001 г. Триандис въвежда още едно разграничение – на равнището на културата, което е свързано с особеностите в обичаите, нормите и ценностите, които на равнището на личността се изразяват като модели на индивидуално поведение. На това основание той предлага на равнището на културите да се съхранят термините „индивидуализъм“ и „колективизъм“, докато на равнище „индивидуално поведение“ да се въведат понятията „идиоцентризъм“ и „алоцентризъм“ *(Triandis, 2001).*

В съвременните изследвания на ценностите и ценностните ориентации се очертават 3 основни насоки. В рамките на първата тенденция се изследват различията при формирането и битуването на ценностните ориентации при различните "типове култура"(Хофстеде). Авторът се стреми да дефинира понятието „култура“ и структурата ѝ като нещо различно от „нацията“ или държавата, т.е. да открие т.нар. „димeнсии на културата“, които отразяват определен брой универсални факти, налични в една или друга степен във всяка култура. По тези димeнсии отделните култури могат да бъдат съпоставяни и ранжирани. При дефинирането на понятието „култура“ Хофстеде въвежда понятието „умствена програма“, което отразява особеностите на социалното поведение и мислене на човека. Умствените програми на отделния човек се формират в хода на социализацията и, следователно, са уникални. Докато умствените програми на групите и нациите съдържат общи елементи, които отразяват културните димeнсии. Културните димeнсии, от своя страна, съдържат субкултурни компоненти, които се споделят от представителите на дадена общност, диференцирана по определен критерий (професионален, полов, възрастови т.н.) в рамките на нацията или цялата култура[145] *(Hofstede,2001).* Терминът „култура“ се използва, когато се визират нацията, етническите групи или други групи, обособени по регионален признак. Обществото, от своя страна, е „най-цялостната човешка група, система, характеризираща се с най-високо ниво на самодостатъчност, докато общностите, включени в нея са в една или друга степен взаимозависими“[146] *(Parsons,1977).* Културата намира най-ясен израз в различните ценности, които преобладават у хората от различни страни. Следователно, според Хофстеде, ако се изследват ценностите, може да се получи информация за културата. При дефинирането на ценностите, Хофстеде се опира върху антропологичната дефиниция на Клагхон, според която «ценността е понятие, което имплицитно или експлицитно разграничава желаното за индивида или групата и влияе върху избора на начина за действие и избраните средства и цели» *(Hofstede,1980).* Разбирането на Хофстеде по същество се припокрива с дефиницията на Рокич за ценностите като постоянно убеждение за предпочитаните начини на поведение и състояния на съществуването. Според

[145] Hofstede, G. (2001). Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations (2nd ed.). Beverly Hills, CA: Sage, p. 21.

[146] Parsons, T., & Bales, R. (1977). Family, socialization, and interaction process. Glencoe: Free Press, p. 65.

предложената от автора типология, могат да се разграничат следните ценности: ценности по отношение на другите хора; ценности по отношение на обектите и явленията и ценности, отнасящи се към „вътрешното ни Аз“ и Бога (Hofstede, 1980:34). Опирайки се върху теоретичните си постановки, авторът провежда мащабно изследване, включващо 66 държави, проведено в два етапа – през 1968 и 1973 г. На базата на получените данни и проведените екологични и факторни анализи, Хофстеде разграничава 4 фактора или дименсии на културата:

„1. *Разстояние до властта* – анализира се степента, в която членовете на обществото приемат като законни разпределението на властта в институциите и разпределението ѝ в обществените организации.

2. *Избягване на неопределеността* – анализира се степента, в която членовете на обществото преживяват неудоволствие от неопределеността и двусмислието, от което следва подкрепа на конформността, вярванията, и поддръжката на стабилността на институциите, които я подкрепят.

3. *Мъжественост/Женственост* – анализира се предпочитанието към „геройство, утвърждаване и материален успех като противоположни на предпочитанията към подчиненост, скромност и високо качество на живота.

4. *Индивидуализъм/Колективизъм* – анализират се два противоположни типа социални мрежи. Единият, в който доминира социална мрежа, в която индивидите следва да се утвърждават поединично и се грижат сами за себе си и своите семейства. Другият, в който доминира принадлежността към различни социални групи и лоялността към тях *(Hofstede,1983: 336-337)“.*

Посочените четири дименсии са признати и се използват от редица изследователи за сравнителен анализ на съдържанието на ценностната система в различни култури *(Bond&Forgas,1984; Bond,1986;Leung,1988).*

С цел установяване на индивидуалните ценностни предпочитания, Силгиджиян и сътр. провеждат изследване на обичайните културни практики в контекста на всекидневното поведение. Проучването е осъществено с методиката на Тромпенаарс и Хампдън-Търнър – решаване на хипотетични дилеми[147] *(Тромпенаарс и Хампдън-Търнър, 2004).* Резултатите описват българските национални и организационни културни практики (правила и норми за желателно поведение) като партикуларистични, колективистични, афективни, дифузни, приписващи обществен статус, краткосрочно и външно ориентирани. Желаните ценности се отнасят до предпочитания към партикуларистично, индивидуалистично, неутрално и специфично ориентирано поведение, придобиване на обществен статус, краткосрочно планиране и външна локализация на контрола[148] *(Силгиджиян и др., 2004).*

В друго изследване, представително за страната, Силгиджиан и сътр. анализират ценностите и културните практики в България с методиката на

[147] Тромпенаарс, Ф., Хампдън-Търнър, Ч. (2004). Да се носиш по вълните на културата: разбиране на културното разнообразие в бизнеса. Издателство „Класика и Стил“ ООД, С.

[148] Силгиджиян, Х., Карабельова, С., Герганов, Е. (2003). Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. В: Годишник на СУ, Книга Психология, т. 94-95, УИ „Св. Кл. Охридски“. С.

Хофстеде *(Силгиджиан и др., 2004)*. Получените резултати показват, че в нашата култура се подкрепя голямата дистанция от властта, доминират индивидуалистичните ценности, преобладават женствените нагласи и модели на поведение, предпочита се силното избягване на неопределеността, както и краткосрочната традиционалистична ориентация към миналото.

В рамките на втората тенденция, свързана с формирането и битуването на ценностните ориентации в ситуацията на обществен преход се провеждат редица съпоставителни проучвания, осъществени през определени интервали от време.

Резултати от съпоставителни изследвания на Байчинска, проведени през 1992, 1995, 2000 г., показват, че при студентите съществува паритет между индивидуалните и колективните интереси. Последващи изследвания, осъществени през 2004 и 2005 г. показват, че има изразена доминанта на индивидуалните интереси *(Байчинска, 1994, 2000,а, б; 2006)*.

Сравнителният анализ на данните разкрива, че водещата ориентация към индивидуализъм е резултат от намаляване на значимостта на колективно ориентираните полюси и стабилност в интензитета на индивидуалните.

При проведено през 2006 г. проучване от А. Величков установява, че „хората с колективистична ориентация по-често са етноцентрични, т.е. поддържат положителни нагласи към собствената група и отрицателни към други външни групи… Поради това са склонни към по-силна конфронтация с хора от друга народност и са подозрителни към чужденците и етническите малцинства… Мотивацията също е различна при двата типа ориентация. При индивидуалистите водещи са постижението, успехът и себедоказването, ето защо тяхната мотивация се усилва при преживяване на успех…При колективистите водеща е просоциалната мотивация – поддържане на близки отношения, мотивацията им се засилва, защото те се фокусират върху това, как да променят своето поведение, за да отговорят на външните изисквания…Преобладаващите индивидуалистични или колективистични тенденции в индивидуалното поведение зависят и от това, как човек възприема социалните ситуации от своя гледна точка и в отношение към поддържане на собствената Его-дефиниция. Поради това очертаните различия между индивидуалисти и колективисти трябва да се разглеждат като ситуативно зависими – в едни условия те се проявяват по-силно, докато в други се смекчават и формите на социално поведение стават подобни между хората“[149] *(Величков, 2006)*. При авторското проучване на Величков със собствена методика, базирана върху идеите на Триандис, изследователят установява, че българите водеща е позицията на хоризонталния идиоцентризъм при взимането на решения, докато в ситуации на изразяване на убеждение водеща позиция имат хоризонталният и вертикалният алоцентризъм. Като извод се налага становището, че „хората предпочитат да се държат индивидуалистично и да се съобразяват с интересите на другите, когато са в равноправни взаимоотношения, но избягват да изразяват индивидуалистични

[149] Величков, А. (2006). Психология на индивидуалното социално поведение. ИК “Албатрос“, С., с. 53-66.

убеждения…Могат да се открояят и противоречия в доминиращата система от ориентации. Напр., изследваните лица имат индивидуалистични предпочитания при вземане на решения, но открито поддържат колективистични убеждения. Противоречията говорят за *наличието на два пласта в индивидуалните модели на междуличностно поведение – единият отговаря на мотивацията на отделната личност, а другият – на съобразяването с реакциите на другите"*[150] *(Величков, 2006).*

В съответствие със структурно – енергетичния подход, поставящ акцент върху поведенческия компонент на ценностните ориентации, в социалната психология се налага терминът „социална ценностна ориентация" *(Величков, 2006).* „Социалната ценностна ориентация е предварителна нагласа и очакване за начина на разпределение на съвместните резултати. Тя е личностна диспозиция, която управлява процеса на вземане на решение и избора на стратегия на поведение и която повторяемо се наблюдава в поведението на индивида"[151] *(Величков, 2006).* Разграничават се 3 основни вида социални ценностни ориентации:

- *Просоциална ценностна ориентация,* която предполага поведение, свързано с тенденция към кооперирane и сътрудничество. Целта е едновременно максимизиране на общия резултат съчетан с максимално равенство, независимо от приносите на всеки участник.
- *Индивидуалистична ценностна ориентация,* която е свързана с максимизиране на собствения резултат, независимо от резултатите на другите.
- *Конкурентна ценностна ориентация*, която предполага максимизиране на собствения резултат, свързан с налагане на социално доминиране, съчетано с минимализиране на резултатите на другите.

Влиянието на индивидуализма и колективизма върху предпочитаните стратегии на поведение при социални дилеми е изследвано от Hulbert, Correa da Silva&Adegboyega *(2001).* Тези автори установяват, че колективизмът е свързан със стремеж към равно разпределение на получения резултат. Колективистите предпочитат равенството пред справедливостта. Данните от проучването дават основание да се обобщи, че лицата с просоциална ориентация постъпват егоцентрично, тъй като заплахата от загуба на лични ресурси активира защитна мотивация, която е по-силна от културно формираните ценности. Следователно, независимо от общата тенденция, ценностните нагласи са ситуативно зависими.

От гледна точка на нашето проучване тези изследвания потвърждават тезата за влиянието на социалния контекст върху формирането, стабилността и динамиката на ценностните нагласи.

Справянето с ценностната криза може да доведе до вертикално преобръщане на ценностните пространства или до тяхната диалектическа интеграция.

Позицията на личността по отношение на социалната ситуация варира от пасивност (съзерцателност) до активност (стремеж за контрол). При пасивната или съзерцателната позиция ежедневните затруднения ще се посрещат с при-

[150] Пак там, с. 71.

[151] Величков, А. (2006). Психология на индивидуалното социално поведение. ИК „Албатрос", С., с. 161.

мирение, с търпение или с игнориране на ситуацията. Обратно – при наличието на активна позиция личността търси нови поведенчески възможности и нови начини за изменение на ситуацията в посока на волевите интенции на личността.

Подобна хипотеза е основа за провеждане на приложно изследване на характера на реакциите на стрес, обусловен от предизборна ситуация в България през май 2020 г., осъществено от колектив на Института по психология с ръководител В. Русинова. Считаме, че резултатите, получени при това проучване, могат да се приемат за релевантни на настоящото изследване, тъй като продължителният обществен преход е предпоставка за битуващата стресогенна обществена, икономическа и социална ситуация.

Според резултатите от проучването, в което взимат участие 912 случайно подбрани граждани на възраст от 18 до 75 години, осъществено през април и май 2019 г. в големи и малки градове, се установява, че пасивната позиция преобладава над активната. Авторите приемат, че възможните начини за справяне със стреса, предизвикан от дадено ежедневно затруднение, провокират няколко типични реакции. Израз на пасивната позиция на личността са стереотипните и защитните реакции. Израз на активната позиция са всички относително нестериотипни реакции. В този случай се диференцират два типа поведенчески намерения. От една страна – това са нови поведенчески намерения, а от друга – намерения за радикална промяна. Конкретното намерение за радикална промяна е свързано със стремеж за напускане на страната.

Защитните реакции като цяло имат адаптивни функции, опирайки се върху твърдението: "Не ми се мисли за това". На макроравнище преобладаващият тип защитни групови реакции в значителна степен обясняват иманентното и актуално състояние на обществена, икономическа, социална и политическа неравностойност на България спрямо другите държави. Следва да се има предвид, че защитното поведение е не само ситуативно, но и може да бъде по-продължително. В тези случаи се говори за т.нар. *социална инфантилност.*

Стереотипните реакции са свързани с вече изпробвани варианти на поведение. Затова те са адекватни и адаптивни към добре познати и предсказуеми ситуации. Тъй като тези характеристики са неприложими за актуалната ситуация, може да се твърди, че стереотипните реакции имат само временно адаптивен характер.

При цитираното изследване този тип реакции е най-характерен за възрастните хора, независимо от типа затруднение, с което не са принудени да се справят.

Новите поведенчески намерения са израз на активната позиция на личността и са най-характерни за младите, учащите се и мъжете.

Характерно за анализирания период е забавянето на темпа на реформите и понижаването на жизненото равнище.

Може да се направи изводът, че ситуацията на продължителен преход в България и всички последици от него водят до деформации, както на ниво общество, така и на ниво личност. На ниво общество основна последица е състоянието на обществена аномия. На ниво личност преходът засяга всич-

ки основни компоненти на ценностните ориентации. На когнитивно ниво са налице т.нар. неогенни неврози, свързани с битуващия екзистенциален вакуум. На поведенческо ниво преобладават защитните пасивни доминантни реакции като реакции на стрес. Афективният компонент се проявява при негативната оценка, давана на политическите и държавните институции, което от своя страна води да криза на социалната идентичност.

Ценността е строго индивидуално, личностно образование, съчетало в себе си в процеса на интериоризацията социално значимото за групата и индивидуално особеното за своя носител. Системата от ценностни ориентации образува съдържателната страна насоченността на личността и отразява субективната основа на отношението ѝ към действителността. В процеса на междуличностното общуване се формират груповите ценностни ориентации. Колкото по-голямо е съвпадението между индивидуалните и груповите ценностни ориентации, толкова по-сплотена е социалната група. Обратно – разминаването между индивидуалните и групови ценностни ориентации е показател за липса на адекватно вътрешногрупово взаимодействие.

В България са проведени редица изследвания, базирани върху трикомпонентната структура на ценностните нагласи. През 2020 г. е осъществено мащабно емпирично изследване на ценностите на съвременния българин и ценностните аспекти на отношението към различни страни от битието му. Проучването е направено от М. Стоилова и В. Попова с батерия от тестове, която включва комплексна методика за трите елемента на ценностната система – когнитивен, афективен и поведенчески. В съответствие с представения работен аналитичен модел е използван инструментариум, който включа тест за декларирани ценности, тест за удовлетвореност от живота и различни негови страни, тест за отношение към негативните явления, тест за отношение към свободата, скали за семейни политически и трудови ценности, скала за емоционалния статус и скала за аномия. В съответствие и получените и анализирани данни авторите правят следните изводи, относно ценностната система на съвременния българин:

1. Сред най-разпространените ценности, осмислящи живота на българина днес, са традиционните за него – семейството и децата. След това са приятелите, любовта, свободата, материалното благополучие, спокойствието и сигурността.

По отношение на личностните качества също се наблюдава приемственост на традиционните добродетели – честност, трудолюбие, отговорност и доброта. Появяват се и нови ценности – достойнство, професионализъм, независимост. Съчетанието е комбинация от елементи от етиката на християнството и моралния кодекс на новото време.

До голяма степен социалните и индивидуалните ценности на българина съвпадат, както в частния си живот, той има ориентация към сигурност, спокойствие, привързаност към идеологията на силната социална държава.

Доминиращите трудови ценности са свързани с парите, сигурността, спокойствието и удобството. Съществува известна липса на творческо отношение към работата. От работата се иска да е доходоносна и да е свързана с приемливо социално обкръжение.

2. Разкриха се две важни особености на съвременния българин. Първо, ценностната му система не е хомогенна, тя е неконсистентна и противоречива. Светът се възприема и оценява едновременно като аморален като в същото време индивидуалният живот не е обезсмислен.

Второ, отношението между индивида и социума не се изживява като конфликтно в трагичен план и не е основание за усещане на екзистенциална празнота.

Оптимистичното светоусещане доминира, независимо от негативните познавателни представи за света.

Успехът в живота се възприема като следствие от положени лични усилия. В света, независимо от всичко, има място за морални действия.

3. Резултатите показват, че човешкото съзнание и съществуване е поставено в постоянно състояние на външна или вътрешна принуда, определена като съществуване в несвобода. Свободата като ценност остава като желано, но непостижимо състояние на духа.

4. Все още личната свобода не е първостепенна ценност за много българи, не е универсална ценност за българския народ. Българинът приема, дори настоява, за ограничаване на личната свобода от държавата. Тази нагласа е характерна и декларящите висока привързаност към свободата.

Егалитаристките нагласи на българина са предимно от разпределителен тип – равенство на доходите. Социалните различия се възприемат като несправедливи. Носителите на либерални ценности са сред представителите на новото съсловие на предприемачите, учащите и интелигентите.

Основните изводи за съдържанието на моралния кодекс на съвременния българин в съвременния аспект са:

– Българинът е ценностно индиферентен към явления, засягащи отделни, малобройни социални групи – малцинствата, икономическите емигранти, интелектуалците и т.н. Тази нагласа може да се характеризира като социално безразличие, основаващо се на партикуларистичен стил на мислене или манталитет.

– Общественото мнение проявява по-голяма толерантност в сферата на сексуалните отношения. Тук се допуска голяма лична свобода, независимо че по този начин се влиза в противоречие с основната декларирана ценност – семейството…

– В най-голяма степен общественото мнение осъжда действия и явления, засягащи посегателството върху здравето, живота и собствеността на личността.

– Групите, които в най-малка степен са склонни да заемат позицията на съдник, са учащите и либерално ориентираните.

– По-ригористични са жените, по-възрастните и либерално ориентираните, по-нискообразованите, егалитаристите.

– Жителите на столицата и големите градове са с по-изявена ценностна ориентация към принципа: „Живей, както искаш, и не пречи на другите да живеят, както искат“. Жителите на селото и малкия град са носители предимно на патриархалния морал.

– Животът вкъщи е най-важна опора в битието на българина и заедно с общата култура и образованието е най-силен фактор за повишаване на удо-

влетвореността от живота като цяло. Тежкото материално и финансово положение, заедно с безработицата, не са достатъчно силни фактори, способни да разрушат необратимо личностната увереност и виталност.

Резултатите сочат растящо чувство на тревожност в резултат на постоянно действащи, добре известни, фактори. Интересното е, че не се долавя значима разлика в чувството на тревожност между отчуждените и интегрираните към обществото. Безотносително към социален, образователен и пр. статус, анкетираните рядко се чувстват щастливи.

Може да се направи изводът, че широкомащабните социални събития (инфлация, безработица, социални и етнически конфликти), които пряко засягат живота на човека, го заставят да си изработи собствена система за осмисляне на тези явления. Това осмисляне става чрез социална идентификация и ценностно интерпретиране в съответните социални категории – семейство, приятели, деца, поколение и пр. Ценностите играят роля главно при запазване и засилване на яснотата и ограничеността на тези категории. Именно когато системата от категории е тясно свързана с ценностната система, тя има тенденция към самозапазване и възпроизвеждане. Когато дадена система от категории се сблъсква с противоречива ценностна система, се постига компромис, който е в полза на по-общите, по-значимите за социалното действие категории.

Резултатите позволяват да се направи констатацията, че хората са силно предразположени по-скоро към потвърждаване, отколкото към отхвърляне на хипотезите за социалния свят. Нормативните пристрастия действат в полза на поддържането и запазването, а не на промяната на съществуващите системи за социална категоризация. На интимно личностно ниво действа механизмът за оцеляване. В случая главният стремеж е към привеждане на обкръжаващия свят в състояние на стабилност, сигурност и спокойствие.

Проблемът, върху който е центрирано вниманието тук е наслагването на пластове на традиционност и модерност в българския национален характер. Какво предизвиква това наслагване и по какъв начин се съвместяват тези различни типове идентичност?

До към XVIII, началото на XIX в. евро-американското общество е в традиционни очертания. Традиционнато общество, а и идентичност се характеризират с природност т.е. неотделеност на човека и човешките общности от природата; цялостност, изразяваща се в дълбока взаимосъгласуваност на ролите на човека; цикличност – възпроизвеждане на човешкия индивидуален и обществен живот в относително неизменни граници; предвидимост и повторяемост, осигуряващи спокойната хармоничност в развитието на социалността. Всичко това дава отражение и формира насоки за много черти на българския народностен и на тази база и българския национален характер. Това са и трудолюбието и гостоприемството, и духът на задружност, и чувството за семейственост и общност и т.н., описани от много български народопсихолози. Трудолюбието е свързано от една страна с природността, тъй като оцеляването и възпроизвеждането на общността е свързано с непрекъснато преодоляване на природни сили и с производство свързано с природните дадености. От друга страна

е свързано със специфичните начини за производство по това време, непредвиждащи натрупване, риск и разширяване на производствените технологии т.е. производство, свързано изцяло с природните обусловености.

Семейството е свързано най-общо с традиционния общностен начин на живот и с дълбоката и непроблематизирана колективистичност, която е определяща в социалната и индивидуална идентичност. Освен това при семействеността определящо значение има значимостта на семейството в ценностната система на българина. Гостоприемството също е производно от колективността като модели на живеене и световъзприятие, както и от цялостността и общностната съгласуваност. То е свързано и с усещането за родовост, върху чиято база се изгражда етническия ни тип национална идентичност.

Модерният свят се утвърждава не само с нови икономически технологии, с промени в политическия ред на обществото, но и с нови насоки на индивидуалното и социално човешко съществуване. Променят се базисните основания на социалните модели. Модерността се утвърждава чрез двата си основни принципа – рационалност и контрол[152] *(Фотев, 1992).* Хората стават модерни, когато осъзнаят, че светът може да се рационализира. Освен това, че светът се подчинява на определени принципи и закони и когато те се научат, той може да бъде управляван. Чрез този процес човекът се еманципира. Засилват се и се утвърждават центрирането върху индивидуалността и индивидуализацията. Еманципира се, в определена степен, от външни сили и общността. С това се формира и модерната идентичност като различен тип от традиционната. А и самото явление идентичност става проблем именно в модерността.

Модернизацията е свързана с поява на нови черти в колективния характер, като предприемчивост, инициативност, отговорност от нов тип, индивидуализация и др., характерни за западния тип модерност и западната цивилизация. Много от тези нови черти българинът не успява да конституира или по-точно те се характеризират с народностно-традиционен облик. Той ги пречупва през изградените вече особености на колективния характер и през дълбоко вкорененната традиционна обусловеност на мисленето и съществуването.

За всяка страна този преход и установяването на модерноста, а след нея и на постмодерността има различни специфики. За България, и то особено отчетливо и то в много сфери, се отбелязва едновременното съществуване на традиционност и модерност. Самият този факт не е уникален и се отнася до националните идентичности на всички общности. Характерното при нас е, че традиционността не е във вид на колективен архетип, а е и действащ, актуален модел в българската душевност. Това е състояние, при което традиционните модели на мислене и поведение са неизживяни, непревъзмогнати, а в голяма степен дори са непроблематизирани и така те се сблъскват с изискванията на новото време. Сблъсъкът е особено видим в политиката, например при привнасяне на чужди устройства като Търновската конституция, която не съответства на българската патриархална психика. Сблъсъкът е видим и в икономиката, където на изискванията на новия технологичен ред се противопоставя селската

[152] Фотев, Г. (1992). Гражданското общество. Издателство на БАН. С.

психика. Но това явление се отнася не само до прехода традиционност – модерност за българските условия, тогава всъщност се формират специфики, които действат дълготрайно в психиката, в колективната идентичност, а и в цялостния начин на живот на българина.

Българинът не съумява да разреши продуктивно кризата при сблъскването на традиционна и модерна идентичност. А с това да изгради нови модели на мислене, поведение, които да отговарят на изискванията на новата социалност. Това дава отражение върху много области от българския социален свят, включително и върху българския национален характер. Възможно е, разбира се, причинността да е обратната – този конфликт да е неразрешен поради особености на българския национален характер. Независимо от първопричината е факт съществуването на традиционни модели в модерното, а и постмодерно конституиране на националния характер.

Като последица от тази дебалансираност могат да бъдат посочени редица черти в националния ни характер, които подробно са описани и анализирани от български народопсихолози. Обяснението за възникването и съществуването на тези черти е различно, но би могло да се осмисли и по посока на неразрешения конфликт между традиционната и модерната идентичност. Често е отбелязвано ниското национално самочувствие. Разбира се то е резултат и от многото травми в националната психика от войните в началото на века, впоследствие от икономическата ни изостаналост. Преди това се обуславя от вековните робства и невъзможността за самостоятелно и съзнателно развитие. Но е вероятно ниското национално самочувствие да е резултат и от невъзможността за разрешаване на конфликтите в националния живот и продуктивното му управление. Невъзможността да се решат конфликтите е твърде вероятно да се дължи на използването на традиционни модели към модерни ситуации. Това ражда редица национални комплекси и парадокси, анализирани от Марко Семов[153] *(Семов, 2001).*

Неумението ни да управляваме националния си живот ражда и прословутата българска черта – желанието да се осланяме на някой друг. Това се свързва и с традиционните модели на зависимост, на неиндивидуализираност и нежеланието за преодоляването ѝ. Проявленията на тази черта са особено видими в политическия живот като електорално поведение и като национални действия на политическите елити. Проявления могат да се открият и в патернализма в социалната политика – игнориране на личната отговорност за сметка на очаквания от държава и различни институции. В икономическата сфера са изразява в нежеланието за рискуване и предпочитане на сигурната печалба пред инвестицията *(Гѐнов, 2004).* Страхът от загуба и насочване на усилията към предотвратяване на евентуални неуспехи, вместо посрещане на трудностите, свързани с нови начинания неминуемо се свързва с неразрешени конфликти, както в индивидуалната, така и в колективната психика *(Манолов, 2020).*

С неразрешения конфликт между традиционна и модерна идентичност се свързва и българският консерватизъм. Когато иновативния модел плаши е

[153] Семов, М. (2001). Българска народопсихология. УИ „Св. Климент Охридски“, С.

много по-лесно придържането към установените правила. Модерният подход изисква нови идеи, нови решения, докато традиционността залага на неизменността. Българинът е склонен да запази неизменните очертания на решенията, за да се предпази от неизвестността на новото. Така всеки път при криза се връща към това, което познава, към известното, с което се откроява невъзможността му да приеме новото.

Към чертите на българския характер са сочени и такива като противоречивостта на българина, вечното му недоволство и изключителния стремеж към прецизност. Те също могат да се разглеждат като пряко свързани с неразрешеността на конфликта между традиционните и модерни модели. Противоречивостта е проява на едновременното съжителство на тези модели. Това не означава, че в различните ситуации се проявяват различите модели, а че във всички национални жизнени ситуации се проявява противоречието на традиционния и модерния свят. Противоречието на новите изисквания и традиционния стереотип. Недоволството е свързано с неразрешената позиция.

А стремежът към прецизност е стремеж към подредба на света с цел той да стане предвидим, познаваем. Неувереността в собствените сили и нерешителността да се предприемат действия често се свързват именно с това – желание за перфектност в действията.

Вероятно всичко това ражда и духа на отрицание, което е прието като една от основните български черти. Много български автори са писали за него, включително и историци, литератори и т.н. Проявява се в отхвърляне на българската история, нехаресване на българския характер, отричане на националните постижения и т.н. Този дух на отрицание е твърде вероятно да е следствие от ненамирането на мярата и улегнало отношение между традиционност и модерност и продуктивното управление на тези два модела в българския характер.

Разбира се, посочените черти далеч не изчерпват целия набор от българската характерология. Има много модели на националния ни характер, както и многобройни описани и анализирани черти. Важното в случая не е тяхното подробно разкриване, а откроване на особеността за едновременното съществуване на традиционна и модерна идентичност и отражението на тази особеност върху българския национален характер.

Всичко това позволява да се очертае идеята за незрялостта на българския национален характер, която се проявява в липсата на чувство за историчност, приемственост, в желанието все да започнем отначало. И докато не се върнем назад и разрешим противоречието между традиционност и модерност, това ще спъва все повече социалното ни развитие.

2.3. Полово-ролеви черти в българското семейство

Въпросът за модела на съвременното българско семейство е свързан както с патриархалните традиции и историческата съдба на страната ни, така и с модерните тенденции в развитието на човешкото общество. В световен план съвременното семейство е в процес на дълбока криза, която неминуемо дава свое проявление и у нас. И макар някои от традиционните патриархални цен-

ности на българското семейство да са все още живи, налице са множество тревожни признаци за обезценяване на редица нравствени качества и критерии за оценката им, в резултат на исторически и политически явления, както и на множество негативни влияния отвън.

Моделът на семейството през древността се характеризира със силно развити брачни отношения и строги правила на обичаите, свързани с тях. Всички в семейството се намирали под пълната власт на бащата, който еднолично решавал всички въпроси. На своите родители децата дължали уважение и послушание, като за всяко непокорство бащата можел да налага тежки телесни наказания и дори да прогонва децата от дома. Родителите от своя страна трябвало да се грижат за децата и да ги подготвят за изпълнението на трудова дейност, която да им позволи да се препитават самостоятелно и на свой ред да създадат семейство. Бащата е имал безпрекословна власт над семейството и децата. В модела на патриархално устроеното семейство нормите, отнасящи се до взаимоотношенията в семейството били заложени в свещените текстове и скрепени с религиозна санкция при нарушение. Тогавашният морал и култура на хората приемали за напълно нормално бащата да налага тежки и дори жестоки наказания на своите деца, да ги прогонва от дома или да ги продава в робство. Същото отношение търпели и жените. Според тогавашните разбирания това бил естественият и единствен начин на регулиране на отношенията вътре в семейството. Държавата, от своя страна, заинтересована да има стабилни семейства (източник на доходи и войници) превърнала строгите обичаи в закон. По този начин тя гарантирала устойчивостта на тогавашните семейства и своите интереси.

За модела на българското семейство през Средновековието и последвалото го Възраждане (по време на турското робство), можем да съдим по някои възприети в онова време правни норми за пълноценно присъединяване на член към общността. Интерес представлява възрастта, приемана за граница между юношеството и зрелостта. Оказва се, че не възрастта е основното условие едно лице да бъде приемано за пълноценен член на общността. Интелектуалната и психическа зрелост били най-важни – необходимо било младият човек *да се грижи сам за препитанието си и да е създал семейство*, за да бъде възприеман от околните като пълноценна личност. Възрастта, на която той постигал това не била от голямо значение. Според тогавашното българско общество основно значение за приемането на един човек като зрял и пълноценен член на общността били неговите лични качества.

Това е една уникална, положителна отлика (съдържаща много мъдрост) на българските културни и правни традиции, свързани със семейството, в сравнение с тези на другите народи, която е скромно премълчавана, поради което и малко известна, както у нас, така и навън (в широкия културен и научен свят).

Българското семейство било моногамно и патриархално. Бащата имал силна власт над всички членове на домакинството, което било изградено на кръвно-родствен признак. Обикновено това бил най-възрастният мъж, глава на дома, собственик на имота и представлявал семейството в общността на населеното място, където живеели. Най-възрастната жена в дома – съпругата му, се грижела за домакинството, облеклото, отглеждането и възпитанието на децата,

както и за ред други дейности, свързани с основните (т. е. ‚семейната индустрия', включваща зеленчукопроизводство, животновъдство, производство на облекло и пр.). Многолюдната общност живеела според общоприети норми и правила, задължителни за всички. Сред тези правила са: подчинение към родителите, *почит, послушание и свян*. Думата на бащата била закон за всички, никой не смеел да му противоречи; задълженията на родителите – да възпитат децата и ги подготвят за основния им дълг – създаването на нов дом, ново семейство.

Такава патриархална структура давала сигурност, но и зависимост на членовете. Обикновено родителите избирали брачни партньори на своите деца. Тогавашното общество приемало за естествено, че те като хора с голям жизнен опит ще могат по-добре да оценят достойнствата на бъдещия брачен партньор на детето си, а и *като родители няма да мислят злото на своите деца*.

Добрачните отношения на младите се характеризирали със срещи само на определени места и по определено време: на седенки и хора, по пазари и кладенци, на сватби и годежи. Младите хора търпели редица ограничения и забрани. На обществени места – в църква, в училището, на хорото – мъжете и жените били поотделно. На т. нар. „шарено" хоро е могло да се залавят само „през кърпа". На жената не било позволено да поглежда чужд мъж в очите, нито да пресича път на мъж. И макар традицията да го определя за активната страна във взаимоотношенията с другия пол, мъжът също търпял ограничения. Взаимните чувства са изразявани чрез символни действия, *без прекрачване границите на целомъдрието*. Прието било след ухажване между една двойка, семейството на момъка да изпраща сватове в дома на момата, а ако той не стори това, момата се считала за свободна, но и… за нехаресана. Така двете семейства се уговаряли, сгодявали двамата млади (годежът рядко се е развалял) и пристъпвали към подготовката за сватба. И докато предбрачната любов е била повече харесване, то брачният живот след сватбата давал съпружеската любов, изразена в здрави нравствени връзки и преданост един към друг.

Въпреки някои ограничителни норми на патриархалното общество, обикновено мъжът бил добър съпруг и баща, а жената – скопосна стопанка и любеща майка. Разводът бил рядко явление. Семейното съществуване било *в името на потомството и общите интереси*.

Децата дължали уважение и послушание на своите родители, а за непокорство бащата имал право да налага телесни наказания, понякога доста тежки, но такива санкции, като прогонване от дома, жестокост, осакатяване и др. подобни (практикувани от други народи и общества) обаче били напълно непознати, което е и обяснимо с *традиционните ценности на българското семейство*.

Главата на семейството можел да определя всички въпроси, свързани с живота на своите деца. Той можел да ги обучава на селскостопанска дейност или да ги изпрати при майстор, където те да усвоят занаят. Когато децата били дадени при майстор, където да се обучават на занаят, те били длъжни безропотно да изпълняват всички нареждания на майстора и калфите. Майсторът сам определял продължителността на работния ден, количеството храна, което се полагало на всеки и почивките, а чираците не можели да откажат извършването на никоя работа. Това сурово обучение имало за цел *да привикне децата към труд и издържливост*.

Такъв е моделът на патриархалното българско семейство. *Бегло обрисуваните тук исторически аспекти, сочат все пак, че и до днес са живи някои от традиционните ценности на българското семейство: българите проявяват мъдрост по отношение зрелостта на своите деца, родителите никога не мислят злото на своите деца, прекрачването на границите на целомъдрието (при общуване на двата пола) не се поощрява, семейното съществуване е в името на децата (потомството) и любовта към тях е движещата сила за съществуване. А що се отнася до привикнето на децата към труд, издържливост и самостоятелност, това с времето твърде много се е видоизменило като вид семейна ценност и днес не е твърде характерна черта на съвременното българско семейство.*

Проследяването на динамиката на семейните взаимоотношения в народопсихологията преминава през отношенията в българското семейство, позицията му в контекста на ценностната система, както и отношенията между изграждащите тази единица. Тъй като е важно историческото проследяване, началото на това разглеждане започва с периода преди освобождението.

На първо място, сякаш най-пълно определение за позиционирането на семейството дава Антон Страшимиров: „семейното огнище, то е всичко най-скъпо и най-свещено, което българинът има: това е мястото на отдиха му, радостите и скръбта му, които той споделя с жената и със своите близки. Българите извънредно строго осъждат семействата, в които мъжът е пияница, побойник и се носи грубо към жена си. Страхът от присъдата на съселяните и намесата от страна на родините в случай на недобро поведение на единия от съпрузите силно поддържа добрите семейни отношения“[154] *(Страшимиров, 1993, p. 79).*

Николай Данчев допълва кратко за българина, че „той е домошар, грижи се на първо място за семейството си…“[155] *(Данчев, 2005, p. 63).*

Тодор Панов разглежда семейната организация в този период като здраво споен, образцов съюз. В семействата има йерархия, като главата, властта му е съсредоточена в най-стария дядо или баба. Водеща ценност е уважението към по-старите и съзнанието за собствената сила при съвместния живот. Тодор Панов сравнява многочислените семейства с миниатюрни републики[156] *(Панов, 2016).* Сравнението по всяка вероятност има връзка и с децентрираното управление, практическата липса на Държава в периода преди освобождението. Фактът, че общият социализатор в смисъла на тази държавност липсва поставя семейството на водеща позиция.

Семейството е било единственият фактор, който под ярема на робството запазвал и клутивирал у българина неговото национално самосъзнание и му давал мощ и сила в борбата с безкрайно силния противник, който се стремял да го унищожи политически и духовно. Семейството е учило българите на почитание към по-старите и любов към домочадието му; запазвало е в пълна не-

[154] Страшимиров, А. (1993). Книга за българския народ. С., с. 79.

[155] Данчев, Н. (2005). Общуването (едно народопсихологическо изследване). Унив. изд. „В. Априлов“, Г., с. 63.

[156] Панов, Т. (1984). Психология на българския народ. Народопсихология на българите – антология. С., с. 131.

прикосновеност нравствените патриархални традиции, уважение към чуждите мнения; вдъхвало е независимо, самостоятелно, но все пак коректно държане пред равните, уважение към своята собствена личност като към работник и съветник у дома, до когото, колкото и малък да бил той, всеки от семейството се допитвал; най-после, то е развивало у народа привичката и любовта към обществеността, към съвместния живот, като е развивало у българина повече колективизма, отколкото инвидуализма.

Именно благодарение на това положение жената в България е твърде много почитана; тя заема твърде завидно положение в семейството – нещо, което не се среща ни у един от славянските народи и което, според нас, служи като излишно доказателство за тезата, че българите не са славяни. Жената вкъщи е нещо като пазителка на древните традиции и семейната чистота“[157] *(Панов, 2016).*

Тодор Панов разглежда един от недостатъците на българското семейство преди освобождението, а именно, че в него липсва нежност, любезност и като цяло „атмосферата на „влюбеност“, която характеризира семейния живот на много народи“. Любовта в българското семейство се позовавала на разума, чак след това място намирали чувствата.

Историческото развитие на моногамното семейство след преминаването на патриархалния период върви към нарастване на успешните бракове паралелно с намаляване на брачната стабилност *(Спасовска, 2000).*

За прехода от единия към другия период в нашата страна оказва влияние зараждането и утвърждаването на капитализма, върху чиято основа да се осъществява постепенното преминаване към съвременния тип брачно и семейно поведение. Още от края на 19 в. в България започват да се рушат патриархалнородовите характеристики на семейството под влиянието на капиталистическите отношения и настъпват промени в семейната структура, както в състава и структурата на семейството, така и в качеството на взаимоотношенията.

В процеса на настъпване на новата система старите семейни форми, възникнали и действащи в условията на натуралното стопанство, започват да отпадат или да се преформулират под влиянието на стоково – паричните отношения и се преобразува в една нова форма индивидуалистично – частнособственическа.

Засилва се процесът на разпадане на големите задружни семейни домакинства в индивидуални, наследниците на родителския имот започват да се стремят към икономическа независимост още преди смъртта на бащата, а индивидуализмът постепенно разрушава колективистичните традиции в досегашните семейни отношения. В своята повест „Гераците“ Елин Пелин описва много добре разпадането на патриархално традиционното семейство конфликтите, които настъпват между поколенията и краят на този тип отношения, като го представя в символичното отсичане на вековния бор.

В появилият се нов тип полутрадиционно или преходно семейство започва да се прилага на практика ставащия все по-актуален принцип за демократизиране на семейството, въпреки, че това е бавен и продължителен процес.

---

[157] Панов, Т. (1984). Психология на българския народ. Народопсихология на българите – антология. С., с. 133.

Възрастните реагират в духа на завещаните от предците си морални императиви, докато младите все повече започват да се бунтуват срещу табутата и все по-свободни във взаимоотношенията. За мащаба на тази еволюция свидетелства фактът, че „през 30 – те години в едно от най-авторитетните български списания „Философски преглед“, излиза поредица от статии с твърде показателни в това отношение заглавия: „Социология на изневярата“, „Какво жената е спечелила и какво е загубила от своята еманципация“, „Психология на старата мома“[158] *(Спасовска, 2000)*

Семейните устои такива, каквито са налични в този период са различни от тези преди освобождението. Като напълно логично следствие на новите социални и икономически форми се превръща в тенденция индивидуализма във всички области на живота. Това е причина задружната семейна организация да започва да се разпада. „Възприемайки най-лошото от Запада, българското общество разклаща основите на своята семейна организация.

В градовете – особено големите, женитбата днес е проста търговска сделка. Българската гражданка, както и сам българинът гражданин, започват да водят разкошен живот; модата и облеклото стават за тях висше божество“ (Панов, 2016, p. 136). Иван Хаджийски допълва това определяне на семейството след освобождението. Индивидуализмът на времето след освобождението, не успява бързо да заличи остатъците от родовата солидарност.

Отношенията между мъжа и жената в онова време варират между акцент върху икономическото, обективното, недекларирането на чувства и партньорско внимание, „българският бит свеждащ мъжа и жената до индивидуализиране, т.е. до оформяне на лично самочувствие при взаимно разграничена психика, доходяща до ясно съзнание на свое право и на свое притежание“[159] *(Страшимирова, 1993, p. 76) от една страна.*

От друга страна водещата позиция на мъжа в домакинството, чието отношение поставя на второстепенно място жената и нейните задължения за обслужване и грижа за домакинството и мъжа. Хаджийски, отчитайки функцията на общество, което формира индивида под натиска на егоизма и незачитането на личността на другите, допълва, че „само личните качества и способности на жената можеха да извоюват едно почетно положение пред мъжа. Почитта и радостта, която жената не можеше да получи нормално от своя мъж, получаваше главно от децата си. Нейната радост от живота, прекъсната обикновено с брака, започваше отново с порастването на децата, които я обичаха, почитаха и ѝ помагаха, и особено след като почнеше да ги жени“ (Хаджийски, 1997, p. 120). Като продължение на това, Страшимиров пише „…българката носи печата на всичко онова, което чертае контурите на общобългарската психология. Ние сме стар изстрадан народ, който е много видял, много чул и много патил. И с песимистична мъдрост след вековни изпитни сме постигнали ние да си построим ред на живеене, който е с невесел кръгозор, но е твърде смислен. Ръководно начало в него е: децата, които ще онаследят домакинството и

[158] Спасовска, К. (2000). Психология на старата мома. С., с. 67.

[159] Страшимиров, А. (1918). Книга за българския народ. С., с. 74.

ще продължат рода, са еднакво рожби на майката и на бащата, дори – по скрит български здрав смисъл – повече на майката…“ *(Страшимиров, 1918).*

С други думи, хипотеза, която може да се изведе е свързана с това, че понастоящем, в условията на равнопоставеност в домакинството, при липсваща строга йерархия към по-възратните и към мъжа, не е налице нуждата от компенсация на вниманието и любовта посредством детето. Но детето не е в обхвата на отношенията между партньорите, не е поставяно под въпрос отношението към него, както и вероятната позиция в периферията на семейството (детето се разглежда отделно от родителите и като развитие и като субект) нито теоретически, нито социално. Оттук е възможно и запазване на смисловата му тежест за родителите. По-конкретно, *като устойчива нагласа и трансгенерационно стои осмислянето, опазването и запазването на детето*. Това обаче е без обективна предпоставка в съвремието на глобализация, свободи и личностна различност (които са в известен смисъл изискуеми).

Навлизането на социалистическата система в България отново променя социално икономическия облик в държавата. Основаната върху обществена собственост на средствата за производство започва да блокира икономическата самостоятелност и инициативност в семейно-битовата сфера. И днес продължава да стои въпроса дали хората, които живеят по селата и са запазили традиционната си привързаност към земята ще успеят да възстановят производствената си функция, която планово – централизираната държава унищожава чрез колективизацията. Ролята на жената в този строй също се променя съществено от нея се изисква да участва активно в обществените процеси, да е „добра“ съпруга, родител, домакиня и служител.

Еволюцията на семейството като социална институция е обусловена от прогресивното включване на жените в професионално – обществения труд. Това ново явление предизвиква промени от една страна в обществото (изгражда се широка мрежа от детски заведения, столове по месторабота, битови ателиета, битова промишленост, петдневен работен ден, облекчения и надбавки за жените майки и т.н) и от друга в личностно-семеен план.

Възниква нова пострадиционна семейна ситуация, която налага гъвкаво разпределение на семейните задължения. Провъзгласеното право жената да работи наравно с мъжа във всички сфери на обществения живот създава условия за по-нататъчното развитие на еманциапацията, но и до днес жената много често се чувства разпъната между традиционните брачни задължения и роли и професионална кариера.

Сериозен фактор в промяната на доскоро съществуващите взаимоотношения в семейната структура се явява и миграционно – урбанизационните процеси, преместването на голяма група от хора от селата към градовете.

За някои се оказват трудно поносими анонимността и усложненията на живота, особеностите на организацията и реда, като ограничените възможности за естествени контакти с околната среда, започнал процес на отчуждение между поколенията, изключително динамично и същевременно стандартизирано делнично-празнично всекидневие. Налага се попадналите в тази ситуация бързо да решават редица битови образователни, професионални и лични

проблеми. Сериозното развитие на образователната система, на здравните грижи на пазара на труда оказват влияние и на семейната структура, на избора на брачен партньор, на броя на децата в семейството, които значително намаляват спрямо предходните етапи на развитие на обществените отношения

Един от значимите външни регулатори на семейните отношения в патриархалното общество е *общественото мнение (Какво ще кажат хората) и религията.*

В индустриалното и глобалното общество, в ситуацията на социални и личностни промени тази функция значително се променя, макар че запазва някои свои характеристики.

Динамиката на живота засилва анонимността и намалява социалния контрол върху поведението на индивида, което започва да се проявява в приемане на разводите, пред и извънбрачните връзки, извънбрачните деца, неоформени юридически съжителства. В разглеждания период държавата е правила всичко възможно в обществото ни да не се виждат изоставени деца, деца с физически, психически и ментални увреждания, оказвала е контрол върху разпада на семейната структура.

Между включените в семейството лица се пораждат най-различни взаимодействия, които в голяма степен са регулират от морала. Структурата на тази категория като регулатор на човешкото поведение е сложна. В нея съществуват няколко пласта, от една страна като неписана норма на поведение и от друга като степен на приемане от отделните индивиди и превръщането като съставка на тяхното съзнание и поведение.

Днес може да се твърди, че в по-голяма степен стабилността на семейните отношения зависят от вътрешно-личностните, нравствено – емоционалните сили и саморегулатори на членовете му. А това са любовта, духовната близост, доверието, уважението, отговорността, чувството за дълг, искреността взаимопомощта верността и др. (пак там рр. 94-105).

Нарастването през този период на културно – образователното равнище на населението спомага за изграждането на семейството като духовна – емоционална общност. Семейството продължава да се откроява като социална подсистема, в която се формират и действат „етнически типизирани традиции и обичаи, които както в миналото, така и сега влияят по един или друг начин на брачно-семейните отношения". В условията на това общество обаче, крайната антирелигиозна насоченост на господстващата политическа доктрина се опитва да обезличи редица битови празници, обреди и ритуали, които в много отношения допринасят до сплотяването на семейството и предаването им от поколение на поколение.

Настъпилите промени след 10 ноември 1989 г. в България и нестихващият преход и до днес, също оказва своето влияние във всички нива на обществените отношения. Продължаваме да се колебаем между Изтока и Запада и техните ценности, което неминуемо се отразява в семейните отношения и много често води трансгенерационни конфликти. Отразява се на социалния, личния и интимен начин на живот, наблюдава се обърквание и преплитане при разпределението на ролите в семейството, на моделите на възпитание, на отношението към социалните институции и т.н.

И никак не случайно е счетено, че тук е мястото да се постави елементът свързан с възпитанието в етнопсихологически аспект. Отново разгледано в логическата последователност на отношението преди и след освобождението, Тодор Панов подчертава факта, че преди освобождението, „българинът се отнася поразително уважително към детската личност, като не упражнява никакво насилие, никаква ежеминутна досадлива намеса в действията на детето“[160] *(Панов, 2016).* Българинът е устойчив в изискванията си, въпреки свободата и уважението към детската личност. Възпитанието протича в контекста на моралните ценности и ясната структура на семейството в онова време.

Следван от модела, а навярно и като социален императив, е зачитането на по-възрастните, авторитета и правилата. Но следва да се повтори, както е споменато и по-горе, преди освбождението възпитанието протича вкъщи при условия на липсващ базов социализатор в контекста на държава или образователна система, която да касае по-конкретно всички българи. След освобождението обаче, напълно нелогично, при наличието на социализатор в лицето на държавата, не е изградена система, която да обобщи и да представлява механизъм за възпитание. *Както е посочено „една от ексцесиите на разлагащия се семеен живот е още и все повече увеличаващото се непочитание на родители от страна на децата. Децата са станали вече съвършено безсрамни и нерядко в очите на родителите се хвърлят думи като „не съм ви карал да ме раждате“, или „щом сте ме родили, длъжни сте“.* Децата пропити от новите теории, започват да гледат на родителите си като на източник на доходи, а на хората – като на „задължени“ *(Панов, 2016).*

Всъщност, както е проследимо, на практика нищо не се променя по отношение на децата. Променя се семейната динамика, а липсва концепция, която да поеме този дефицит. Родителите и след освобождението продължават да не стесняват свободата на децата и рядко упражняват над тях каквото и да било насилие. Но това не се превръща в част твърдо установена, педагогическа, възпитателна, образователна програма. Липсата на ѝ „води до извънмерна толерантна свобода, давана на децата, което постепенно развива у тях „анархистически“ наклонности, в смисъл на недисциплинираност, непризнаване на моралните принципи, авторитета на по-старите, родителите и прочие“ *(Панов, 2016).*

Ще направим опит да обобщим няколко основни черти на националния ни характер, които неминуемо оказват влияние на всички нива на семейното функциониране а те са:

- *скептицизъм и консерватизъм* – свързани със съчетаване на възприемчивост и недоверчивост към общите инициативи, което води до липса на склонност към риск;
- „*синдромът на халището*“ изразява съхранителния инстинкт на човека в робство и сумира редица черти от националното поведение, между които идеала за свобода и отношението към чуждото и чужденците.
- с*клонността към риск* не е характерна за българина, но консерватизмът му също двойствен, нееднозначен;

[160] Панов, Т. (2016). Психология на българския народ. Народопсихология на българите – антология. С., с. 134.

- *търпението е* основен фактор за запазването на езика, вярата, традициите, имената и празниците. Затова се приема за част от българското достойнство. Често се свързва със съобразяването и подражателството и в този смисъл има негативни последствия, като висша негативна проява на това е чуждопоклонничеството;
- *българският реализъм е* тясно свързан със скептицизма. Много често се наблюдава външен локус на контрола и прехвърляне на личното нещастие върху субективни фактори. За което могат да бъдат дадени за пример и някои лингвистични конструкти – „За всичко е виновна държаната";
- в българската семейна традиция днес *отсъства чувство за йерархичност.* Наблюдава се едновременно липса на уважение към авторитетите и склонност към подчинение;
- *българите винаги са обичали отечеството си и са мразили държавата си.* Налице е постоянен двубой между държава и поданик;
- *неуравновесеността е основна характеристика на индивидуалното самочувствие.* Това се съчетава с повишена самокритичност, която е причина са люшкане между нихилизъм и „бабаитлък". Наблюдава се тенденция на цикличност на субективния песимизъм, свързана с активизирането му в условията на интензифициране всички видове конфликти контакти;
- българското *„дано"* е най-ярък израз на ниското самочувствие на българина. То е едновременно показател за примирение и кроткост пред съдбата и израз на българското търпение. (Чавдарова, 2012, pp. 51-53).

Един от методите, използвани в съвременната психологическа практика за дефиниция и анализ на ролевите отношения в семейството е контент-анализът на най-разпространените и употребявани български поговорки. В книгата си „Баба знае две и двеста", Марко Семов обхваща значителна част от социалния смисъл на народното слово. Част от поговорките са свързаните с човешките взаимоотношения. „Ако със сакати прохождаш и ти ще станеш сакат"; „С какъвто се събереш, такъв ставаш"; „В каквито влезеш, такъв ще станеш"; „Да живееш между вълци, да се овълчиш и ти"; „В каквото хоро се хванеш, такава игра ще играеш". В най-голяма степен съзнанието на българина се определя от битието.

От друга страна, на пиедестал е издигната умереността както в битийно отношение, така и в отношенията между хората. „Нашият народ е стигнал до разбирането за неизбежна потребност от мяра в отношението битие-съзнание – Кучето скача според тоягата"[161] *(Семов, 2004).* Тук впечатление прави как един прът, който може да бъде нужен за запалване на огън се е превърнал в социален измерител. Умереността се разглежда като поставяне на норма, като излизането от това нормативно води до социалното презрение.

Това се отнася дори към личния живот „Ако се жениш, млад се жени, ако се калугериш, млад се калугери". Ранната женитба е изконна ценност на българите, която не се следва днес и е предпоставка за поне един от аспектите на трансгенерационния конфликт в България. Акцент в поговорките е и възпита-

[161] Семов, М. (2004). Глобализацията и националната съдба. Сблъсъкът интереси – разум. Издателство „Македония прес".

нието и отглеждането на деца „На змийчето главата трябва да се смаже, докато е малко“, „Дървото се превива, докато е младо“. Най-интересна е осъдителността в тези поговорки. Тя има връзка и с представения конфликт, който се поражда между поколенията в движението между традиционното и модерното. Например – „Късна женитба, ранни сираци“. Това има отношение и към причинно-следствените връзки в обществото, които показват простотата на битието.

Българинът е индивидуалист в условията на колективистичното, или определеното от Драганов като потребност от задруга, което стеснява в още по-голяма степен груповото функциониране. В допълнение на всичко казано, може да бъде посочена и миролюбивостта, липсата на агресивност, която най-ясно личи в поговорките: „Кротко агне от две майки суче“; „Мирно сърце бога моли, немирното – сълзи рони“; „Каквото дойде – това“; „Който знае да чака, все му идва времето“. Но както е дълбока умереността, по същия начин в група от поговорки е посочена и нейната граница. Тя ориентира във връзка с моментите, които биха наложили готовността българинът да се „лиши от главата си“ в името на нещо, но тук отново в най-голяма степен личи индивидуализмът, единственото число: „Гладен вълк, сред селото слиза“; „Гладът и царят вкарва да се моли“.

На пиедестал е издигната принадлежността към рода. Кръвното родство е изключително важно за българина, ако не е кръвно родството, то задължително следва да се направи тип инициация, която да смени социалната роля в този контекст. Увеличаването на рода води и до разглеждането на взаимоотношенията между мъж и жена. Там може да бъде подчертано равенството, което е налице в семейството. Могат да бъдат посочени фактите от чисто битиен характер, в които прозира толерантността, равенството между половете (включително институционална).

Жената в контекста на семейството може да бъде видяна в следните поговорки: „Ако съм му жена – робиня не съм му“; „Ако съм му слугиня – робиня не съм му“. Едновременно с това, равенството може да бъде изведено и от поговорката „Без кавга, къща няма“, което се разглежда като зачитане на мнението и на двамата. Въпреки посоченото обаче, народната вяра поставя мъжа по-горе от жената, това изхожда от старшинството, което произхожда от нормата в това мъжът да е по-възрастен от жената. „Освен това мъжът осигурява материалното и духовното благоденствие на дома, представя го в общността, осъществява връзката му с обществените институции“ *(Семов, 1985).*

Спрямо детето, семейство без дете се разглежда като непълноценно. Няма нормативност по отношение броя на децата, във времето това се е регулирало спрямо потребностите на самото семейство.

В този смисъл, разглеждайки семейството, може да бъде добавена още една характеристика свързана с отношенията – гостоприемството или псевдогостоприемството. То в най-голяма степен се свързва с желанието на българина за „усвояване на чуждото и превръщането му в свое близко“ *(Дяков, 2010)*

Въпреки това гостоприемството на българите е в голяма степен лицемерно от гледна точка на това, че с него се стремят да покажат някакъв статус, най-доброто за себе си. Едновременно с това в поговорките „Брои ти залците“; „С тебе яде и очите ти вади“ личи угодливото лицемерие. В крайна сметка, за да

бъде припознат човек като такъв, на когото може да се има доверие, той следва да бъде „част от семейството“. Това ясно се изразява и в жарта, с която българинът се опитва да търси родство, приятелство с известните личности: „Приятел на моя приятел го познава и знам, че е такъв и такъв…“. По този начин другият, освен че се доближава като статус до говорещия, то и се превръща в по-близък за него, от гледна точка на фамилиарничението. Завършването на този анализ поставя в някаква степен и потвърждението на „цикъла“, който е споменат в началото му. В последна сметка, българинът „е домошар, грижи се на първо място за семейството си“[162] *(Страшимиров, 1995).*

Това води и до не малко позитиви във връзка с поведението спрямо различния тип равенства. Ако бъде взето като пример равенството между мъжа и жената, то със сигурност следва да се посочи, че „българският бит свежда мъжа и жената до индивидуализиране, т.е. до оформяне на лично самочувствие при взаимно разграничена психика, доходяща до ясно съзнание на свое право и на свое притежание“[163] *(Страшимиров, 1995)* Аналогично равенство има и между двете деца в едно семейство по начина, по който майката и бащата са равни. Още в началото на 20-ти век, българският университет предлага равни права на момчета и момичета, което е трудно проследимо в историята, на която и да било страна по света. Разбира се, това явление е чисто битово, тъй като той е в голяма степен определящ и характера. Историческата тежест, която българинът носи в себе си води, до песимистична мъдрост, която сме постигнали – „да си построим ред на живеене, който е с невесел кръгозор, но е твърде смислен.

Ръководно начало в него е: децата, които ще наследят домакинството и ще продължат рода, са еднакви рожби на майката и на бащата, дори – по скрит български здрав смисъл – повече на майката“[164]. *(Страшимиров, 1995*) Това е не само позитив, но и предпоставка за развитие на пълноценната личност на децата, независимо от техния пол.

Даването на равен старт и относителната справедливост, която следва от това е градивна както за самочувствието, така и за бъдещата позиция в обществото, възприемането им като част от всички.

Недоверието сякаш е вкоренено толкова дълбоко в българския характер, че представлява и основната ос при формирането на нагласата към съвместното съжителство. От друга страна, недоверието като основна компонента на възприятието създава и предпоставките настоящето да бъде изцяло отричано, а живеенето да се случва в идеализирането на отминали периоди отвъд индивидуалната лична и родова памет.

„Нашето недоверие в издръжливостта на народа ни, от една страна, и възторженото прехвалване на делата му, от друга, идат от едно основно заблуждение, което се крие в самите нас, неговите ръководители. Ние не търсим своя народ в самите себе си – в душите си, в характера си, в кръвта си, в своя темперамент, – а го търсим някъде вън, в някакъв неизвестен за нас човек, в „човека

[162] Страшимиров, (1995) Книга за българския народ, с. 63.
[163] Пак там, с. 76.
[164] Страшимиров, (1995) Книга за българския народ, с. 79.

на българската тълпа"… Ние, българите – хората на кървавия труд, на работата, и хората на тъмно недоверие в съдбата, на песимизма – ние днес говорим само за слава и за право…"[165] *(Страшимиров, 1995).*

Недоверието е част от рационалното мислене, от потребността от проверка на действителността с цел тя може да бъде по-добре разбрана. Едновременно с това в съчетание с другите посочени качества, недоверието се насочва към всичко социално, опосредства капсулирането на индивида в „собствения му социален свят". В него той допуска определени хора, презира всички други, а от общата дейност се дистанцира, тъй като я възприема като опасна.

Недоверието е насочено към всеки, който е различен от семейството, различен в класово отношение. Интересен е и моментът, в който недоверието може да се трансформира в прекомерна доверчивост. Тя има отношение към различни екстрасенси, врачки, магьосници. Вероятна причина затова може да бъде търсена именно в индивидуалния подход, илюзията затова, че съответното предписание е създадено само и единствено за този човек. Едновременно с това го има и императива, тъй като е подаден съвет на готово, дадена е „рецепта" за изпълнение[166] *(Манолов, 2020).*

Обобщено, може да бъде представена потребността от другарство, което е пренесено в някаква форма с колективизма, прието като нещо, което се развива във времето, очертано от нуждата за себеутвърждение в контекста на надценяването на себе си и подценяването на другия. Това се потвърждава от егоизма и недоверчивостта, които са подчертани при българина. Тук е моментът, в който ще бъде обърнато внимание и на верността, която категория е подчертана в българския характер.

Можем да приемем, че семейните отношения са били подложени на влиянието на ценностите и законите на трите периода описани по горе, като все по голямо влияние започва да има глобалният. Като пример за настъпващите промени можем да изведем, че в момента законодателната ни система дава право на мъжа да приеме фамилията на бъдещата си съпруга, нещо което би било неприемливо в предходните периоди, може да излезе в „майчинство" и т.н.

Семейството като част от тази структура се повлиява, както от индивидуални, така и от народностни и национални особености, отличава се с иманентни закономерности на развитие и в сравнение с останалите социални институции се поддава по-трудно на промяна и управление. Но както вече споменахме по-горе всички процеси на промяна, които се наблюдават в „съвременните развити държави", макар че се движим в някои отношения с десетилетия назад, започват да навлизат и в нашата социално-икономическа реалност, оказват влияние на всички нива в нашия живот, включително и на отглеждането и възпитанието на децата ни.

Съвременно състояние

Както в целия свят, така и у нас семейството като ценност е под сериозна заплаха, а институцията на брака и семейството е в дълбока криза. Много от бра-

[165] Страшимиров, (1995) Книга за българския народ, с. 55-57.

[166] Манолов, М. (2020) Автодискриминация и цинизъм в българския национален характер.

ковете се разпадат, половината от децата се раждат извън брака, всяка година се извършват хиляди аборти, а моделът на съжителство без брак е масова практика. Демографската ситуация у нас сочи криза, на българската нация, заплашваща да се превърне в катастрофа, с отрицателен демографски прираст от 1990 г. (свързан не само с естествения процес на застаряване на населението); блокирано е предаването на опит и ценности между родители и деца. Наред с това, неблагоприятно влияние върху съхраняване на традиционните семейни ценности оказват миграционните процеси (най-вече емиграцията предимно на младите от страната ни), социалния статус и икономическо състояние на ‚средностатистическия' българин, появата на редица негативни явления, съпътстващи прехода от тоталитарно към демократично управление и от планова към пазарна икономика и т. н.

Смяната на системата на обществено устройство

Смяната на системата на обществено устройство, естествено бе свързана и със **законодателни промени**, както и с доусъвършенстването им в съответствие със законодателствата в Европейския съюз6, в съответствие също така и на официалните документи на световните организации, предвид отварянето на страната ни към света и пр. Най-съществените правни документи, регламентиращи семейните ценности са може би: Конституцията (където в чл. 47 ал. 1 се казва: „Отглеждането и възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители и се подпомага от държавата"), Семейният кодекс, Законът за лицата и семейството, Законът за закрила на детето, Закон за защита срещу домашното насилие, ратифицираната през 1990 г. Конвенция за правата на детето, Конвенцията за правата на човека и др. Законодателството на всяка страна предвижда редица мерки, които имат за цел да гарантират изпълнението на особено значимата обществена грижа за децата, която в Република България е решена с прилагането на законови мерки, поверени на различни държавни институции като Държавната агенция за закрила на детето, Министерство на образованието и науката, Министерство на труда и социалната политика, а също така и голям брой организации на гражданското общество.

Но докато в законодателно отношение все пак са предприети редица съвременни инициативи (в които са необходими, обаче, по-строги санкции за нарушителите на законите), то в съдебната практика не е направено достатъчно, за да се почувстват по-осезателно положителните промени от тяхното действие. Още много път трябва да се извърви докато се премахнат ‚корените на злото', деформиращи модела на съвременното българско семейство, защото те също както и множеството други негативи на посттоталитарното ни общество се коренят в неефективната ни съдебна система и ширещата се корупция, за които търпим сериозни критики от останалите страни, членуващи в ЕС.

Отношения между половете

Отношения между половете в съвременното българско семейство са друг аспект на нашата тема. Мащабно изследване на БАН – 3-годишната изследователска работа, анализира отношенията между половете, с цел да очертае тенденциите в развитието на отношенията между половете в условията на постсоциалистическа трансформация. Най-съществените изводи, направени в резултат на това изследване са:

Най-съществената промяна в публичния дискурс в постсоциалистическия период е *липсата на един официален „правилен" модел на отношения между половете* (gender arrangement).

На мястото на определящия за времето на държавния социализъм „договор между половете" за „работещата майка", новият либерален модел на пазарна икономика доведе до *феминизация на бедността*, *неравнопоставеност на жените на пазара на труда*, по-голям дял *жени в нископлатения, неквалифициран труд* и неформална икономика.

Работата (макар и преди често ниско платена) вече *не е гарантирана*, което освен икономически последствия, често създава *дискомфорт и проблеми в идентичността на жените*, които са възприели модела на „работеща жена" като определящ за идентичността им. За много от тях семейството се оказва тяхната спасителна опора, семейните връзки (родители-деца и съпружески) придобиват изключителна важност.

Липсата на политика за равнопоставеност на мъжете и жените на пазара на труда е резултат от и води до *затвърждаване на патриархатни нагласи и модели*, според които естественото предназначение на жената е да бъде майка и съпруга. Този модел се възприема за норма и сред жени, които правят успешна професионална кариера, което от своя страна е причина те да *имат чувство за вина или неудовлетвореност*, че нямат семейство или че не му отделят полагащото се време и сили.

Налага се представа за „нормален" полов ред, която се гради върху патриархални и есенциалистки представи за половете. Аргументите за този „нормален" ред се черпят както в миналото, така и в бъдещето (представата за Европа като нормативен идеал).

Представите за мъжественост и женственост са се променили от времето на социализма. От една страна се засилват патриархалните норми (които предишният строй въпреки пропагандираното равенство не разруши), от друга е партньорското семейство, в което отношенията са симетрични, границите между мъжкото и женското са проницаеми, традиционните роли са отхвърлени.

Патриархалното и *партньорското* семейство *са двата полюса* в конструирането на отношенията между съпрузите. Между тях е многообразното конструиране на половия ред според възраст (поколение), социално и икономическо положение, пространство (в центъра или в периферията, в града или в селото).

Проблемът „домашно насилие"

Едно изследване на проблема „домашно насилие" се проведе през април 2019 година и хвърля допълнителна светлина върху темата за модела на съвременното българско семейство..

Дали е обществен или личен е проблемът „домашно насилие", – общественото мнение е: 49% преценяват, че домашното насилие е преди всичко личен проблем, а 51% го определят преди всичко като проблем на обществото. Мъжете по-често от жените са склонни да разглеждат домашното насилие като личен проблем, който не бива да излиза от семейството. По-голямата част от жените са на мнение, че насилието е предимно обществен проблем и вероятно винят

обществото за неговата пасивност и безразличие. На пръв поглед изглежда малко парадоксално, че най-младите (на възраст под 30 години) значително почесто възприемат домашното насилие като личен, отколкото като обществен проблем. Това е типично и за най-възрастните, участвали в изследването – за хората над 60 годишна възраст.

Причините обаче са различни. Ако при най-младите може да се говори за известно принизяване и подценяване на проблема, поради липса на житейски опит, при възрастните става дума за дълбоки патриархални нагласи, които не подлежат на промяна. Трудово активните поколения на възраст над 30 години и под 60 години категорично отстояват позицията, че домашното насилие е по-скоро обществен, отколкото личен проблем. Близо по 70 процента от столичаните и от висшистите определят домашното насилие като обществен проблем.

Твърде различни са нагласите на живеещите в селата и на ниско образованите – при тях има подчертан акцент на мисленето за домашното насилие като за личен проблем. И още един интересен нюанс следва от прегледа на демографския профил на преценките. Заможните българи много по-често от сънародниците ни „средна ръка“ са склонни да мислят за домашното насилие като за личен проблем. Както най-богатите, така и най-бедните макар и по различни причини не искат да гледат на домашните проблеми извън семейния им контекст.

Изследването постави въпроси като: Доколко разпространено е насилието в българското общество? Кои са най-разпространените форми на домашно насилие у нас? Каква е социалната среда и личен опит (на интервюираните)? Кои са основните причини за насилието в семейството? Какви „Рецепти“ за справяне с насилието са препоръчителни? Нужни ли са закони за борба с домашното насилие? Впоследвтие бе приет Закон за защита срещу домашното насилие, Обн. ДВ. бр.27 от 29 Март 2020 г., изм. ДВ. бр. 82 от 10 Октмври 2020 г.

Някои положителни тенденции

И макар все още да е твърде рано за оптимизъм, не без основания може да се каже, че се появява ‚светлина в тунела‘. Едно интервю15 във в. Стандарт от лятото на 2020 г. сочи някои благоприятни тенденции по отношение на съвременното българско семейство. На въпроса каква е причината за отчетения от социолозите бум на сватбите напоследък, интервюираната психоложка Златка Михова отговаря, че това говори за подобряване на икономическото състояние на хората. ‚Когато човек има икономическо положение, което да не го кара непрекъснато да мисли за насъщния, той отделя повече време да мисли за емоционалните си отношения. Бракът е юридическо оформяне на едно партньорство с идеята да му се придаде устойчивост във времето. Така че, за да могат хората да планират такива устойчиви неща, те просто трябва да могат да мислят за бъдещето, а не от днес за утре. Много е важно и отношението към вторите бракове. Често се говори за разводите, но истинският проблем е, че няма толкова много последващи бракове. Това означава, че хората трудно мислят за себе си като за човек, който трябва да бъде щастлив и да се развива не по задължение или начин децата да са легални‘.

За традиционната роля на бабите и дядовците в българското семейство тя казва:

„Наблюденията ми са, че те вече нямат тази централна роля, която имаха до края на 80-те и средата на 90-те години. Сигналите за проблеми с децата, тревогите около тях идваха почти винаги от бабите и тук-таме от дядовците. Вече три-четири години не са се обаждали баби за проблеми при децата. Родителите са тези, които поемат отговорността за отглеждането на детето. Бабите и дядовците са много ценен ресурс. Но с лишаването им от икономическа власт те се оттеглиха и от това да се опитват да бъдат основни родители на децата. Ново явление е активността на бащите в това отношение. Те активно участват в отглеждането на децата и търсят помощ, когато има проблеми. Напоследък около 60-70% от обажданията по повод проблеми с дете идват именно от татковците."

От интервюто се вижда още, че майките вече могат да отстъпват функциите си по отглеждане на децата на бащите, защото е нараснала увереността на бащите, а когато хората са самостоятелни и със самочувствие, стават и подобри родители. Днешните деца като утрешни родители няма да са така травматизирани и със сигурност щом са пораснали в семейство, в което и двамата родители са уверени и със самочувствие и те ще бъдат такива. Но семействата с по едно дете (повечето от които са такива) лишават малчуганите си от възможността да усвоят важни социални функции – да общуват с връстници, да делят, да си съперничат, да се съревновават. Има и друга опасност при еднодетния модел. Амбициите и очакванията на родителите са твърде големи. Детето трябва да ги удовлетвори, а това често е много трудна задача. Понякога то се натоварва с повече отговорности, отколкото може да поеме.

По отношение на разликите във функциите, които изпълняват мъжът и жената в традиционното и в съвременното българско семейство: „Традиционно функциите на жената са за запазване на семейството, отглеждане на децата, домакинстване. Докато мъжът е лицето на семейството навън. За него са социалните контакти, харченето на парите. Една промяна, която настъпва в този модел и е свързана с прехода, е, че жените започват да стават много активни в правене на кариера. Много често те са по-успешни от мъжете си. В същото време, бидейки отгледани в традиционния патриархален модел, те считат, че са длъжни да отглеждат децата, да се грижат за домакинството. Общо взето, и роднините около тях, и собственият им съпруг очакват това от тях. Така жените се натоварват двойно. Понякога товарът е непоносим и много често води до разпадане на връзката. Често проблемът възниква, когато жената вече не иска да е сянка на мъжа, а да има собствена кариера. Дори понякога жената е двигател на семейния бизнес. Но го прави така, че всъщност мъжът изглежда водещата фигура. Когато решат да се разделят, много често защото мъжът изневерява, жената се чувства виновна, защото знае, че това ще доведе до фалит на фирмата."

Днес се променя семейното равновесие, защото семействата са поставени при качествено различна ситуация, отколкото в миналото. В най-малката социална структура, съвременното семейство, се отразяват всички особености на общественото устройство. Съобразявайки се с днешните икономически отношения всяко семейство изпълнява основните функции по свой начин. За да бъде брака в съзвучие с всички промени настъпили около нас, трябва да засилим стремежа си да оглеждаме брака от позициите на съвремието.

Еманципацията отне предишната власт на мъжа и постави жената редом с него, както в семейството, така и в обществото. Днес жената разполага с материални, професионални, културни и нравствени основания да има претенции спрямо съпруга си и ако тези изисквания не се удовлетворят, да се откаже от брачния съюз.

Разкрепостяването на жената от социална гледна точка ѝ донесе морално и материално освобождаване от зависимостта на мъжа, от друга страна – почти двойно натоварване. Все още на мъжа му е по-лесно да се прикрие зад традицията, зад служебните ангажименти, приятелския клуб и да се откаже от неизгодните и досадни задължения. Именно затова в повечето случаи жените се отказват от нелоялното мъжко партньорство.

Семейството е най-важният институт за социализация на подрастващото поколение. То е първичната базова социална формация, която въвежда детето в системата на социалните отношения и задава необходимите обществено приети модели за социална ориентация и поведение.

Семейството с неговата специфична емоционално – интимна среда оказва неповторимо влияние върху комплексното детско развитие, особено в ранните етапи на онтогенезиса, когато на преден план като еволюционна задача на развитието стои изграждането на основите на детската личност, укрепването на идентичността интериоризацията на редица норми и формирането на общата представа за света. В хода на своето социално и личностно израстване, детето непрекъснато търси опорна точка в персоналния семеен микросвят, реализира и мултиплицира усвоените в неговите граници знания, умения и поведенчески стратегии.

Семейното възпитание е особена форма на взаимодействие между членовете на семейната единица и детето. В неговата изначална същност като процес, изграден на базата на йерархизирани ролеви възпитателни позиции (родители-възпитатели; деца-възпитаници) стоят прототипични възпитателни ориентации, които определят ролевите доминанти във възпитателното поведение на ръководещите субекти.

Ефективността на семейното възпитание в значителна степен е обусловена от комплексността на възпитателните влияния на двамата родители. Всеки от тях има определена функция, упражнява специфично въздействие, което не може да се замени от друг.

Функционалната полово-ролева детерминираност на родителските позиции в семейството има дълбоки еволюционни корени. Цялата история на развитието на човешкото общество е съпътствана от генералната тенденция за съществуването на социокултурно обусловена диференциация на функционалните роли на мъжа и жената. Наблюдава се разграничение на труда, на специфичните видове дейности и социални функции на двата пола.

На практика се формират полово детерминирани поведенчески модели, които се превръщат в силно устойчиви, емблематични за конкретното обществено съзнание колективни еталони; комплекс от характеристики, нормативно фиксирани чрез религиозните представи, широко застъпени в обичаите, обредите и съвременните им проекции. Независимо от социокултурният контекст в който се намират, функционално – ролевите позиции винаги са възприемани като „естественото“ поведение на мъжа и жената.

Подобни представи са дълбоко вкоренени, трудноизменчиви, универсални в рамките на конкретното общество и се усвояват в процеса на социализация. Те се формират на основата на средногруповото значение и се приемат за общовалидни, за съотносими с всеки индивид от съответния пол.

Хората усвояват половите роли последователно: в детство овладяват половоролево поведение, в пубертета се оформя сексуалността, чак в брака се реализира ново полоролево поведение на базата на разпределението на ролите в семейството. Процесът на социализация води до изграждането и устойчивото съществуване в съзнанието на личността на своеобразна обединена концепция, играеща ролята на координатна система, през призмата на която се осмислят и оценяват джендърните различия в социалното своеобразие, ролите, положението в семейството и сферата на обществената дейност на двата пола.

Индивидуално – личностната концепция за половоролевата стереотипизация се определя като относително непротиворечива и вътрешно свързана структурирана съвкупност от съществуващите в общественото съзнание социокултурни ориентации, ценности, нагласи и идеали, в които намира отражение социалната диференциация на половете.

Параметрите на различието между двата пола в психологически и социален аспект се отразяват върху ролевите родителски поведенчески функции на мъжа и жената в рамките на семейното възпитание и се влияят от типичните за съответната социокултурна реалност джендърни стереотипи.

Когато говорим за половоролеви (джендърни) стереотипи имаме предвид тези опростени концепции, които описват поведението на човека като мъжко и женско и които касаят типичните характеристики, приписвани на всеки от двата пола.

Стереотипите и произтичащите от тях възпитателни роли на родителите не са константни „нормативни аксиоми“, а търпят непрекъснато изменение, трансформират своите параметри в хода на обществено – историческото развитие.

Бащата в миналото е възприеман като материалната опора на семейството, връзка с външния свят, безспорен авторитет. В негово лице се реализират практическите аспекти на социализацията, чрез демонстриране и прилагане механизми за протекция, организация, ръководство и регулация на семейната система (защитава семейството, осигурява прехраната, разпределя работата, санкционира, съди, взема решения за бъдещето на децата).

Функционално – ролевите му възпитателни компетенции са свързвани с трансмисията на натрупания социален опит, със задаването на образци за морал и поведение (възпитание на отговорност и самостоятелност), в неговата власт са контролът по изпълнението на поставените задачи, наказанията, поощренията, дисциплината.

Майката – ражда и отглежда децата, организира бита и поддържа домакинството, служи на мъжа, грижи се за психологическия семеен микроклимат. Тя се е считала за самоотвержена, предана, търпелива, любяща.

Функционално – ролевите ѝ възпитателни компетенции се структурират около съхранението и предаването на семейните традиции, ритуали, обичаи и обреди; с нея се свързва еволюцията на емоционалността, въвеждането на детето

в социалния свят и в системата на взаимоотношенията, отговорна е за емоционалното благополучие, за възпитаването на широк социален интерес чрез ролевия модел, който тя представя, демонстрирайки уважение и привързаност не само към семейството и неговите членове, но и към хора извън периметъра му.

В съвременните условия ролевата структура на семейството, а от там и полово – ролевите модели търпят съществени изменения. *Функциите на двата пола в контекста на семейния живот се основават на равнопоставеност и партньорски взаимоотношения, без доминиране на бащата.* Все пак съществуват някои половоролеви еталони, разбирани като традиционен компонент, съпътстващ социализацията на децата в условията на семейното възпитание.

Актуални измерения на диференцираното въздействие в семейството на бащата и майката:

• *Бащата* се възприема като по-силен, по-стриктен, по-авторитарен, образец за подражание (идентификация) на сина; според отношението му към майката се усвоява отношението към жената изобщо; основен източник на семеен авторитет, със силна статус – формираща функция; повече влияе върху училищните постижения, развива женствеността на дъщерята; въздейства върху развитието на нравствеността и контрола. Момчетата са по-отговорни ако за дисциплината в семейството следи бащата. При висока доминираност на бащата по правило следва ниска доминантност на детето. В семействата където той е единствен възпитател децата показват по-голяма сдържаност, по-високо интелектуално развитие, занимават се с домакински труд.

Детето се нуждае от баща, който в пълна степен разбира и осъзнава своята бащинска роля. Особено важните психологически детерминанти на развитието, идентификационните маркери и базисната социална ориентация към действителността, които се усвояват от детето в рамките на семейната единица, определят акцентите в актуалната функционално-ролева позиционираност на бащинската фигура.

От тази гледна точка могат да бъдат очертани три зони на нестабилност, които правят насочващото присъствие на бащата особено необходимо: *детето трябва да бъде закриляно от заплахите на външния свят; от вътрешните си страхове и от хиперопеката на майката.*

Протекцията, свързана с неутрализиране на опасностите, идващи от външния свят, удовлетворява базисната потребност на детето от сигурност, създава условия за реализиране на действия и отношения в условията на безопасна и спокойна среда.

От друга страна, протекционизмът като социално-психологически изискуема черта на бащинското поведение притежава специфична вътрешносредова функционална насоченост. Тя е обективирана в регулация и снижаване въздействието от хиперопеката на майката (в качеството на джендърен стереотип със силно устойчиво влияние).

Според Х. Гинът съществуват две основни различия между майката и бащата по отношение проявите на протективното родителско поведение: *докато майчината любов внушава на детето, че е обичано, то бащиното доверие му подсказва, че е компетентно, разкрепостява го и го освобождава от вътрешни-*

те му страхове, свързани с нерешителността, чувството за вина и тревожността от опасенията за допускане на грешки.

Причината за подобна диференцираност на възпитателните роли се обосновава с джендърните различия във възпитанието на самите родители – поради по-малкото ограничения в собственото им възпитание, на бащите е полесно, отколкото на майките, да разрешат на децата си да експериментират със своята самостоятелност.

• *Майката* в съзнанието на децата е по-нежна, справедлива, по-отзивчива емоционално. Еталон за жена, съобразно който се усвоява отношението към мъжа. В семейства, ръководени от жената, децата са с ниска инициативност; момичетата са по- активни, ако авторитетът на майката е силен; при висока доминантност на майката по правило следва висока доминираност на детето.

Особено интересен ракурс на джендърните стереотипи относно майчината фигура е традиционното разбиране за априори присъщата ѝ възпитателна функция. Обикновено се приема, че жените притежават „ексклузивни" способности за възпитание (англ. nurturance). Тази дълбоко вкоренена представа е основана и подсилвана от разбирането за тяхното генетично и биологично „предназначение" да раждат, кърмят и обгрижват.

Смята се, че приоритетната им роля във възпитанието на децата е вътрешно присъща, произтичаща от природата и определена от наличието на така наречения майчински инстинкт. Дава се превес на възпитателната компетентност на майката, което я превръща в иманентна полово детерминирана характеристика, освободена от егалитарност с възпитателните способности на бащата.

Независимо от диференциацията в сферите на възпитателното въздействие, основана на полово – ролевите еталони, съществуват няколко важни закономерности в семейното влияние на двата пола върху децата:

- *Децата приемат за модел родителя от техния пол и това е един от основните източници за формиране на идентичността, съзнанието, стремежите към постижение в контекста на цялостната социализация. Бащата и майката са абсолютно необходими за пълноценното психическо развитие на детето – за усвояване на феминен и маскулинен стил на поведение.*
- *Самостоятелността на децата от двата пола е по-висока при възпитателна активност на двамата родители с разпределение на функциите.*

Жената и мъжът са двата основни човешки типа и взаимодействието между тях трябва да се разглежда като базов модел на всички човешки отношения.

В наши дни, в условията на ярко изразените изменения в половоролевата стратификация на обществото, факторът „пол" придобива все по-голямо значение при осмислянето на механизмите за функциониране на всички сфери на жизнената дейност. За съвременното общество е характерна поливариантност на джендърната стереотипизация. Наблюдава се паралелното съществуване на основните модели на взаимоотношения между половете със съответстващите им джендърни доминанти – патриархален (маскулинен) и матриархален (феминен) модел.

Появява се и един относително нов „еклектически" стереотип. Той е резултат от компилацията на двата типични съществуващи до този момент джендърни конструкти и опитите на съзнанието механически да ги осъвмести.

Еклектическият стереотип често възниква като следствие от сблъсъка на традиционното патриархално възпитание на жената с реалиите на индустриалното и постмодерното общество, където нейната позиционност е ориентирана към самостоятелност във всички жизнени сфери, а също и от противоречията, породени от феминистичното възпитание на мъжа, да уважава нейната самостоятелност, но в същото време да съхранява маскулинните представи за собствената си джендърна доминанта.

Влиянието на действащите стереотипи върху възпитанието на подрастващото поколение намира отражение и в специфичните функционално – ролеви позиции на родителите от гледна точка реализацията на „майчинските" и „бащински" взаимоотношения с детето. Възпитателните стилове на родителите в ролите им на майки и бащи очертават някои специфични аспекти в състоянията на семейната среда. На тази основа могат да бъдат определени и някои от главните условия за нейното функциониране по отношение осигуряването на благополучието на детето в семейството: атмосферата, в която се отглежда и възпитава то трябва да поддържа състояние на равновесие, проявяващо се в оформяне на адекватни психологически роли на всеки от членовете, формиране на семейното „Ние", хуманизиране и кооперирание на възпитателните усилия с цел създаване на позитивни социални нагласи у детето, като гаранция за просперитет на самата семейна социална група.

Референтността на семейната социална група, психологията на влиянието ѝ върху детето се изразява в неповторимия характер на емоционално – личностните взаимоотношения.

Хармоничните, удовлетворителни, балансирани и лишени от емоционални крайности отношения на детето с майката и бащата създават предпоставки за успешна идентификация, социална зрялост, изграждане на абсолютно изискуемото за адекватната социализация, първично доверие към средата, формиране на базисни ценностни установки със света и себе си.

Всяко отклонение в устойчивостта, баланса и хармонизацията на детско – родителските отношения оставя отпечатък върху ефективността на семейната система във връзка с реализацията на основната цел на семейното възпитание – формиране на уравновесена личност с укрепнала идентичност.

Осъзнаването, осмислянето, успешното и пълноценно реализиране на възпитателните роли на майката и бащата означава преди всичко самопознание и лична отговорност за развитието и социалното формиране на детето.

Семейният живот предлага достатъчно възможности родителите да покажат и възпитат у децата си най-важното – изпълнявайки различните си роли, мъжете и жените се нуждаят един от друг, необходимо е да си партнират и да хармонизират семейната среда, а не да я дисбалансират чрез постоянно противоборство и непрекъсната война за надмощие.

Най-добрият модел за идентификация са родителите, които уважават своите и на противоположния пол функционални роли. Тяхното всекидневно поведение внушава на децата по индиректен начин, че толерантността, егалитарността в отношенията, партньорството и взаимната подкрепа са

онзи семеен образец, гарантиращ благополучието и ефективността във функционирането на семейната система.

В заключение – намаляващият брой на населението с едновременното увеличаване на броя на домакинствата (НСИ, преброяване 2019 г.) говори за един основен факт в хоризонтално отношение – генериране на по-голяма степен самота, затваряне на човека в личното му пространство и в този смисъл, „*социално осиротяване*".

Във вертикален аспект са нарушени очакванията на поколенията назад, насочени към „окрепостяване" на семейството на едно място. Това води до конфликти. Разбира се причината не е само личната воля на по-младите. Нерядко тя е водена и от ниския социално-икономически статус.

Трета глава

ПРОБЛЕМЪТ НАСИЛИЕ, ОСНОВАНО НА ПОЛА, В БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО И ПРИЦЕЛИ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКАТА РАБОТА С ЖЕРТВАТА И НАСИЛНИКА ЗА НЕГОВОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ

3.1. Дефиниране на насилието и видовете насилие, основано на пола, като нарушаване на човешките права и концепцията за „осъзнаване на пола", като техен контрапункт

В своето семантично обяснение насилието се свързва с агресията. Най-простото и популярно определение на агресията в съвременната социална психология е, че това е поведение, което причинява зло. Според теорията на Фройд, човек е „обречен" да бъде агресивен и агресията е присъща на всяко общество[167]. *(Фройд, 2013)*

Друга теория твърди, че агресията е следствие от фрустрацията, която психическо състояние на гняв и агресия[168]. *(Силами, 2018)*

Теорията за социалното учене доказва, че човек става агресивен, наблюдавайки и учейки агресивни модели на поведение[169]. *(Корсини, 1998)*

Според Световната здравна организация „насилието е умишлено използване на сила или власт, чрез заплаха или реално действие срещу друг човек или група хора от общността, която предизвиква или има вероятност да предизвика нараняване, смърт, психологическа травма, спънки в развитието или някаква загуба".

Насилието не се ограничава с инциденти, които се тиражират като водещи заглавия във вестниците. То е поредица от начини на поведение, вариращо от устен тормоз и нагрубяване, заплахи, нежелани сексуални предложения и стигащо до физическо нападение и крайния му случай – убийство.

Заедно с това насилието представлява сериозна заплаха за човешките права на личността, тъй като подкопава здравето, правото на живот и правото да бъдеш третиран с уважение.

Хора, преживели насилие, го описват като нараняване, травма, разкъсване, нарушаване на целостта не само на тялото, но и на личността.

В Съвета на Европа и според Истанбулската конвенция се споменават следните видове насилие:

✓ *психологическо насилие (чл. 33);*

---

[167] Фройд, З. (2013). Въведение в психоанализата. С.

[168] Силами, Н. (2018). Речник по психология. Изд. Лексикон, С.

[169] Корсини, Р. (1998). Енциклопедия по психология. С.

✓ *дебнене (чл. 34);*
✓ *физическо насилие (чл. 35);*
✓ *принудителни бракове (чл. 37);*
✓ *сексуално насилие, включително изнасилване (чл. 36);*
✓ *генитално осакатяване на жени (чл. 38);*
✓ *принудителен аборт и принудителна стерилизация (чл. 39);*
✓ *сексуален тормоз (чл. 40);*
✓ *неприемливи оправдания за престъпления, включително престъпления, извършени в името на т. нар. чест (чл. 42).*

Именно те се използват като основа, за разграничаване на пет взаимосвързани вида насилие:

✓ *физическо насилие;*
✓ *вербално насилие (включително реч на омразата);*
✓ *психологическо насилие;*
✓ *сексуално насилие;*
✓ *социално-икономическо насилие.*

Насилието е всепроникващо: присъства в живота на всички народи, обществени слоеве, професии, етнически и възрастови групи.

Психологическата му основа е предразположеността на хората към зависимост един от друг, основана на йерархията на властта, подчиненността на по-висшестоящия и на по-силния – родител-дете, учител-ученик, управляващ-управляван, лекар-пациент и т. н.

Заедно с това, насилието може да е елемент на човешкото поведение и човешките взаимоотношения на всички равнища и във всички ситуации, като се проявява в различни форми и има за резултат физическа или психическа вреда и страдание на жертвите.

Насилието може да бъде категоризирано по няколко начина:

Първо:

Престъпленията с насилие обикновено се разделят на четири основни категории, в зависимост от естеството на поведението:

✓ *убийство* (убийството на едно човешко същество от друго, понякога поради законово обосновани причини);
✓ *нападение* (физическо нападение на друго лице с намерение да причини вреда);
✓ *грабеж* (насилствено отнемане на нещо от друго лице) и изнасилване (насилствен полов акт с друго лице).

Второ:

Други форми на насилие се припокриват с тези категории:

✓ *сексуално насилие над деца* (извършване на сексуални актове с дете);
✓ *домашно насилие* (насилствено поведение между роднини, обикновено съпрузи).

Трето:

Насилието може да се категоризира и според мотивацията му.

✓ *реактивното или емоционално насилие* обикновено включва израз на гняв – враждебно желание да нараниш някого, което възниква в отговор на предполагаема провокация;

✓ *проактивното или инструментално насилие* е по-прецизирано и често се извършва в очакване на някаква награда.

Американският психолог Кенет Додж установява, че тези два вида насилие включват различни физиологични състояния: човек, участващ в реактивно насилие, изпитва повишена възбуда на автономната нервна система (т.е. повишена сърдечна честота и дишане, изпотяване), докато човек извършва акт на проактивна агресия изпитва ниска автономна възбуда.

Четвърто:

Друг метод за категоризиране на насилствено поведение включва разграничаване между *хищническо* и *афективно* насилие.

✓ *хищническото насилие* включва планирани действия на враждебна сила;

✓ *афективното насилие* е по-импулсивно и непланирано.

Пето:

Предлагат се и други видове насилие, включително:

✓ *раздразнително насилие* (мотивирано от разочарование);

✓ *териториално насилие* (мотивирано от нахлуване във възприеманата територия или пространство).

Всички форми на насилие са силно свързани със социални детерминанти като лошо управление, слабо върховенство на закона, културни, социални и полови норми, безработица, доходи и неравенство между половете и ограничени възможности за образование[170] *(Palermo, Bleck, and A. Peterman, 2014).*

Наблюденията и анализите на специалистите от сферата на социалната политика показват, че голяма част от представителите, както на българското общество, така и на международното общество са подложени на *постоянен тормоз в рамките на собствените си семейства или в условията на интимно партниране, т.е. на насилие, основано на пола.*

Насилието, основано на пола, се дефинира като насилие, насочено срещу индивид въз основа на пола му, което води до психологическа, физическа или сексуална травма, пряко или косвено *(WHO, 2014)*[171].

[170] Palermo, T. and J. Bleck, and A. Peterman, „Tip of the iceberg: reporting and gender-based violence in developing countries," *American journal of epidemiology.*, vol. 179, no. 5, pp. 602–612, 2014.

[171] World Health Organization, Violence against women: intimate partner and sexual violence against women: intimate partner and sexual violence have serious short-and long-term physical, mental and sexual, and reproductive health problems for survivors: Fact sheet, World Health Organization, 2014.

Насилието, основано на пола е едно от най-разпространените, недостатъчно докладвани и непоискани нарушения на правата на човека в света. То няма социални, икономически или национални граници.

Насилието, основано на пола, е проблем, свързан с правата на човека.

Хората, които изпитват насилие по полов признак, могат да страдат от различни нарушения на правата на човека – *например правото на живот, свободата от изтезания и унизително отношение, свобода от дискриминация и правото на безопасност и сигурност.*

Всички тези права могат да бъдат намерени в международни и регионални документи за правата на човека, по-специално от Организацията на обединените нации и от Съвета на Европа.

Правото на живот, равенството между половете, забраната на дискриминация въз основа на пола, защитата на физическата неприкосновеност, правото на здраве, за да спомена някои от правата на човека, засегнати от насилието, основано на пола, са защитени във Всеобщата декларация за правата на човека и Международните пактове за граждански и политически права и за социални, икономически и културни права.

За да засили борбата срещу насилието и дискриминацията срещу жените, *Организацията на обединените нации* прие специфични инструменти и мерки.

Един от най-важните международни документи за правата на човека, занимаващи се с правата на жените, е *Конвенцията на ООН за премахване на всички форми на дискриминация срещу жените (CEDAW). Тази конвенция забранява дискриминацията въз основа на пола.*

От правна гледна точка Конвенцията *(CEDAW)* дефинира *дискриминацията срещу жените* като:

Всяко разграничаване, изключване или ограничение, извършено въз основа на пола, което има за цел или накърнява признаването, ползването или упражняването от жените, независимо от тяхното семейно положение, въз основа на равенство на мъжете и жените, на човешките права и основните свободи в политическата, социалната, културната, гражданската или всяка друга област[172]. *(Конвенция за премахване на всички форми на дискриминация срещу жените, чл. 1)*

Държавите, които са страни по тази конвенция, са длъжни да приемат всички необходими мерки, за да гарантират, че жените се радват на равенство с мъжете.

Това означава, че държавите-страни трябва да приемат необходимото законодателство за борба с дискриминацията и насърчаване на правата на жените. Трябва да се отбележи обаче, че целта за равенство на жените не означава, че може да им бъде отказана специална закрила, когато това е необходимо – например по отношение на майчинството.

CEDAW прави преглед на спазването на Конвенцията от страна на държавите. Държавите-страни по конвенцията, трябва да представят периодични до-

[172] Конвенция за премахване на всички форми на дискриминация срещу жените (CEDAW), член 1.

клади за всички мерки, предприети за прилагане на Конвенцията, а Комитетът по CEDAW наблюдава спазването от страна на държавите.

Механизмът за прилагане обаче се счита за слаб и разчита предимно на силата на моралното убеждаване. Изпълнението е допълнително отслабено от многото резерви и изключения от оригиналния документ, договорени от държавите.

За разлика от други проблеми на жените – *като избирателно право (право на глас), равенство или дискриминация – насилието срещу жените едва наскоро беше признато като заслужаващо специално внимание от международното право за правата на човека.*

CEDAW датира от 1979 г. и влезе в сила през 1981 г. В него не се споменават насилие, изнасилване, малтретиране или насилие[173]. Въпреки това, през 1992 г., Обща препоръка 19 беше издадена от Комитета по CEDAW, като се препоръчва *насилието срещу жени също да бъде докладвано от държавите-страни.*

Към CEDAW беше добавен механизъм за индивидуална жалба, при който лицата, след изчерпване на вътрешните средства за защита, можеха да подадат жалба срещу държавата във връзка с разпоредбите на Конвенцията.

През 1993 г. във Виена Общото събрание на ООН прие Декларацията за премахване на насилието срещу жени. Тази декларация беше важна с това, че направи насилието срещу жените международен въпрос, който не беше предмет на твърдения за културен релативизъм.

Следователно Декларацията включва различни въпроси като генитално осакатяване на жени, изнасилване и изтезания, домашно насилие и сексуално робство на жените, всички от които преди това са били считани, поне в някои среди, като приемливи или извън сферата на закона.

Включването на подобни практики в сферата на международното право беше важно изявление на ООН и постави индивидуалните права на физическа цялост над претенциите за културни права.

ООН също така призна, че националната или културна подкрепа за подобни практики игнорира желанията на самите жени, както и многото гласове, дори в предполагаемо хомогенни култури, които се противопоставят на подобни практики.

Друг аспект на Декларацията е, че тя признава необходимостта от пренасочване на очевидно „естествените“ граници между публичното и частното – предизвикателство, което отдавна се застъпва от феминистките групи.

Декларацията на ООН забранява не само държавното насилие срещу жени, но и личното насилие, включително „… побой, сексуално насилие над женски деца в домакинството, насилие, свързано със зестра, брачно изнасилване, генитално осакатяване на жени и други традиционни практики, вредни за жените, не-съпружеско насилие или насилие, свързано с експлоатация[174].

---

[173] Кек, М. и Сикинк К. (1998). Активисти отвъд границите. Застъпнически мрежи в международната политика. Итака и Лондон: Cornell University Press, с. 168.

[174] Декларация на ООН за премахване на насилието срещу жени (DEVAW), Резолюция 48/104 на Общото събрание, 20 декември 1993 г. Член 2 (а).

Декларацията също така забранява насилието срещу жени въз основа на културни практики.

Въпреки че не е обвързващ документ, Декларацията направи важен принос за разрушаването на стената на мълчанието и признаването на насилието срещу жените като международно нарушение на правата на човека.

Нарастващото осъзнаване на степента и постоянството на проблема за насилието, основано на пола (в различните му форми) доведе до създаването на *специфични инструменти* за справяне с него.

Като проблем обвързан с правата на човека, равенството между половете и насилието, основано на пола, се разглеждат на първо място от следните инструменти за правата на човека:

✓ **Европейската конвенция за правата на човека** – включва редица членове, свързани с насилието, основано на пола:

- *чл. 8 от ЕКПЧ защитава правото на личен и семеен живот и дава на хората в брачна възраст правото да сключат брак;*
- *чл. 14 забранява дискриминация на каквито и да било основания във връзка с което и да е от другите права в Конвенцията. Това включва дискриминация, основана на пол или пол;*
- *чл. 5 от Протокол 7 към Конвенцията гласи, че съпрузите трябва да имат равни права в брака.*
- *Протокол 12 към Конвенцията разширява забраната за дискриминация в чл. 14 до случаи, които не са свързани с други права в Конвенцията.*

Европейската конвенция има силен и добре познат механизъм за прилагане, Европейският съд по правата на човека (ЕСПЧ), който е в състояние да разглежда жалби от лица срещу тяхната държава, както и жалби на държавата срещу държавата;

✓ **Европейската социална харта** – занимава с икономически и социални права и гарантира упражняването на права в областта на жилищното настаняване, здравеопазването, образованието, заетостта, правната и социалната защита и движението на хора.

Всички права в Социалната харта трябва да се прилагат без дискриминация по какъвто и да е признак, включително по пол или пол. Преработената форма на Хартата предвижда равенство между жените и мъжете в образованието, работата и семейния живот, положителните мерки за осигуряване на равни възможности и правото на равно заплащане.

✓ **Конвенцията на Съвета на Европа за защита на децата срещу сексуална експлоатация и сексуално насилие (Конвенция от Лансароте***)* – е всеобхватен международен правен инструмент за защита на децата срещу сексуална експлоатация и сексуално насилие от 1 юли, 2010. *Конвенцията обхваща сексуалната злоупотреба в семейството на дете и в „кръга на доверие*“, както и действията, извършвани с търговски цели или с цел печалба. Инструментът също така се занимава с всички възможни видове сексуални престъпления срещу деца (включително сексуално насилие над дете, експлоатация на деца чрез проституция, отглеждане и корупция на деца чрез излагане на сексуално съдържание и дейности и престъпления, свързани с материали за малтретиране на деца).

Съгласно Конвенцията правителствата в Европа и извън нея трябва да разработят законодателство за *криминализиране на всички форми на сексуална експлоатация и злоупотреба с деца* и трябва да предприемат конкретни мерки, предназначени да дадат приоритет на най-добрите интереси на децата в *четири области*:

А) **Превенция:** децата трябва да бъдат информирани за рисковете от сексуална експлоатация и сексуално насилие и трябва да бъдат овластени да се защитават; лицата, работещи в контакт с деца, трябва да бъдат проверени и обучени; интервенционните програми или мерки за сексуални престъпници (независимо дали са осъдени или потенциални) трябва да бъдат редовно наблюдавани.

Б) **Защита:** докладването на всяко подозрение за сексуална експлоатация или сексуално насилие трябва да бъде силно насърчавано; трябва да бъдат създадени телефонни и интернет линии за помощ; следва да се създадат програми за подкрепа на жертвите и техните семейства; трябва да се осигури терапевтична помощ и спешна психологическа помощ; следва да бъдат въведени съдебни производства, подходящи за деца за защита на безопасността, поверителността, самоличността и имиджа на жертвата (напр. броят на интервютата с деца жертви трябва да бъде ограничен, интервюто трябва да се провежда на успокояващо място, с обучени професионалисти за целта).

В) **Обвинение:** Конвенцията изисква от държавите да криминализират всички сексуални престъпления срещу деца (включително сексуално насилие в семейството или кръга на доверие, експлоатация на деца чрез проституция, порнография, участие в порнографски представления, корупция на деца, привличане на деца за сексуални цели). Конвенцията изисква държавите да удължат давността си за сексуални престъпления срещу деца, така че да може да започне производство след като жертвата е навършила пълнолетие. Той също така установява общи критерии, за да се гарантира, че във всички страни е въведена ефективна и пропорционална наказателна система и предвижда възможност за наказателно преследване на гражданин за престъпление, дори когато е извършено в чужбина („принцип на екстериториалност“). Например, може да бъде повдигнато наказателно преследване срещу сексуални престъпници, когато се върнат в родната си страна.

Г) **Насърчаване на национално и международно сътрудничество**: Сътрудничеството помага на страните да идентифицират и анализират проблеми, да намерят и прилагат общи решения, да обменят данни и опит, да се борят с безнаказаността и да подобрят мерките за превенция и защита. Конвенцията от Лансароте е отворена за присъединяване както от неевропейски, така и от европейски страни, за да се улесни международното сътрудничество в борбата с проблема със сексуалните престъпления срещу деца.

Изпълнението на конвенцията се следи от Комитета на страните по Конвенцията (Комитета на Лансароте), който оценява защитата на децата срещу сексуалното насилие на национално ниво като основа на информацията, според националните власти и от други източници. Комитетът на Лансароте също действа като платформа за обсъждане и предоставяне на видимост при пораждане на стимула и примери за добри практики.

Изпълнението на Конвенцията се наблюдава от Комитета на страните по Конвенцията (Комитетът на Лансароте), който оценява защитата на децата срещу сексуално насилие на национално ниво въз основа на информация, предоставена от националните власти и от други източници. Комитетът на Лансароте също действа като платформа за обсъждане и предоставяне на видимост на възникващите предизвикателства и примери за добри практики;

✓ **Конвенцията на Съвета на Европа за предотвратяване и борба с насилието срещу жени и домашното насилие (Истанбулска конвенция)** – приета е от Комитета на министрите и е открита за подписване в Истанбул на 11 май 2011 г. Конвенцията влезе в сила на 1 август 2014 г. и признава пола – основаното насилие срещу жени като нарушение на правата на човека и форма на дискриминация.

Като инструмент се фокусира върху няколко области, като задължава държавите, страни по Конвенцията, да *предприемат редица мерки за действие срещу насилието срещу жени и домашното насилие*.

А) **Превенция** – държавите трябва редовно да провеждат кампании за повишаване на осведомеността, да обучават професионалисти в близък контакт с жертвите, да включват в учебните материали въпроси като равенство между половете и ненасилствено разрешаване на конфликти в междуличностните отношения, да създават програми за лечение на извършители на домашно насилие и на сексуални престъпници, работи в тясно сътрудничество с неправителствени организации и включва медиите и частния сектор в премахването на половите стереотипи и насърчаването на взаимното уважение.

Б) **Защита** – това включва предоставяне на полицията правомощия да отстранява извършител на домашно насилие от дома им, осигуряване на достъп на хората до адекватна информация за наличните услуги на език, който те разбират, създаване на леснодостъпни приюти в достатъчен брой и в подходящо географско разпределение, достъпни безплатни телефонни линии за помощ 24/7 в цялата страна и създаване на леснодостъпни центрове за препращане при кризи при изнасилване или сексуално насилие.

В) **Обвинение** – Конвенцията дефинира и криминализира различните форми на насилие срещу жени, включително домашното насилие. Държавите, които са подписали и ратифицирали договора, трябва да въведат редица нови престъпления, където те все още не съществуват, например психологическо и физическо насилие, сексуално насилие и изнасилване, преследване, генитално осакатяване на жени, принудителен брак, принудителен аборт и принудителна стерилизация.

Освен това държавите-страни ще трябва да гарантират, че културата, традицията или така наречената „чест“ не се разглеждат като оправдание за някой от изброените по-горе начини на поведение. Държавите страни ще трябва да предприемат редица мерки, за да осигурят ефективно разследване на всяко твърдение за насилие срещу жени, включително случаи на домашно насилие.

Това означава, че правоприлагащите органи ще трябва да отговарят на призиви за помощ, да събират доказателства, и оценка на риска от по-нататъшно насилие, за да се защитят адекватно тези, които са изложени на риск. Освен

това съдебните производства трябва да се водят по начин, който зачита правата на жертвите на всички етапи от производството и който избягва вторичната виктимизация.

Г) **Разработване на интегрирани политики** – трудно е една институция сама да действа срещу насилието. Поради тази причина Конвенцията изисква от държавите-страни да прилагат всеобхватни и координирани политики, включващи правителствени агенции, НПО и национални, регионални и местни парламенти и власти. Целта е политиките за предотвратяване и борба с насилието срещу жени, включително домашното насилие, да се провеждат на всички нива на управление и от всички съответни агенции и институции.

Конвенцията изпраща ясно послание към цялото общество, че насилието никога не е правилният начин за решаване на трудности и не може да доведе до състояние на мир – нито в личния, нито в обществения живот. Това засилва важността на разбирането, че насилието срещу жени не е приемливо и няма да бъде толерирано.

Докато фокусът на Конвенцията е върху всички форми на насилие срещу жени, включително домашното насилие, тя също така признава, че има и други жертви на домашно насилие, като момчета и мъже. Това може да включва гей мъже, транссексуални мъже или мъже, които не отговарят на това, което обществото счита за подходящо поведение. Конвенцията посвещава цяла глава на жените мигранти и търсещите убежище, изправени пред насилие, основано на пола. Той също така признава работата на НПО и се стреми да осигури поголяма политическа и финансова подкрепа за тяхната работа.

Конвенцията установява механизъм за наблюдение, състоящ се от два органа:

1. *Експертна група за действие срещу насилието срещу жени и домашното насилие* (GREVIO), е орган от независими и безпристрастни експерти, известни със своя опит в областта на правата на човека, равенството между половете, насилието срещу жени или подпомагането и защитата на жертвите. Тази група може да е и от представители, които са демонстрирали съответен професионален опит в някоя от тези области.

GREVIO изготвя и публикува доклади за законодателни и други мерки, предприети от държави, които са ратифицирали Конвенцията, предназначени да приложат в действие нейните разпоредби (процедура за оценка). При специфични обстоятелства групата може да започне запитвания (процедура за запитване).

2. *Комитетът на страните се състои от представители на страните по Конвенцията.* Комитетът може да приеме препоръки относно мерките, които трябва да бъдат предприети за прилагане на заключенията, съдържащи се в докладите на GREVIO.

Комитетът също така наблюдава изпълнението на своите собствени препоръки, разглежда констатациите от всяко разследване, проведено от членове на GREVIO, и разглежда всички необходими мерки в съответствие с тези констатации.

Истанбулската конвенция е в много отношения иновативен документ, който съдържа дефиниция на пола, като:

- призовава за включване на всички съответни държавни агенции и служби, така че насилието срещу жени и домашното насилие да се справят по координиран начин. Това означава, че агенциите и НПО се насърчават да не действат сами, а да изготвят протоколи за сътрудничество.
- криминализира престъпления, като генитално осакатяване на жени, принудителен брак, преследване, принудителен аборт и принудителна стерилизация. Това означава, че държавите ще бъдат задължени за първи път да приемат закони срещу тези сериозни престъпления.
- признава насилието срещу жените като нарушение на правата на човека и форма на дискриминация. Държавите носят отговорност, ако не реагират адекватно на такова насилие.
- задължава държавите, които са подписали и ратифицирали Конвенцията, да поканят своите парламенти да участват в процеса на наблюдение.

✓ **Конвенция за борба с трафика**[175] – приета е от Комитета на министрите на Съвета на Европа на 3 май 2005 г. и е в сила от 1 февруари 2008 г. Основава се на съществуващите международни инструменти, но надхвърля предварително установени стандарти и засилва защитата, предоставена на жертвите.

Конвенцията има широк обхват и обхваща всички форми на трафик, национален и транснационален, независимо дали е свързан или не с организираната престъпност. Той също така приема всички жертви на трафик (жени, мъже и деца). Формите на експлоатация, обхванати от Конвенцията, включват сексуална експлоатация, принудителен труд или услуги, робство и подобни практики, робство и отнемане на органи.

Основните новости на Конвенцията са перспективата за правата на човека, която тя носи, и фокусът върху защитата на жертвите. Преамбюлът определя трафика на хора като нарушение на правата на човека и накърняване на достойнството и целостта на човешкото същество.

След това тялото на Конвенцията очертава поредица от права за жертвите на трафик, по-специално правото да бъдат идентифицирани като жертва, да бъдат защитени и подпомагани, да им бъде предоставен период за възстановяване и размисъл от най-малко 30 дни, разрешение за пребиваване с възможност за подновяване и да се получи обезщетение за претърпени вреди.

Друго важно нововъведение, въведено от Конвенцията, е системата за мониторинг, създадена за надзор върху изпълнението на задълженията, съдържащи се в нея. Тази система за наблюдение се състои от два стълба:

1. *Експертната група за действия срещу трафика на хора (GRETA)*
2. *Комитета на страните.*

Конвенцията не е ограничена до държави-членки на Съвета на Европа: държави, които не са членки, също имат възможността да станат страни по Конвенцията, както и Европейският съюз;

✓ **Препоръка за защита на жените от насилие**[176] – определя поредица от мерки за прекратяване на всички форми на насилие срещу жени. Тези мерки

[175] Подробности за Договор № 197 – Конвенция на Съвета на Европа за противодействие на трафика на хора.

[176] Препоръка Rec (2002) 5 на Комитета на министрите на Съвета на Европа относно защитата на жените от насилие.

включват законодателни и политически мерки за предотвратяване и разследване на насилието срещу жени, за подпомагане на жертвите, работа с извършителите, повишаване на осведомеността, образование и обучение и събиране на съответните данни. Изпълнението на тази препоръка се наблюдава редовно и на държавите-членки се предоставя информация за постигнатия напредък и всички съществуващи пропуски.

✓ **Препоръка относно сексуалната ориентация и полова идентичност** – приета на 31 март 2010 г. Тази препоръка е първият инструмент в света, който се занимава конкретно с дискриминацията срещу ЛГБТ + хората. Той започва с излагане на принципи, свързани с тази група, произтичащи от съществуващите европейски и международни инструменти, с особен акцент върху Европейската конвенция за правата на човека и съдебната практика на Европейския съд по правата на човека.

Процесът на преглед за прилагането на Препоръката се извършва периодично от Управителния комитет по правата на човека (CDDH) към Съвета на Европа. Това помага да се предостави цялостна картина на състоянието на дискриминация срещу ЛГБТ+ хората в Европа и дава възможност на Съвета на Европа да определи приоритетни области за своята работа;

✓ **Препоръка за превенция и борба с сексизма** – влиза в сила през март 2019 г. Този текст съдържа първото международно прието определение за сексизъм. Инструментът също така предлага набор от конкретни мерки за борба с това широко разпространено явление, включително чрез законодателство и политики и чрез повишаване на осведомеността.

Препоръката предлага специфични инструменти и мерки за предотвратяване и борба със сексизма и сексисткото поведение в областта на езика и комуникациите, интернет и социалните медии, медиите и рекламата. Препоръката предлага специално внимание на сексизма в институциите на правосъдието и образованието, в културата и спорта, както и в частния сектор.

В обобщение:

Въпреки значителния напредък, постигнат с разгледаните по-горе инструменти, идентифициращи в оперативен аспект връзката между насилието основано на пола и правата на човека, признаването и съществуващите правни мерки не са достатъчни.

Необходимо е на национално ниво да бъдат въведени ефективни механизми и процеси за превенция на насилието и интегриране на пола.

В допълнение към международните механизми за правата на човека, важни политики или органи на национално ниво трябва да включват:

- ✓ *Национални комитети за напредък на половете с ясен план за действие;*
- ✓ *Омбудсман за равенство;*
- ✓ *Ефективно законодателство за гарантиране на правно и материално равенство;*
- ✓ *Положителни действия, като квоти за жени в образованието и заетостта;*
- ✓ *Женски неправителствени организации, ЛГБТ+ организации и обучение за жени или ЛГБТ+ в университети. Те могат да играят важна роля в усилията за застъпничество или лобиране.*

Насилието, което се основава върху неравенството по пол и най-често се причинява от мъже, може да се класифицира по различни, но взаимосвързани и припокриващи се форми, като:

✓ *насилие в семейството и домашно насилие;*
✓ *сексуално насилие, включително изнасилване;*
✓ *физическо насилие;*
✓ *психологическо насилие, включително тормоз, преследване; увреждащи практики.*

Към тях спада и гениталното осакатяване (женско обрязване), практикувано от някои етнически и религиозни общности в над 30 държави по света. То не може да се сравнява с това на момчетата, защото манипулациите върху половите органи на момичетата причиняват много по-големи наранявания, като оказват трайно отрицателно влияние върху психиката, цялостното здравословно състояние и качеството им на живот.

Само през 2017 г. около 2 млн. момичета са станали жертва на тази практика, която не е религиозна, а патриархална – начин да се контролират телата и сексуалността на жените.

На територията на ЕС това се смята за нарушение на закона и наказанията за извършването на подобна „операция", дори при предполагаемо „съгласие" от страна на жертвата, са изключително тежки.

Съществуват и форми на насилие, основано на пола, извършвани или оправдавани от някои държави, като например изнасилване във военно време, принудителна стерилизация, принудителни аборти, убиване с камъни и бичуване.

От 2003 г. Генералната асамблея на ООН провъзгласява 6 февруари за Международен ден за нулева толерантност към гениталното осакатяване на жени. За този период не малко беше направено от неправителствения сектор, който подпомага пострадалите от насилие, основано на пола и домашното насилие, и от държавата, която прие съответното законодателство и подкрепя дейности по превенцията му.

Постижение на обществото ни днес е, че нараства броят на хората, които разбират, че видовете насилие, основано на пола не е личен, а сериозен обществен проблем.

Насилието, основано на пола, често се свързва само с физическо насилие, като се пренебрегват други нефизически форми. Причина за това е факта, че насилието е сложен проблем и категоризирането на различните видове насилие никога не може да бъде точно.

Важно е да се подчертае, че домашно насилие и (сексуален) тормоз, могат да бъдат комбинация от всичките пет вида насилие, споменати по-горе. В действителност някои или много форми на насилие могат да присъстват едновременно, особено в насилствени отношения.

В Съвета на Европа и според Истанбулската конвенция се споменават следните видове насилие:

✓ *психологическо насилие (чл. 33);*
✓ *дебнене (чл. 34);*
✓ *физическо насилие (чл. 35);*

✓ *принудителни бракове (чл. 37);*
✓ *сексуално насилие, включително изнасилване (чл. 36);*
✓ *генитално осакатяване на жени (чл. 38);*
✓ *принудителен аборт и принудителна стерилизация (чл. 39);*
✓ *сексуален тормоз (чл. 40);*
✓ *неприемливи оправдания за престъпления, включително престъпления, извършени в името на т. нар. чест (чл. 42).*

Именно те се използват като основа, за разграничаване на пет взаимосвързани вида насилие:

✓ *физическо насилие;*
✓ *вербално насилие (включително реч на омразата);*
✓ *психологическо насилие;*
✓ *сексуално насилие;*
✓ *социално-икономическо насилие.*

Всички форми могат да се проявят както в частната сфера (в семействата и интимните отношения), така и в публичната сфера, извършени от (неизвестни) лица в публичното пространство, или от организации, институции и държави[177].

Следва кратко дефиниране на петте взаимосвързани вида насилствени прояви при насилие, основано на пола:

Първо: **Физическото насилие включва побой, изгаряне, ритане, удряне, ухапване, осакатяване или убийство, или използване на предмети или оръжия.**

Някои класификации включват също трафика на хора и робството в категорията на физическото насилие, тъй като първоначалната принуда често се преживява и хората, които участват, често в крайна сметка стават жертви на по-нататъшно насилие в резултат на тяхното поробване.

Физическото насилие е акт, който се опитва да причини или води до болка и/или физическо нараняване.

Както при всички форми на насилие, основната цел на извършителя е не само – или не винаги – да причини физическа болка, но и да ограничи самоопределянето на другия.

Физическото насилие изпраща ясно послание към жертвата от извършителя: *„Мога да ти направя неща, които не искаш да се случат"*. Такова насилие демонстрира различия в социалната власт или може да има за цел да насърчи определени изисквания, понякога редовно, чрез принуда.

Физическото насилие в интимните отношения, често наричано домашно насилие, продължава да бъде широко разпространено явление във всяка страна.

Физическото насилие в частната сфера засяга и младите хора. Както бе споменато по-горе, свидетелството на малтретиране на един родител от друг води до сериозни психологически увреждания на децата. Често децата и младите хора, които присъстват по време на акт на съпружеско насилие, също ще бъдат наранени, понякога случайно, а понякога защото се опитват да се намесят.

---

[177] Types of gender-based violence, https://www-coe-int.web/gender-matters/types-of-gender-based-violence?

Младите мъже понякога извършват престъпления срещу родителя насилник (предимно бащи), за да защитят своите майка и братя и сестри, а децата редовно стават жертви на акт на отмъщение от насилника спрямо майката.

Всъщност за много майки основната мотивация да останат в насилствена връзка е, че насилникът заплашва да нарани или убие децата, ако тя се опита да напусне.

Физическото насилие се появява и в интимните отношения на младите хора.

Фактът, че може да не живеят заедно, често увеличава трудностите при разговорите с тях за това и е доказателство, че обществото ни не разполага с достатъчно данни за разпространението на физическото насилие в България.

Второ: **Вербално/словесно насилие и реч на омразата. Много култури имат поговорки или изрази, според които думите са безобидни и има дълга традиция, която ни учи да игнорираме словесните атаки.**

Въпреки това, когато тези атаки станат редовни и систематични и целенасочено са насочени към нечии чувствителни места[178], обектът на атаките е прав да се смята за жертва на словесно насилие.

Вербалното насилие може да включва проблеми, които са специфични за дадено лице, като порицания (насаме или пред други), подигравки, използване на псувни, които са особено неудобни за другия, казване на лоши неща за близките на другия, заплашване с други форми на насилие, срещу жертвата или срещу някой скъп за тях.

В други случаи вербалната злоупотреба може да е свързана с произхода на жертвата, като например нейната религия, култура, език, (предполагаема) сексуална ориентация или традиции.

В зависимост от най-чувствителните емоционални области на жертвата, насилниците често съзнателно се насочват към тези проблеми по начин, който е болезнен, унизителен и заплашващ за жертвата.

Повечето от вербалното насилие се изпитва от жените, защото са жени, е сексуализирано и се счита за сексуално насилие.

Вербалното насилие, основано на пола, в обществената сфера също е свързано до голяма степен с ролите на пола: може да включва коментари и шеги за жени или може да представя жените като сексуални обекти (напр. шеги за сексуална достъпност, проституция, изнасилване).

Голяма част от тормоза е свързана с (възприеманата) сексуалност на младите хора (особено момчетата). Редовното отрицателно използване на думи като „странна“ или „педарас“ често е травмиращо за тези, които се възприемат като гейове и лесбийки. Това е много вероятно една от причините много гейове и лесбийки да „излизат на светло“ едва след средното училище.

Вербалното насилие може да се квалифицира като реч на омразата. Може да има различни форми: думи, видеоклипове, мемове или снимки, публикува-

[178] „Чувствителни петна“ могат да бъдат всичко, за което човек е особено емоционален. Това може да бъде важен човек, нечия религия или етническа идентичност, нещо, от което човек се срамува (независимо дали е оправдано или не, дали е продукт на вътрешно потисничество или лично убеждение).

ни в социалните мрежи, или може да носи насилствено послание, заплашващо човек или група хора поради определени характеристики.

Европейската комисия по расизъм и нетолерантност определя речта на омразата като: *застъпничество, насърчаване или подбуждане, под каквато и да е форма, на клеветата, омразата или очернянето на лице или група от лица, както и всеки тормоз, обида, негативни стереотипи, стигматизация или заплаха по отношение на такова лице или група на лица и обосновката на всички предходни видове изразяване, въз основа на „раса“*[179]*, цвят, произход, национален или етнически произход, възраст, увреждане, език, религия или убеждения, пол, пол, полова идентичност, сексуална ориентация и други лични характеристики или статус*[180].

Речта на омразата, основана на пола, е насочена главно към жени (в този случай често се нарича сексистка реч на омразата)[181] и ЛГБТ+ хора въз основа на пол, пол, сексуална ориентация или полова идентичност както в частната, така и в обществената сфера. Това включва интернет, който се счита за публична сфера.

Въпреки това, хората също могат да бъдат засегнати от този вид насилие, основано на пола, в лични имейли или съобщения, изпратени чрез софтуер за онлайн съобщения.

Речта на омразата, основана на пола, може да приеме много различни форми – шеги, разпространение на слухове, заплахи, клевета, подбуждане към насилие или омраза. Тя има за цел да унижи, дехуманизира и да уплаши човек или група хора.

Както при всеки вид насилие, речта на омразата, основана на пола, обикновено е много разрушителна за лицето, към което е насочено: хората, които използват реч на омразата, често се чувстват безпомощни и не знаят какво да правят. Чувстват се неспокойни, уплашени и губят самочувствие и понякога дори правят опити за самоубийство.

Речта на омразата понякога може да доведе до *престъпления от омраза* – престъпления, мотивирани от предразсъдъци, насочени към лице, чиято самоличност е различна от тази на извършителя.

Престъпленията от омраза могат да приемат различни форми: физическо насилие, унищожаване на имущество, палеж или убийство. Жертвите се избират умишлено поради определени характеристики, за които се смята, че притежават.

---

[179] Тъй като всички човешки същества принадлежат към един и същи вид, ECRI отхвърля теориите, основани на съществуването на различни раси. Въпреки това, в тази препоръка ЕКРН използва този термин „раса“, за да гарантира, че тези лица, които по принцип и погрешно се възприемат като принадлежащи към друга раса, не са изключени от защитата, предвидена в препоръката.

[180] Препоръка за обща политика № 15 на ЕКРН относно борбата с речта на омразата, приета на 8 декември 2015 г., Съвет на Европа.

[181] Информационен лист за сексистката реч на омразата и доклад от семинара относно речта на омразата на сексистите 10 – 12 февруари 2016 г.

Трето: **Психологическо насилие**

Всички форми на насилие имат психологически аспект, тъй като основната цел на насилието или злоупотребата е да нарани целостта и достойнството на друго лице.

Отделно от това има определени форми на насилие, които се извършват чрез методи, които не могат да бъдат поставени в други категории и следователно може да се каже, че постигат психологическо насилие в „чиста" форма. Това включва изолация или задържане, задържане на информация, дезинформация и заплашително поведение.

В частната сфера психологическото насилие включва заплашително поведение, в което липсва физическо насилие или словесни елементи, например действия, които се отнасят до предишни актове на насилие или целенасочено невежество и пренебрегване на друго лице.

Един често срещан пример за такова насилие в публичната сфера включва изолирането на млади жени или мъже, които не действат според традиционните роли на пола.

Изолацията в публичната сфера най-често се използва от групи от връстници, но отговорни възрастни – като учители и спортни треньори – също могат да бъдат извършители.

Най-често изолацията означава изключване от определени групови дейности. То може също да включва сплашване, по подобен начин на психологическото насилие в личната сфера.

Четвърто: **Сексуално насилие**

Тъй като все повече и повече информация става достъпна за обстоятелствата около сексуалното насилие, стана ясно, че сексуалното насилие, подобно на други форми на насилие, е злоупотреба с власт.

Сексуалното насилие включва: участие във вагинално, анално или орално проникване без съгласие с друго лице, чрез използване на част от тялото или предмет; извършване на други действия от сексуален характер без съгласие с лице; или каране на някой друг да участва в действия от сексуален характер без съгласие с трето лице.

Брачното изнасилване и опитът за изнасилване представляват сексуално насилие.

Примерите за принудителни сексуални дейности включват принуждаване да гледате как някой мастурбира, принуждаване на някого да мастурбира пред други, принудителен небезопасен секс, сексуален тормоз и злоупотреба, свързана с репродукцията (напр. принудителна бременност, принудителен аборт, принудителна стерилизация, генитално осакатяване на жени).

Някои форми на сексуално насилие са свързани с личните граници на жертвата и са по-типични за личната сфера. Извършителят умишлено нарушава тези ограничения: примерите включват изнасилване на среща, принуждаване към определени видове сексуални дейности, отнемане на сексуалното внимание като форма на наказание или принуждаване на други хора да гледат (а понякога и да имитират) порнография.

Всички форми на сексуално насилие могат да се появят както в частната, така и в публичната сфера. Съществуват обаче три конкретни форми на сексуално насилие в обществената сфера, които си струва да се отбележат: *сексуален тормоз на работното място, сексуално насилие като оръжие на война и изтезания и сексуално насилие срещу (възприемани) ЛГБТ + хора като средство за „наказание" за изоставяне на предписаните роли на пола.*

Пето: **Социално-икономическо насилие**

Социално-икономическото лишение може да направи жертвата по-уязвима към други форми на насилие и дори може да бъде причината за прилагането на други форми на насилие.

Глобалните икономически данни ясно показват, че едно от последиците от глобализацията е феминизирането на бедността[182] (което прави жените като цяло по-икономически уязвими от мъжете), но икономическата уязвимост е явление, което съществува и на лично ниво. Той е признат в огромен брой насилствени връзки като отделен феномен, поради което заслужава отделна категория.

Въпреки това, дори когато връзката е обърната и жената има по-висок икономически статус в една връзка, това не елиминира непременно заплахата от насилие: могат да възникнат конфликти относно статута и окосмяването, особено при вече злоупотребяващи отношения.

Типичните форми на социално-икономическо насилие включват отнемане на доходите на жертвата, недопускане на отделни доходи (да им се даде статут на домакиня или да ги накара да работят в семеен бизнес без заплата) или да направи жертвата негодна за работа чрез целенасочено физическо насилие.

Социално-икономическото насилие в публичната сфера е едновременно причина и следствие от доминиращите отношения на властта между половете в обществата. То може да включва отказ на достъп до образование или (равнопоставено) платена работа (главно за жени), отказ на достъп до услуги, изключване от определени работни места, отказ на удоволствие и ползване на граждански, културни, социални и политически права. В случая на ЛГБТ+ хората, дори могат да бъдат криминализирани.

Някои публични форми на социално-икономическо насилие, основано на пола, допринасят за това жените да станат икономически зависими от партньора си (по-ниски заплати, много ниски или никакви надбавки за отглеждане на деца или обезщетения, обвързани с данъка върху доходите на заплащащия мъж партньор).

Такава връзка на зависимост тогава предлага на някой със склонност към злоупотреба в отношенията си възможността да действа без страх да загуби партньора си.

Равенството между половете е основна цел за всяко общество, основано на правата на човека, демокрацията и върховенството на закона. Равенството между половете засяга почти всеки аспект на социалното взаимодействие и публичната политика, включително политиката за младежта и работата с мла-

[182] Жените на ООН, Феминизацията на бедността, Информационен лист № 1.

дежта. Всеки индивид е пряко и лично засегнат от въпроси, свързани с равенството между половете и насилието, основано на пола.

Въпреки това, обсъждането на пола и насилието, основано на пола, може да бъде трудно, тъй като тези дискусии включват понятия и термини, които не винаги са ясни, които могат да се променят с течение на времето и които засягат различни дисциплини като психология, социология, култура, медицина, право, образование, активност или политика.

Основното е, че *насилието, основано на пола, е нарушение на правата на човека и засяга не само хората, които са пряко насочени от него, но и цялото общество.*

Насилието, основано на пола в обществото, често е свързано с предположения и очаквания относно ролите на пола.

Може да има вербална злоупотреба, наричане на име, заплахи и атаки и е обичайно ЛГБТ+ хората или тези, които се смятат за гейове, лесбийки или различни, могат да станат жертви на обществено насилие.

Може да се организира насилие срещу ЛГБТ+ хора (групи, които отиват на известни места за срещи на гей мъже, за да ги бият) или спонтанни изблици, например, когато лесбийка е нападната, когато ходи по улицата, държейки се за ръка с партньора си.

В това отношение обществената привързаност се превръща в проблем за безопасността и изследванията показват, че много ЛГБТ се въздържат от показване на обич публично. Този вид улично насилие обикновено остава недостатъчно докладвано.

Действието срещу насилието, основано на пола, изисква активно участие от държавните органи, институции, неправителствени организации и всъщност от всички членове на обществото и целенасочена работа по прилагане на концепцията за „осъзнаване на пола“.

Полът влиза във всички наши социални отношения.

Когато хората взаимодействат, тяхното виждане за себе си, включително тяхната идентичност и техните права и възможности, се сблъсква с начина, по който се възприемат от другите хора, и начина, по който другите се държат спрямо тях.

Въпреки това често се оказва, че полът в истинския му смисъл отсъства от нашите социални отношения, тъй като начинът, по който повечето хора възприемат пола, има тенденция да се интернализира толкова дълбоко, че изглежда „нормален“ и естествен.

Разбирането на начина, по който живеем заедно, означава да можем да поставяме под въпрос нещата, които приемаме за даденост в ежедневния си живот. В известен смисъл мотивите зад това могат да бъдат изразени лесно: всеки от нас е човек със собствена субективност и опит да живеем с другите в обществото – така че всеки лично участва в дискусиите за пола. Лесно е да се тества това: повечето хора са имали опит, при който външният вид на някого не показва веднага „мъж“ или „женски“.

Именно затова е необходимо всеки човек да работи със себе си по отношение на ключова част от нашата идентичност: нашия пол. Само така той ще е

готов да да приема другия в живота си и може би тогава по-малко хора няма да имат проблем с джендър стереотипите.

Всъщност всекидневно е обичайно хората да организират възприятията си според половите предположения, които никога не са били поставяни под въпрос.

Концепцията за „осъзнаване на пола“ напомня, че всички ние трябва да сме наясно с въпроси като следните:

- ✓ *Вероятно се виждаме в категории като мъж/жена или мъж/жена, но тези категории всъщност не отразяват сложността на пола и сексуалната идентичност;*
- ✓ *Ние съзнателно и несъзнателно изразяваме нашето полово аз по много начини, включително в отношенията си с другите;*
- ✓ *Ние тълкуваме и оценяваме пола на други хора и това се отразява на начините, по които взаимодействаме с тях;*
- ✓ *Ние използваме образи, асоциации, предположения и нормативни стандарти, за да тълкуваме пола(овете) и сексуалността на другите и често не сме наясно с начина, по който това се случва или как възникват тези влияния;*

Полът е от ключово значение при дефинирането на властта, привилегиите и възможностите, които някои хора имат, а други нямат в дадено общество. *Осъзнаването на пола засяга напредъка към равенство и свобода от дискриминация.*

Осъзнаването на пола е необходимо като крайна цел за всички, но съзнателната работа по този въпрос е особено важна за младежките работници и младите хора, които искат да се справят с въпросите на пола и *насилието със своите връстници*.

Осъзнаването на пола е необходимо, защото никой никога не е в състояние напълно да „излезе отвън“ от социалните и културните процеси, които отчасти формират нашата идентичност, ценности и възприятия, но ние все още можем да развием начини за размисъл и начини за разпитване на себе си, а това е много важно за груповата работа и социалното взаимодействие.

Осъзнаването на пола също трябва да се разглежда като процес, защото начините ни на мислене за себе си и другите като сексуални същества, свързани с пола, се променят с течение на времето и в различни контексти.

3.2. Факторен анализ за поява на видовете насилие, основано на пола и индикатори за разпознаване на личностния профил на насилника

Популярната дефиниция на насилието в семейството и домашното насилие, основано на пола, гласи, че това е всяка форма на злоупотреба: физическа и/или психологическа принуда и малтретиране между най-близките хора.

Домашното насилие понякога се нарича насилие от интимен партньор. То включва физическо, сексуално насилие и преследване от настоящ или бивш интимен партньор, емоционално насилие, икономическо насилие, както и сексуална принуда.

Интимен партньор е човек, с когото имате или сте имали близки лични или сексуални отношения.

Единият от партньорите в интимната връзка или брака се стреми да доминира, да упражни власт и контрол над поведението на другия партньор или на член от семейството/домакинството, в което живее.

Обичайно това е символно (поради авторитет), физически или икономически по-силният.

Подобно насилие има сред хора от всички възрасти, от всякакъв етнически произход, с различен материален статус, то не е присъщо само на една или няколко определени групи.

Насилието в личните отношения обаче може да има значителни размери сред общности и семейства, които са в уязвима позиция или не са включени пълноценно в обществото. Все още мнозина смятат, че това насилие има „личен" характер, което винаги е правело и все още прави трудно противодействието спрямо него.[183] *(Димова, Кметова, Михайлова, 2018)*

Националният статистически институт събира статистика разделена по пол за формите на насилие, които са забранени според Наказателния кодекс. Министерство на вътрешните работи събира статистика за извършителите на престъпления и жертвите им, но тези данни не са общодостъпни.

Националният център за общественото мнение не събира редовни данни за насилието над жени, но проведе представително проучване за домашното насилие през 2021 г., което е обществено достъпно.

Годишният брой на сексуалните престъпления (изнасилване, опит за изнасилване, блудство), записан от полицията, е между 1300 и 1470. Проучвания измежду жертвите показват, че много малко от жените докладват за насилието: 11.4% през 2016 г. и 16,8% през 2020 г.

Въпреки че липсата на статистически данни по единни критерии се счита за един от най-значимите проблеми на българското наказателно производство и политика, за периода 2016-2017 г. могат да се цитират няколко числа.

Що се отнася до наличната информация за случаите на домашно насилие, през 2016 г. гражданските съдилища са се произнесли по 3,045 дела, от които в 1,125 исканията на жертвите са били удовлетворени в пълен размер, в 149 – частично, а в 308 случая искането е било отхвърлено. През 2017 г. е имало 2,968 дела, от които в 1,008 исканията са били изцяло уважени, в 152 – частично, а в 298 те са били отхвърлени. Не бяха открити подробни данни за броя на жертвите от женски пол[184].

Що се отнася до случаите на трафик на хора[185]*, през 2016 г. в Прокуратурата са идентифицирани 447 жертви на трафик, от които 409 са жени, а през*

---

[183] Димова, Р., Кметова, К. и Светлана Михайлова, (2018). Превенция на домашното насилие. Наръчник и практически упражнения в помщ на учители и ученици. Български фонд на жените.

[184] По *Наръчник насилие срещу жени – ключови констатации и стратегии за справяне с недокладвани случаи на насилие и за по-добро изпълнение на заповедите за защита,* (2019), Източник: Висш съдебен съвет, с. 10.

[185] Пак там, Източник: Прокуратура на Република България, цитирана от Националната комисия за борба с трафика на хора, с. 10.

2017 г. са идентифицирани 508 жертви, от които 444 са жени – преобладаващото мнозинство показва, че жените са непропорционално високо засегнати от този вид престъпление.

Що се отнася до случаите на сексуални престъпления, включително порнография, през 2016 г. съдилищата са приключили 250 такива дела, а Прокуратурата докладвала за 177 непълнолетни и 317 малолетни жертви на такива престъпления.

През 2017 г. са приключени 201 дела, непълнолетните жертви са 195, а малолетните – 254. За първото полугодие на 2018 г. са регистрирани 135 случая. Няма разбивка по цифри за дела на жените-жертви или пък информация за това дали съществува пряка връзка между жертвите, докладвани от Прокуратурата, и делата, приключени от съдилищата[186]*.*

Според основните данни и заключения на националното проучване на общественото мнение домашното насилие се смята за личен проблем от 49.2% от отговорилите, докато според 50.8% това е обществен проблем.

За съжаление, информираността на обществото у нас за обхвата, формите и проявите на насилието в семейството и домашното насилие все е твърде оскъдна. Най-често достъпът на гражданите е безпрепятстван до медиините новини за прояви, довели до смърт. В държават не се стимулират регулярно научни изследвания по темата, въз основа на които да констатира динамиката на проблема, свързан ефектижността на прилаганите мерки.

Липсва официална държавна статистика за размера и обхвата на домашното насилие в страната, няма изградена система за събиране на информация за насилието в семейството и на основата на пола, няма изградена мрежа от услуги за пострадалите, която да обхваща повече населени места, няма широка национална инициатива за повишаване на осведомеността и чувствителността на гражданите по темата[187]. *(Димова, Кметова, Михайлова, 2018)*

Най-често срещаните прояви на насилие в семейството и на домашното насилие се свързват с т.нар. „насилие на основата на пола", при което в значителната си част пострадалите са жени и момичета.

Насилието над жени не означава само физическо насилие. То е много по-широко и включва сексуално, емоционално, психологическо и финансово насилие.

Националният план е насочен към два основни вида насилие срещу жени:

(1) домашно насилие, основано на пола и семейно насилие;

(2) сексуално насилие.

На международно ниво Декларацията на ООН за премахване на насилието срещу жени дава следното определение: *Терминът насилие срещу жени означава всеки акт на насилие, основано на пола, което води до или е вероятно да доведе до физическа, сексуална или психологическа вреда или страдание на жените,*

---

[186] Пак там, Източници: Висш съдебен съвет и Прокуратурата на Република България, с. 11.

[187] Димова, Р., Кметова, К. и Светлана Михайлова, (2018). *Превенция на домашното насилие. Наръчник и практически упражнения в помщ на учители и ученици*. Български фонд на жените.

включително заплахи за такива действия, принуда или произволно лишаване от свобода, независимо дали случващи се в обществения или личния живот.

Законите във всеки австралийски щат и територия имат свои собствени дефиниции. Въпреки че няма единна дефиниция, централните елементи на домашното насилие включват:

- ✓ *актове на насилие, които се случват между хора, които имат или са имали интимна връзка;*
- ✓ *постоянен модел на поведение, насочен към контролиране на партньора чрез страх, например чрез използване на поведение, което е насилствено и заплашително. В повечето случаи насилственото поведение е част от набор от тактики за упражняване на власт и контрол върху жените и техните деца и може да бъде както престъпно, така и непрестъпно; и*
- ✓ *заплашителното или насилственото поведение може да включва физическа, сексуална, емоционална, психологическа и финансова злоупотреба.*

Физическото насилие може да включва шамари, блъскания, удари, юмруци, бутания, хвърляне надолу по стълбите или през стаята, ритане, извиване на ръце, задавяне и изгаряне или намушкване.

Психологическата и емоционална злоупотреба може да включва набор от контролиращи поведения като контрол на финансите, изолация от семейството и приятелите, непрекъснато унижение, заплахи срещу деца или заплаха с нараняване или смърт.

Финансовата или икономическа злоупотреба включва насилствен контрол върху парите или други активи на друго лице. Това може също да включва кражба на пари в брой, недопускане на жертва да участва във финансови решения или пречи на жертвата да има работа.

Сексуалното насилие включва изнасилване, сексуално посегателство с инструменти, принуждаване да гледате или участвате в порнография, насилствена проституция и принуждаване да прави секс с приятели на извършителя.

Семейното насилие е по-широк термин, който се отнася до насилие между членове на семейството, както и насилие между интимни партньори. То включва същите видове поведение, както е описано за домашно насилие. Както при домашното насилие, че въпреки че само някои аспекти на семейното насилие са престъпления, всяко поведение, което кара жертвата да живее в страх, е неприемливо.

Терминът „семейно насилие“ включва широк спектър от брачни и роднински отношения, в които може да възникне насилие.

Изследванията показват, че насилието срещу жени често включва непрекъснатост от насилие от психологическо, икономическо и емоционално насилие до физическо и сексуално насилие.

Насилието над жени е основен проблем за общественото здраве, който засяга физическото, сексуалното, психическото и социалното благосъстояние на повече от една трета от всички жени по света[188] *(Shahpar and Kirsch, 2018).*

[188] Shahpar, C. and T. D. Kirsch, „WhoTs who in humanitarian emergencies,“ *Health in Humanitarian Emergencies: Principles and Practice for Public Health and Healthcare Practitioners*, vol. 31, p. 25, 2018.

Насилието срещу жени и момичета е едно от най-честите нарушения на правата на човека в света.

Предоставянето на високо-качествени грижи и услуги за подкрепа на жертвите на насилие е от решаващо значение за преодоляване на травмите, подпомагане на жертвите, свързани с излекуването и предотвратяване на повторна виктимизация и извършване на престъпления[189] *(WHO, 2014).*

Сексуалното насилие (като разновидност на насилието, основано на пола и домашното насилие) засяга хора от всякакъв пол, сексуална ориентация и възраст във всяка общност. *Всеки може да бъде жертва на сексуално насилие, но по-голямата част от жертвите са жени*[190] (*Centers for Disease Control and Prevention, Atlanta, 2016).*

Сексуалното насилие е всякакъв вид нежелана сексуална активност, от докосване до изнасилване. То е е всякакъв вид сексуална активност или контакт, за който не сте съгласни.

Сексуалното насилие може да се случи чрез физическа сила или заплахи със сила или ако нападателят е дал на жертвата наркотици или алкохол като част от нападението.

Сексуалното насилие включва изнасилване и сексуална принуда.

Сексуалното насилие и насилието, основано на пола, е сериозен, животозастрашаващ глобален проблем, който засяга жени, момичета, момчета и мъже и се отчита по-ниско във всички условия.

Неравностойното положение на жената в семейството и съществуването на различни форми на дискриминация по пол в междуличностните отношения често се оспорва, както от някои жени, така и от много мъже.

Законовата защита и политиките, които насърчават преодоляването на исторически насложили се отношения на неравнопоставеност между жените и мъжете в обществения, икономическия и политическия живот, засягат правата на жените предимно извън семейството.

Макар че би трябвало да се отнасят и за частната сферата, в личните взаимоотношения на жените и мъжете все още се наблюдават традиционни нагласи и схващания за мястото и ролята им в семейството, за това какво поведение се очаква от тях и какви отношения може да има между тях, вкл. на подчинение.

Ако не се познават цялостно характеристиките на феномена домашно насилие, то е невъзможно да се търсят начини за неговата превенция.

За да се разберат по-ясно особеностите на домашното насилие, основано на пола, следва същите да се коментират в сравнителен аспект спрямо други близки до него понятия.

Такива са например: *агресия, нараняване, нанасяне на вреда, унизяване, тормоз, изоставяне.*

---

[189] World Health Organization, *Global status report on violence prevention 2014*, World Health Organization, 2014.

[190] Centers for Disease Control and Prevention, *Preventing multiple forms of violence: a strategic vision for connecting the dots*, Division of Violence Prevention, National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention, Atlanta, GA, 2016.

Връзката между тези понятия и домашното насилие може най-общо да се определи (дефинира) като *нарушаване правата на личността, преминаване границите на личното пространство и ощетяване на личността по отношение на нейното психическо и физическо здраве в рамките на семейната система.*

Следователно, всяко поведение *(активно или пасивно, директно или индиректно)* насочено срещу другия човек или собствената личност и предизвикващо физическо, психическо и емоционално страдание (*болка, нараняване)* при вътре-семейните отношения и взаимодействия може да се нарече домашно насилие.

Установено е, че навсякъде по света има хора, които упражняват насилие спрямо другите членове на семейната система.

Установено е, че *Балканите са място*, където домашното насилие е част от семейната комуникация и инструмент на растежа на децата в семейството, т.е. то е възпитателна мярка.

Изследвания за разпространението на домашното насилие като социален феномен са правени и в България. Всички данни от проведените проучвания, а и наблюденията върху живота на съвременните българи показват, че съществува доминиращо по размери и жестокост домашно насилие.

Тревожна е тенденцията, че ръстът на домашното насилие се покачва със задълбочаване на социално-икономическата криза и аномия в обществото. Това определя *безработицата и финасовата необезпеченост като особено важни фактори*, *които провокират насилието във всичките му форми* (над партньора и децата в семейството, на улицата, в училище).

Опитът на представители на неправителствения сектор *(Фондация Анимус, гр. София; Сдружение „Център Динамика", гр. Русе, Сдружение „Екатерина Каравелова", гр. Силистра и др.)* с жертви на домашно насилие потвърждава, че домашното насилие е най-често (73 %) – от страна мъжа към жената и децата, по-рядко (24%) – от страна на децата към възрастните родители и в най-малък процент (3%) – от страна на жената към мъжа. Анализът на случаите, получили специализирана помощ и социална подкрепа от страна на техните специализирани екипи разкрива, че домашното насилие се среща в следните форми:

✓ *В 47, 6 % – психологическо насилие;*

✓ *В 19, 5 % – физически тормоз;*

✓ *В 32, 9 % – придружени и със сексуално насилие.*

Не по-маловажен е фактът, че често насилието в семейството (при 35, 8%) се среща като комбинация от гореизброените форми. Напълно възможно е жертвата на насилие да е подложена едновременно на психически тормоз, физическо и сексуално малтретиране, като най-често извършителите са съпрузи, бащи и синове.

Установено е също, че употребата на алкохол е отключващ фактор за увеличаване на домашното насилие, основано на пола и за семейното насилие.

В България над 65% от децата, твърдят че в семействата им има случай на насилие, като по-често то се изразява във викове и обиди и сравнително порядко като побой. От отговорите на децата се прави извод, че насилието в семейството се провокира не само (по-рядко), когато детето е нарушило някаква

родителска забрана или е пренебрегнало дадена семейна норма. Напротив, по мнение на българските деца, насилието се проявява най-често, когато в семейството има проблеми от типа на – *скандал между родителите, караници между родители и деца, безпаричие, зависимост от алкохол на един от родителите.*

Това отново доказва, че насилието в България служи за преодоляване на проблемите в семейния климат и е израз на принципа „По-силният винаги има право".

Установено е, че и в случаите, в които детето не е жертва на домашно насилие, а се явява пряк наблюдател на насилническо поведение спрямо негови близки (родители, роднини, приятели, съученици), то това събитие оставя траен отпечатък в психиката, равнозначен на травмено преживяване и е фактор за непълноценно развитие на личността в по-късните етапи на жизнения цикъл.

Има констатации, че „…*поне 12 деца годишно правят опити за* самоубийство поради системен тормоз в дома и училище. Според данни на НЦОЗА *за 2019 г. всеки втори опит за самоубийство в България е свързан с конфликти в семейството. 43% от хората, опитали да сложат край на живота си, са го направили заради проблеми в най-близкото си обкръжение.*

Втората по честота причина са психичните разстройства – 12%, следвани от несподелената любов – 8% и тежко телесно страдание – 7%. Финансовите проблеми са на шесто място с 6%. Заради загуба на работа към живота си посягат 1-2% от всички опитали да се самоубият.[191]

Домашното насилие, наричано още „насилие от интимен партньор", може да се определи като модел на поведение във всяка връзка, която се използва за *придобиване или поддържане на власт и контрол над интимен или родствен партньор.*

Злоупотребата включва физически, сексуални, емоционални, икономически или психологически действия или заплахи от действия, които повлияват негативно качеството на живота на друг човек.

Домашното насилие, основано на пола и семейното насилие включват всяко поведение, което плаши, сплашва, тероризира, манипулира, наранява, унижава, обвинява, наранява или наранява някого.

Домашното насилие, основано на пола може да се случи на всеки от всяка раса, възраст, сексуална ориентация, религия или пол. Това може да се случи в рамките на редица отношения, включително двойки, които са женени, живеят заедно или се срещат.

Домашното насилие, основано на пола засяга хора от всички социално-икономически слоеве и образователни нива.

Всеки може да бъде жертва на домашно насилие, независимо от възраст, раса, пол, сексуална ориентация, вяра или класа.

Жертвите на домашно насилие, основано на пола също могат да включват дете или друг роднина или всеки друг член на домакинството.

Домашното насилие, основано на пола обикновено се проявява като модел на насилствено поведение към интимен партньор в среща или семейна връзка, където насилникът упражнява власт и контрол над жертвата.

---

[191] Източник: https://news.bg/health/vse-po-mladi-balgari-pravyat-opiti-za-samoubiystvo.html

Домашното насилие, основано на пола може да бъде физическо, емоционално, психологическо, сексуално и икономическо.

Инцидентите рядко са изолирани и обикновено ескалират по честота и тежест.

Домашното насилие, основано на пола може да завърши със сериозни физически наранявания или смърт.

Домашното насилие, основано на пола е все още широко разпространено навсякъде по света.

Въпреки че има ясни разлики в разпространението и проявлението му между различните региони, свързани с културни, обществени и икономически условия на развитие, статистиката на Световната здравна организация (СЗО) разкрива глобалния характер на това нарушение на правата на човека.

Според СЗО 35% от жените по света в някакъв момент от техния живот са преживявали физическо, психологическо и/или сексуално насилие предимно от партньор, с когото са в интимни отношения.

В същото изследване се изтъква, че физическото и сексуално насилие над жени е по-често срещано, отколкото повечето здравни рискове, които най-много застрашават жените – като рака на гърдата например. Въздействието от насилието, основано на пола, има както непосредствени, така и дългосрочни последици върху физическото, сексуалното и менталното здраве на жените и момичетата, включително и да доведе до смърт.

Редица международни институции, които се занимават с правата на човека и равнопоставеността на половете полагат усилия за насърчаване на държавите да прилагат съществуващите международни стандарти и да разработят и разгънат мрежа за събиране на национални данни за прояви на насилие на основата на пола.

На ниво Европейски съюз подобни усилия полагат редица институции и техни структури, на първо място Европейският институт за равнопоставеността на половете (ЕИРП).

Многобройните изследвания по темата, включително тези, които предоставят статистически данни, се опитват да разберат по-добре обхвата и природата на явлението, за да предложат възможни решения.

Социално и правово най-развитите и икономически най-богатите държави по света полагат най-много усилия да разберат и да противодействат на тези явления.

42% от жените по света, които са преживели насилие, са претърпели телесни повреди и рискът да страдат от депресия за тях е два пъти по-голям от останалите. СЗО нарича това проблем на общественото здраве от епидемичен мащаб.

Докладът на СЗО показва, че, ако сте жена, която преживява насилие, е по-вероятно да бъдете убита от вашия партньор, отколкото от непознат. 38% от всички убийства на жени са извършени от техните интимни партньори (за разлика от 6% от убитите мъже).

Навсякъде по света *личните, обществените, включително икономическите разходи и загуби от насилието в семейството и домашното насилие са*

огромни – от нарастването на разходите за здравеопазване и правна помощ до загуби от производителността на труда на работещите, загуба на квалификация, а често и загуба на работното място.

Над 70% от изследванията *какъв е обхватът и как се води борбата срещу това насилие се осъществява в седемте държави с най-висок личен доход*, които са само 6% от световното население.

Затова от данните, които се представят, на пръв поглед изглежда, че най-много прояви на насилие има в най-развитите и най-богатите страни. За повечето хора това е парадоксално, тъй като се очаква бедността и неграмотността да са основни причини за него.

Не трябва да забравяме обаче, че в много страни, включително в държави членки на ЕС, липсват статистически данни за този вид насилие.

Насилието, основано на пола, в контекста и на домашното насилие представлява сериозно нарушение на правата на човека и се корени в липсата на равноправие на жените в обществата. Неговото въздействие варира от множество моментни явления до редица физически, психологически, социални и икономически последици в дългосрочен план. То не засяга единствено жертвите, а и общността и държавите като цяло.

Домашното насилие срещу жени е глобален пандемичен феномен, който не познава социални и икономически граници и засяга жени с всякакъв социално-икономически статус. То е проблем, който трябва да бъде решен от всички държави.

Насилието срещу жени може да се впише в няколко широки категории. То включва насилие, извършено от индивиди или от държави.

Някои форми на насилие, извършени от физически лица, са например изнасилване, домашно насилие, сексуален тормоз, линчуване, убийства на честта и генитално осакатяване на жени.

Насилието срещу жени е широко разпространено, проявява се в различни ситуации и различни форми и прояви.

Най-честата форма на насилие срещу жени е домашното насилие или насилието от интимен партньор, което се проявява с различно разпространение в целия свят.

През последните повече от три десетилетия общата загриженост поради нарастващата честота на домашно насилие, основано на пола нараства.

Според данните на СЗО (1) около една трета (30%) от всички жени, които са имали връзка, са преживели физическо и/или сексуално насилие от интимния си партньор, а в някои региони 38% от жените са били малтретирани[192]. (*Абдибегович, Бръкич, Синанович, 2017)*

Домашното насилие или насилието от интимен партньор е много често срещан вид насилие срещу жени, което се случва във всички видове взаимоотношения, включително двойки за запознанства, женени двойки, двойки от един и същи пол, бивши или бивши двойки и двойки, които живеят заедно,

[192] Абдибегович, Е, М. Бръкич и О. Синанович, *Емоционален профил на жени, жертви на насилие.* В: Материа социомедика, 2017. Doi 10.5455/msm.2017.29.109-113.

но не са женени[193]. *(Смит, Чен,Базил, Гилбърт, Мерик, Пател, Уодинг, Джейн, 2017)*

Насилието от интимни партньори се случва по-често сред по-младите двойки[194]. *(Капалди, Нобъл, Shortt, Kim, 2012)*

Насилието от интимен партньор или домашното насилие може да бъде разпознато рано, когато интимният партньорът казва често, че обича, или подкрепя финансово. Така то, всъщност, започва малко по малко.

Домашното насилие, основано на пола може да включва принудителен секс, физическо насилие и емоционално насилие, като жестоки думи или заплахи. Това може да се случи между женени хора, двойка, която живее заедно или разделени, или двойка от един и същи пол. *Злоупотребата никога не е приемлива за интимното партниране.*

Не е лесно да се оцени пълната степен на насилие срещу жени, тъй като то все още не се докладва достатъчно често и не бива заклеймявано. Неприемливо е, че много жени все още мълчаливо страдат от престъпления, които съсипват живота им, тъй като много незаконни действия често остават неразкрити.

Сътрудничеството между заинтересованите страни на национално и международно равнище трябва да бъде засилено и конкретните стратегии трябва да бъдат ефективно приложени на практика, за да се защитят жените от насилие, а извършителите да бъдат строго наказани.

В световен мащаб една на всеки три жени е преживяла физическо и/или сексуално насилие от страна на интимен партньор през целия си живот, а едно на всеки три момичета юноши съобщава, че е имало първия си сексуален опит в резултат на принуда[195] *(WHO, Geneva, 2010; United Nations; 2010).*

В световен мащаб се смята, че до 1 милиард деца на възраст от 2 до 17 години са били жертви на физическо, сексуално или емоционално насилие[196] *(Garcia-Moreno and Watts, 2011).*

Насилието, основано на пола, е често срещано в образователните институции в Субсахарска Африка (SSA).

Насилието, основано на пола, в училищата понижава образователните постижения на момичетата и увеличава процента на отсъствия и отпадане.

---

[193] Смит, С. Г., Чен, Дж., Базил, К. К., Гилбърт, Л. К., Мерик, М. Т., Пател, Н., Уолинг, М., Джейн, А. (2017). Националният техните интимни партньори и сексуалното насилие Survey: 2010-2012 Държавния доклад. Атланта, Джорджия: Национален център за превенция и контрол на наранявания, Центрове за контрол и превенция на заболяванията.

[194] Капалди, DM, Нобъл, NB, Shortt, JW, Kim, HK (2012). Систематичен преглед на рисковите фактори за насилие от интимни партньори. Злоупотреба с партньори; 3: 231-280.

[195] WHO, *Preventing Intimate Partner and Sexual Violence Against Women*, Taking Action and Generating Evidence, WHO, Geneva, Switzerland, 2010.

[196] Garcia-Moreno C. and C. Watts, „Violence against women: an urgent public health priority," *Bulletin of the World Health Organization*, vol. 89, no. 1, pp. 2-3, 2011.

Повече от 40% от жените са преживели някаква форма на насилие от интимен партньор в даден момент от живота си[197] *(Durevall and Lindskog, 2015).*

Системният преглед в Етиопия показа, че разпространението на домашното насилие срещу жени от съпруг или интимен партньор през целия живот варира от 20 до 78%.

Доживотното разпространение на домашното физическо насилие от съпруг или интимен партньор срещу жени в Етиопия варира от 31 до 76,5%, а разпространението на домашното сексуално насилие срещу жени от съпруг или интимен партньор през целия живот варира от 19,2 до 59%[198] *(Semahegn and Mengistie, 2015).*

Предишни изследвания върху насилието, основано на пола в Етиопия, се фокусираха върху дневните ученици в гимназията, но това проучване е насочено към определяне на мащаба и свързаните с него фактори на насилието, основано на пола, сред учениците в началните и гимназиалните училища през нощта.

Не винаги е лесно да се определи в ранните етапи на една връзка дали един човек ще стане насилник. Домашното насилие, основано на пола се засилва с времето. Насилниците може първоначално да изглеждат прекрасни и перфектни, но постепенно стават по-агресивни и контролират, докато връзката продължава.

Какво включва злоупотребата в интимните отношения и семейството?

Компенентите, свързани със злоупотребата при домашно насилие, основано на пола и при семейно насилие са:

(1) субект (насилник);

(2) обект (жертва);

(3) отношения между тях;

(4) реализацията ѝ – в семейни или сходни условия на интимно партниране.

Жертвите могат да бъдат категоризирани като първични и вторични. По този начин се получава представа за степента на засегнатост на потърпевшия във физически или психологичен аспект.

Първична жертва е всеки индивид, който страда от физическо увреждане или емоционална травма в резултат на престъпно посегателство или бедствие.

Вторична жертва може да бъде свидетел или човек, свързан по някакъв начин с първичната жертва на престъпление.

При първичните жертви реакциите са по-интензивни и травмата се преживява по-дълбоко. Жертвите преживяват различни по интензивност психически и физически травми. Това зависи от степента на „участие“ в криминалния акт.

За добра превантивна работа, както и за правилно оценяване жертвата на насилието, е необходимо в полицейската практика да се познават рисковите групи и принадлежащите към тях субекти:

---

[197] Durevall D. and A. Lindskog, „Intimate partner violence and HIV in ten sub-Saharan African countries: what do the Demographic and Health Surveys tell us?“ *Lancet Glob Health*, vol. 3, no. 1, pp. e34–e43, 2015.

[198] Semahegn A. and B. Mengistie, „Domestic violence against women and associated factors in Ethiopia; systematic review,“ *Reproductive Health*, vol. 12, no. 1, p. 78, 2015.

Високорискови жертви:

✓ хора с девиантно или криминално поведение;

✓ хора, принадлежащи към деструктивна семейна и /или социална среда;

✓ хора с отклонения в психичното и интелектуално развитие.

Умеренорискови жертви:

✓ хора, произхождащи от непълноценни семейства;

✓ хора с ексцентрични навици;

✓ деца без родителски контрол.

Нискорискови жертви:

✓ хора с нормална жизнена, професионална и социална среда.

Отклонения в психичното и интелектуалното развитие като рисков фактор

Психични болести

При почти всички психични болести има промени в съзнанието и поведението на болните, които в различна степен повишават риска от насилие. Неспособността на тази категория хора да оценява адекватно определени ситуации ги превръща в потенциални обекти и жертви на насилие.

Поради специфичното си болестно състояние те трудно се справят с травмата. Проблеми могат да възникнат и около достоверността на показанията им.

Умствена изостаналост

Проблемите на тази категория хора са сходни с проблемите на психично болните. Често те не разбират смисъла на извършените спрямо тях действия и по тази причина трудно или въобще не ги оценяват като престъпни. Интелектуалният им дефицит и особеностите на възпроизвеждане на информацията често пораждат съмнения за достоверността на деянието.

Злоупотребата може да започне с поведение, което лесно може да бъде отхвърлено или омаловажавано, като например призиви, заплахи, притежание или недоверие.

Злоупотребяващите могат да се извиняват дълго и мощно за действията си или да се опитат да убедят човека, спрямо когото злоупотребяват, че правят тези неща от любов или грижа. Въпреки това, насилието и контролът в описаните поведения винаги се засилват с времето, въпреки извиненията.

Злоупотребата, може да започне като нещо, за което първоначално се смята, че е безобидно *(например желанието на насилника жертвата да прекарва цялото си време с него, защото много я обича)* и да ескалира до краен контрол и злоупотреба *(напр. заплаха за убиване или нараняване на жертвата и нараняване и убиване).*

Някои примери за злоупотребяващи тенденции *в интимните отношения и семейството* включват, но не се ограничават до:

✓ *Номиниране на жертвата като неспособна да прави нещата правилно;*

✓ *Демонстриране на ревност към семейството и приятелите на жертвата и времето, прекарано далеч от нея/тях;*

✓ *Обвиняване на жертвата в измама*

✓ *Задържане или обезсърчаване на жертвата да вижда приятели или членове на семейството;*

✓ *Засрамване и унизяване на жертвата;*
✓ *Контролиране на всяка стотинка, похарчена в домакинството*
✓ *Вземане на парите на жертвата или отказ да ѝ се дадат пари за разноски*
✓ *Заплашителни невербални и вербални сигнали, спрямо жертвата;*
✓ *Контрол социалните контакти на жертвата (къде и с кого се среща и какво прави);*
✓ *Оказване на диктат как се облича жертвата, как носи косата си и др. подобни;*
✓ *Преследване и системно наблюдение на всяко действие на жертвата (във физическата среда или също чрез интернет и други устройства, като GPS, видео-заснемане и подслушване на телефона на жертвата);*
✓ *Контрол на жертвата за вземане на самостоятелни решения;*
✓ *Системни обвинения на жертвата спрямо изпълняваните роли на интимен партньор, родител, домашен съжител;*
✓ *Заплахи към децата на жертвата (нараняване, отнемане, убийство);*
✓ *Заплахи за нараняване или убийство на близки/приятели/домашни любимци на жертвата;*
✓ *Заплашване на жертвата с различни оръжия (пистолети, ножове и т.н.);*
✓ *Оказване на натиск на жертвата да прави неща (включително и секс), които не желае;*
✓ *Принуждаване на жертвата да има сексуални отношения с други хора;*
✓ *Забрана на жертвата да ползва защитни средства при секс или саботиране на на контрола върху раждаемостта;*
✓ *Принуждаване на жертвата да употребява наркотични вещества;*
✓ *Отказване на жертвата да има професионална кариера или да посещава образователни институции;*
✓ *Нарушаване на времето за сън на жертвата, за да се представя зле на работното място или в училище/университет;*
✓ *Унищожаване на имуществото на жертвата.*

Когато член на семейната система или на съжителстващите:
✓ *понякога се страхува от това как се държи техният партньор;*
✓ *постоянно се оправдава пред други хора за поведението на партньора си;*
✓ *вярва, че може да помогне на партньора си да се промени, само ако промени нещо у себе си;*
✓ *не прави нищо, което би предизвикало конфликт или би разгневило партньора му;*
✓ *винаги прави това, което техният партньор иска от него, вместо това, което той иска;*
✓ *е с партньора си, защото се страхува, от това което би направил партньорът му, ако го напусне, то той/те са жертва на злоупотреба, в контекста на домашното насилие и е необходимо да потърсят правна и психосоциална подкрепа.*

Кои фактори причиняват домашното насилие, основано на пола?

Домашното насилие, основано на пола, и по-специално насилието срещу жени и деца, е един от най-ярките изрази на неравностойните отношения на властта между жените, децата и мъжете.

Основната причина за насилието е самият извършител: много е важно да се има предвид, че човек, който е бил засегнат от насилие, основано на пола, никога не носи отговорност за действията на извършителя.

Един момент, с който всички изследователи изглежда са съгласни, е, че насилието е многопричинно, което означава, че нито един фактор не е отговорен за насилственото поведение.

Вместо това, насилието е резултат от комбинация от фактори, включително тези, произхождащи от социалната или културната среда на насилника, и тези, които представляват непосредствени ситуационни сили.

Няма един фактор, който може да обясни домашното насилие, основано на пола в нашите общества, а по-скоро безброй фактори допринасят за това и взаимодействието на тези фактори лежи в основата на проблема.

Антрополози, социолози и психолози са изследвали множество фактори в дадено лице, които могат да допринесат за включване на насилническото реагиране, а именно:

- ✓ **генетична предразположеност/неврохимични аномалии** (напр. *високи нива на тестостерон*);
- ✓ **личностни характеристики** (напр. *липса на съпричастност към другите*);
- ✓ **дефицити при обработката на информация** (напр. *възприемат действията на другите като враждебни*);
- ✓ **биографичният опит на малтретиране или пренебрегване като дете**.

Все пак в научните изследвания са разпознати четири групи фактори, които предпоставят феномена домашно насилие, основано на пола, а именно:

Първа група: **Културни фактори**

Патриархалните и сексистки възгледи легитимират насилието, за да гарантират господството и превъзходството на мъжете.

Други културни фактори включват *полови стереотипи и предразсъдъци, нормативни очаквания за женственост и мъжественост, социализиране на пола, разбиране на семейната сфера като частна и под мъжка власт и общо приемане на насилието като част от обществената сфера* (напр. тормоз на жени) и/или като приемливо средство за разрешаване на конфликти и утвърждаване на себе си.

Религиозните и исторически традиции са санкционирали физическото наказание на жените под понятието за право и собственост на жените.

Концепцията за собственост от своя страна легитимира контрола върху сексуалността на жените, който според много правни кодекси се счита за съществено значение за осигуряване на наследяване по отечество.

Сексуалността също е свързана с концепцията за така наречената семейна чест в много общества. Традиционните норми в тези общества позволяват убийството на жени, заподозрени в оскверняване на честта на семейството, като се отдават на забранен секс или се женят и развеждат без съгласието на семейството.

Нормите около сексуалността също помагат да се отчетат големия брой бездомни ЛГБТ+ млади хора и разпространението на престъпленията от омраза срещу тях на основание, че те се считат за „заплаха“ за обществените норми. Същите норми около сексуалността могат да помогнат да се отчетат масовите изнасилвания на жени.

Втора група: **Правни фактори**

Да бъдеш жертва на домашно насилие, основано на пола, се възприема в много общества като срамно и слабо, като много жени и деца все още се смятат за виновни за привличането на насилие срещу себе си чрез поведението си. Това отчасти обяснява трайно ниските нива на докладване и разследване.

Доскоро законът в някои страни все още разграничава обществото и частното пространство, което прави жените особено уязвими към домашно насилие.

Истанбулската конвенция гарантира правото на всеки, особено на жените, да живее без насилие както в публичната, така и в частната сфера.

Докато повечето форми на домашното насилие, основано на пола, са криминализирани в повечето европейски страни, практиките на правоприлагането в много случаи са в полза на извършителите, което помага да се отчетат ниските нива на доверие в публичните органи и факта, че повечето от тези престъпления остават недекларирани.

Декриминализацията на хомосексуалността все още е много скорошен акт в много общества. Въпреки че в много държави е постигнат напредък чрез приемането на равен брак, това понякога води до обратна реакция, например чрез засилване на мненията, според които традиционното семейство е съюз между мъж и жена, или където страните са приели закони, които забраняват „ хомосексуална пропаганда“.

Трета група: **Икономически фактори**

Липсата на икономически ресурси като цяло, прави жените, децата и ЛГБТ хората + особено уязвими към насилие, основано на пола, респективно към домашното насилие.

Недостигът на финансови средства създава модели на насилие и бедност, които се самоудължават като етиологичен фактор, което прави изключително трудно жертвите да се измъкнат.

Когато безработицата и бедността засягат мъжете, това също може да ги накара да отстояват своята мъжественост чрез насилствени средства.

Според твърденията на служителите в кризисните центрове, злоупотребата с вещества като цяло и специално с алкохол, са важни, но второстепенни фактори за домашно насилие сред пълнолетните лица. Те наблюдават нарастващ брой случаи на насилие в обществото като цяло като вземат предвид и икономическите фактори: безработица, кариерни неуспехи, ниски доходи[199]. *(Национална мрежа за децата, 2016)*

[199] https://nmd.bg/domashnoto-nasilie-i-faktorite-za-visokata-tolerantnost-kam-nego/

Четвърта група: **Политически фактори**

По-слабото представяне на жените и ЛГБТ+хората във властта и политиката означава, че те имат по-малко възможности за оформяне на дискусията и следователно за продуциране на промените в политиката, свързани с утвърждаване на мерки за борба с насилието, основано на пола и подкрепа на равенството.

Темата за насилието, основано на пола, в някои случаи се счита за неважна, като на домашното насилие също не се отделят достатъчно ресурси и внимание.

Женските и ЛГБТ+ движенията повдигнаха въпроси и повишиха обществената осведоменост относно традиционните норми за пола, подчертавайки аспектите на неравенството. За някои тази заплаха за статуквото е била използвана като оправдание за насилие.

В обобщение:

1. Домашното насилие е умишленото сплашване, физическо посегателство, насилие, сексуално насилие и/или друго насилствено поведение като част от систематичен модел на власт и контрол, упражняван от един интимен партньор срещу друг. То включва физическо насилие, сексуално насилие, психологическо насилие, емоционално насилие и икономическо насилие.

2. Честотата и тежестта на домашното насилие може да варира драстично; единият постоянен компонент на домашното насилие обаче са последователните усилия на един партньор да запази властта и контрола над другия.

3. Домашното насилие е епидемия, засягаща индивиди във всяка общност, независимо от възрастта, икономическото положение, сексуалната ориентация, пола, расата, религията или националността. Често е придружено от емоционално насилствено и контролиращо поведение, което е само частица от систематичен модел на доминиране и контрол. Домашното насилие може да доведе до физически наранявания, психологически травми, а в тежки случаи дори до смърт.

4. Пагубните физически, емоционални и психологически последици от домашното насилие могат да преминат през поколенията и да продължат цял живот.

5. Последиците от насилието, основано на пола, включват убийство, самоубийство, ХИВ/СПИН, шок, инфекция, хронична болка, алкохолна/наркотична зависимост, спонтанен аборт, нежелана бременност, опасен аборт, вина на жертва/оцелял, тревожност, страх, омраза към себе си и себеотрицание, икономическа зависимост, загуба на роля или функция в обществото[200] *(Gevers, Jama-Shai, and Sikweyiya, 2013).*

6. Няма просто обяснение за домашното насилие. За да се разберат причините довели до насилие в едно семейство трябва да се изходи от индивидуалните характеристики на двамата партньори и от начина им на взаимодействие.

7. Домашното насилие е породено най-вече от патриархалните норми в обществото. То има своите корени в традиционно подчинената роля на жената

[200] Gevers, A., N. Jama-Shai, and Y. Sikweyiya, „Gender-based violence and the need for evidence-based primary prevention in South Africa," Tech. Rep. 2, African Safety Promotion: A Journal of Injury and Violence Prevention, 2013.

в личния и обществения живот. Все още в българското обществено съзнание доминира схващането, че мъжете са по-висши човешки същества и жените могат да се третират като техни подчинени. Често дори за мъжете е гордост това, че държат жената в подчинена позиция. Шамарите и въобще насилието понякога са повод за хвалба сред приятели.

8. Ниският социален и икономичен статус на жените може едновременно да е причина и следствие от насилието. Тежкото социално и икономическо положение, се отбелязва като причина за нарастването на домашното насилие. Натрупването на отрицателни емоции се пренася в къщи, където между четири стени насилника може да отреагира агресивните си пориви. Домът е защитеното за него място.

9. От една страна акта на насилие рядко излиза извън семейството, а от друга страна той не се наказва. За съжаление българските мъже нямат придобити навици за конструктивно управление на агресивните си пориви по подходящ начин и често ги насочват към хората, които стоят най-близко до тях.

10. Едно от нещата, които със сигурност се знае за домашното насилие, е че то в най-голяма степен е свързано с модела на поведение, който се наблюдава в първичното семейство. При конфликт с партньорката мъжът се държи като „истински" мъж и удря. Той не познава други начини за справяне с проблемите и повтаря заучения модел.

11. Домашното насилие и насилието, основано на полов признак, се прикриват и често не се разпознават като насилие. Това се отнася както до насилника, така и до жертвата на насилие. По тази причина е трудно да се установи реалното разпространение на проблема, защото данните от официално регистрираните случаи се отнасят само до тези, които, първо са осъзнали, че са в ролята на жертва или на насилник и второ, са решили да заявят ситуацията, в която се намират и да потърсят съдействие.

12. Отговорните институции в българската държава не обхващат изчерпателно всички форми на насилие срещу жени и в много случаи прави защитните действия зависими от полицейския доклад на жертвата.

13. На практика, въпреки големия напредък през последните петнадесет години, живот без насилие в Република България не е гарантиран поради претоварването на съдебната система.

14. Стереотипите и предразсъдъците все още могат да бъдат видени в мерките, гарантиращи грижа за пострадалите, както и в липсата на специфични ресурси.

Жените изпитват насилие по много начини, от физическо насилие до сексуално посегателство и от финансово насилие до сексуален тормоз или трафик. Каквато и да е форма, насилието срещу жени може да има сериозни дългосрочни физически и емоционални последици.

В публичното пространство са идентифицирани основно **пет вида домашно насилие** – *физическо, емоционално, психологическо, сексуално и икономическо насилие.*

Общата дефиниция за тях гласи, че всеки акт на физическо, сексуално, психологическо, емоционално или икономическо насилие, както и опитът

за такова насилие, принудителното ограничаване на личния живот, личната свобода и личните права, извършени спрямо лица, които се намират в родствена връзка, които са или са били в семейна връзка или във фактическо съпружеско съжителство, е по своята номинация домашно насилие.

За психическо и емоционално насилие върху дете се смята и всяко домашно насилие, извършено в негово присъствие.

Какви са съдържателните специфики на всеки вид домашно насилие?

✓ **Физическото насилие** *е всяко физическо нараняване.* Например удряне, ритане, удряне на шамар, дърпане на коса, задушаване, изгаряне, бутане, принудително хващане с ръка, прищипване, дърпане на косата, хапане, използване на оръжие, отказване на медицинска помощ или принуждаване на употреба на алкохол и/или наркотици или използване на друга физическа сила.

Физическото насилие включва и сексуалното насилие, използвано като част от систематичен модел на власт и контрол, извършван от един интимен партньор срещу друг. Физическото насилие може да причини тежки наранявания и дори смърт. Често се среща съвместно с други форми на злоупотреба, включително психологическо насилие, икономическо насилие и преследване.

Физически насилствената връзка, може да се разпознае при следните специфични обстоятелства:

- *Увреждане на имуществото, когато насилникът се ядосва (хвърля предмети, пробива стени, рита врати и т.н.);*
- *Оказване на физически натиск, чрез удряне на шамари, хапане, ритане, задушаване или задавяне;*
- *Изоставяне на опасно или непознато място;*
- *Заплашване/завързване при неподчинение;*
- *Използване на оръжие, за заплашване или нараняване;*
- *Принуждаване да се напусне дома;*
- *Забрана за напускане на връзката и дома;*
- *Възпрепятстване за сигнализиране на полицията или свързване с представителите на юридически и медицински институции;*
- *Нараняване на децата и възрастните в семейството;*
- *Използване на физическа сила в сексуални ситуации.*

✓ **Сексуалното насилие** *е всяко сексуално нараняване, например изнасилване, насилствен или силов контакт, насилствено въвличане в сексуален акт, принудителен секс или сексуален тормоз срещу волята на жертвата.*

Съгласието е ясно „да“ на сексуалната активност. Да не кажеш „не“ не означава, че си дал съгласие. Сексуалният контакт без съгласие е сексуално насилие или изнасилване.

Съгласие означава:

✓ *Лицето знае и разбира какво се случва (не е в безсъзнание, не спи, не е непълнолетно или с интелектуално увреждане);*

✓ *Лицето знае какво иска да прави;*

✓ *Лицето може да кажи какво иска да прави;*

✓ *Лицето е наясно, че дава съгласие (и не е увредено от алкохол или наркотици).*

Понякога лицето не може да даде законно съгласие за сексуална активност или контакт – например, ако е:

- ✓ *Заплашвано, принуждавано или манипулирани, за да се съгласи;*
- ✓ *Не може физически да изрази решението си, ако е пияно, дрогирано, припаднало или спи;*
- ✓ *Няма психически способности (поради заболяване или увреждане);*
- ✓ *Под възрастта за законно съгласие, която варира в зависимост от държавата;*

Важно е да се знае, че съгласието е непрекъснат процес, а не еднократен въпрос. Ако лицето се съгласи със сексуалната активност, може да промени решението си и да изберете да я спре по всяко време, дори след като сексуалната активност е започнала. Миналото съгласие не означава бъдещо съгласие. Даването на съгласие за сексуална активност в миналото не означава, че то – миналото съгласие се прилага сега или в бъдеще.

Да се каже „да" на сексуалната активност не е съгласие за всички видове сексуална активност. Ако лицето е съгласно за сексуална активност, това е само за видове сексуални дейности, за които му е комфортно в този момент с дадения партньор. Например, даването на съгласие за целувка не означава, че се дава съгласие някой да свали дрехите на лицето.

Несъгласие означава:

- ✓ *Мълчание.* Това, че някой не казва „не", не означава, че тя казва „да";
- ✓ *След като се е съгласил преди.* Само защото някой е казал „да" в миналото, не означава, че сега казва „да". Съгласието трябва да бъде част от всяка сексуална активност, всеки път;
- ✓ *Да бъдеш във връзка.* Да си женен, да излизаш или да имаш сексуален контакт с някого преди това не означава, че има съгласие сега;
- ✓ *Да бъдеш пиян или дрогиран;*
- ✓ *Не се бори.* Това, че лицето не провежда физическа битка, не означава, че има съгласие;
- ✓ *Секси дрехи, танци или флирт.* Това, което една жена или момиче носи или как се държи, не показва съгласие за сексуална активност.

Само словесното „да" означава „да" за сексуалната активност.

Сексуалното насилие най-често се извършва от някой, когото жертвата познава. Това може да е приятел, познат, бивш, роднина, среща или партньор. По-рядко непознат извършва сексуално насилие. Жените и мъжете извършват сексуално насилие, но повече от 90% от хората, които извършват сексуално насилие срещу жени, са мъже[201]. *(Smith, Chen, J., Basile, Gilbert, Merrick, Patel, et al,. 2017)*

Сексуалното насилие е всяка сексуална дейност, за която не сте съгласни – без значение с кого е. Следователно то може да е извършвано от интимен партньор (някой, с когото имате сексуална или романтична връзка).

---

[201] Смит, С. Г., Чен, Дж., Базил, К. К., Гилбърт, Л. К., Мерик, М. Т., Пател, Н., Уолинг, М., Джейн, А. (2017). Националният техните интимни партньори и сексуалното насилие Survey: 2010-2012 Държавния доклад. Атланта, Джорджия: Национален център за превенция и контрол на наранявания, Центрове за контрол и превенция на заболяванията.

Близо половината от жените, жертви на изнасилване, са били изнасилени от настоящ или бивш партньор.

Четири от всеки пет жени, които са изнасилени са изнасилени, преди 25-годишна възраст. Около 40% от жените, които са били изнасилени, или две от всяка пета, са били нападнати преди 18-годишна възраст[202]. *(Смит, Чен, Базил, Гилбърт, Мерик, Пател, Уолинг и др., 2017)*

Сексуалното насилие може да включва:

✓ Всякакъв вид сексуален контакт с някого, който не може да даде съгласието си, като например някой, който е непълнолетен (както е дефиниран от държавните закони), има интелектуално увреждане или е припаднал (като от наркотици или алкохол) или не може да отговори (по време на сън)

✓ Всякакъв вид сексуален контакт с някой, който не е съгласен;

✓ Изнасилване;

✓ Опит за изнасилване;

✓ Сексуална принуда;

✓ Сексуален контакт с дете;

✓ Милване или нежелано докосване над или под дрехите;

✓ Сексуалното насилие може също да бъде вербално, визуално или безконтактно. Това е всичко, което принуждава човек да се включи в нежелани сексуални дейности или внимание.

Други примери за сексуално насилие могат да включват:

✓ Воайорство или надничане (когато някой гледа лични сексуални актове без съгласие);

✓ Ексхибиционизъм (когато някой се излага публично);

✓ Сексуален тормоз или заплахи;

✓ Принуждаване на някого да позира за сексуални снимки;

✓ Изпращане на нежелани текстови съобщения или снимки.

Сексуално насилствената връзка, може да се разпознае при следните специфични обстоятелства:

- *Обвинение в изневяра и често изразена ревност спрямо социалните контакти извън дома и интимната връзка;*
- *Принуждаване за носене на сексуално облекло;*
- *Използване на вербални обръщения, свързани със секса, с цел да се уязви партньора;*
- *Принуда или манипулация за правене на секс и извършване на сексуални действия;*
- *Принудително затваряне по време на секс;*
- *Изискване за секс, въпреки болестно състояние, умора или след многократен сексуален акт;*
- *Нараняване с оръжия или предмети по време на секс;*
- *Включване на други хора в сексуални дейности спрямо интимния партньор;*
- *Игнориране на чувствата по отношение на секса.*

[202] Пак там.

✓ **Емоционалното насилие** *е всяка словесна, емоционална или психологическа травма*. Например, *редовни заплахи, заплаха с физическо или сексуално насилие, заплахи за отнемане на нечии деца, злоупотреби и омаловажаване, преследване* (дебнене, чакане в жилището или работното място, редовно и нежелано обаждане или изпращане на текстови съобщения или електронна поща), *забрана на срещи на нечии приятели и роднини*.

Емоционалното насилие включва още *подкопаване на чувството за собствена стойност на човек чрез постоянна критика; омаловажаване на способностите на човека; наивни или други словесни злоупотреби; увреждане на отношенията на партньора с децата; или не позволявате на партньор да вижда приятели и семейство.*

Често ако липсва физическо нараняване се отрича насилствената връзка при семейното или интимното партниране. Но емоционалното насилие може да има краткосрочни и дълготрайни последици, които са също толкова сериозни, колкото и последиците от физическото насилие.

Емоционалното насилие включва обиди и опити за сплашване, изолиране или контролиране. Също така често е знак, че може да последва физическо насилие. Емоционалното насилие може също да продължи и да се задълбочи, ако започне физическо насилие.

Емоционалното насилие може да започне внезапно. Някои насилници може да започнат да се държат нормално и след това да започнат злоупотреба след установяване на връзка.

Някои насилници могат целенасочено да дават много любов и внимание, включително комплименти и молби да виждат жертвите си често, в началото на една връзка. Често насилникът се опитва да накара другия човек да се почувства силно свързан с него, сякаш двамата са „срещу света".

С течение на времето насилниците започват да обиждат или заплашват жертвите си и започват да контролират различни части от живота им. Когато се случи тази промяна в поведението, тя може да остави жертвите да се чувстват шокирани и объркани. Жертвите може да се почувстват неудобно или глупаво да бъдат в интимната връзка.

Оставането в емоционална злоупотреба може да има дълготраен ефект върху физическо и психическо здраве, включително да доведе до хронична болка, депресия или тревожност на жертвите.

Възможно е жертвата да не се противопостави на насилника по следните причини:

✓ *от страх да не разстрои партньора си и да действа по-агресивно или по-пасивно;*
✓ *от чувството на срам или вина;*
✓ *от чувството на безсилие и безнадеждност;*
✓ *от чувството за манипулация и контрол;*
✓ *от чувството, че е нежелана за партньор.*

Поведението на насилника/партньора предизвиква тези състояния у жертвата и я кара да се чувства така, сякаш трябва да направи всичко възможно, за да възстанови мира във взаимоотношенията и да прекрати злоупотребата. Това

е твърде стресиращо и завладяващо състояние на жертвите на емоционално насилие.

Емоционалният насилник може да:

✓ *Отрече случилото се събитие;*

✓ *Да обвини жертвата в лудост или прекалена чувствителност;*

✓ *Опише събитието като напълно различно от това как го възприема и помни жертвата.*

Това свое поведение насилниците използват, за да поддържат власт и контрол. Когато жертвата поставя под въпрос чувствата от преживяното емоционално насилие е по-вероятно да се почувства зависима от насилника и да остане във връзката.

Емоционално насилствената връзка, може да се разпознае при следните специфични обстоятелства:

- *Партньорът непрекъснато критикува и използва обидни квалификации, спрямо членовете на семейната система;*
- *Партньорът не се доверява и действа по ревнив или притежателен начин, спрямо членовете на семейната система;*
- *Партньорът изолира членовете на семейната система от разширената фамилия или приятелите;*
- *Партньорът преследва членовете на семейната система (къде отиват, на кого се обаждат и с кого прекарват времето си);*
- *Партньорът не позволява на членовете на семейната система да упражняват професията си и да учат;*
- *Партньорът контролира финансите или отказва да споделя пари с членовете на семейната система;*
- *Партньорът наказва членовете на семейната система, когато те не му демонстрират емоционална и физическа привързаност.*
- *Партньорът очаква от членовете на семейната система да искат разрешение от него.*
- *Партньорът унизява и заплашва да нарани членовете на семейната система, включително домашните любимци.*

✓ **Психологическото насилие** включва травма на жертвата, причинена от словесни злоупотреби, действия, заплахи от действия или принудителна тактика.

Извършителите използват психологическо насилие, за да контролират, тероризират и очернят своите жертви. Често психологическата злоупотреба се случва преди или едновременно с физическо или сексуално насилие.

В съдържателно отношение психологическата злоупотреба включва:

✓ *Унижаване на жертвата;*

✓ *Контролиране на това, което жертвата може или не може да прави;*

✓ *Задържане на информация от жертвата;*

✓ *Умишлено правене на нещо, за да накара жертвата да се почувства нищожна/малоценна или смутена;*

✓ *Изолиране на жертвата от приятели и/или семейство;*

✓ *Отказване на достъпа на жертвата към пари или други основни ресурси;*

✓ *Унижаване на жертвата на публични места;*
✓ *Подкопаване на самочувствието и/или чувството за собствена стойност на жертвата;*
✓ *Убеждаване на жертвата в лудост.*

Психологическата злоупотреба увеличава травмата на физическо и сексуално насилие, а редица проучвания показват, че психологическото насилие независимо причинява дългосрочно увреждане на психичното здраве на жертвата.

Жертвите на психологическо насилие често изпитват депресия, посттравматично стресово разстройство, мисли за самоубийство, ниско самочувствие и трудности с доверието на другите. *Финото психологическо насилие е по-вредно от откритото психологическо насилие или пряката агресия.*

Внимание заслужава статистиката, според която:

- *48,4% от жените и 48,8% от мъжете са преживели поне едно психологически агресивно поведение от интимен партньор;*
- *4 на 10 жени и 4 на 10 мъже са преживели поне една форма на принудителен контрол от интимен партньор през целия си живот;*
- *17.9% от жените са преживели ситуация, в която интимен партньор се е опитал да им попречи да се видят със семейството и приятелите си.*
- *18.7% от жените са претърпели заплаха от физически наранявания от страна на интимен партньор;*
- *95% от мъжете, които физически злоупотребяват с интимните си партньори и психологически ги малтретират.*

Най-честите ефекти от психологическата злоупотреба при жените-жертви са:

- *7 от 10 психологически малтретирани жени проявяват симптоми на ПТСР и/или депресия;*
- *Жените, страдащи от психологическо насилие, са много по -склонни да съобщават за лошо физическо и психическо здраве и да имат повече от 5 посещения при лекар през последните години;*
- *Психологическата злоупотреба е по-силен предиктор за ПТСР, отколкото физическото насилие сред жените.*

✓ **Икономическото насилие** *е всяко действие, насочено към подчиняване на пострадалия, като потисникът използва превъзходстващо финансово положение като оръжие*, например укриване на доходи, разпореждане с доходите на пострадалия, стремеж се да попречи на пострадалия да има някакъв доход или да осигури средства, когато пострадалият е изпълнил желанието на насилника. Икономическата злоупотреба е пълната зависимост на жертвата от насилника като средство за контрол.

Често финансовата злоупотреба е фина и постепенна, така че може да е трудно да се разпознае. Партньорът-насилник може да се държи така, сякаш поемането на финансите е начин да улесните живота на жертвата, сякаш той ѝ прави услуга. Насилникът може да обясни, че предоставянето на определена сума пари ще помогне на жертвата да поддържа семейството си във финансов

план. Но бавно „надбавката“ става все по-малка и преди да се усети, когато иска пари жертвата получава отказ.

Икономическата злоупотреба включва запазване на контрола върху финансовите ресурси, отказване на достъп до пари или опит да се попречи на жертва да оцелее в опита си да създаде финансови средства чрез работа и/или учене.

При икономическата злоупотреба жертвите и оцелелите често са принудени да избират дали да останат в насилническите отношения, спрямо бедност или дори бездомност.

Икономическото насилие е най-честата причина, поради която жертвите избират злоупотребяващите отношения.

Икономически насилствената връзка, е свързана с трудовата заетост на жертвата и е пречка тя да е финансово автономна. Тя има много форми на проявления, но ярко може да се разпознае при следните специфични обстоятелства:

- *Предотвратяване на опитите на жертвата да отиде на работа;*
- *Саботиране на професионалната заетост на жертвата;*
- *Нарушаване на работата на жертвата чрез затормозяващи дейности като чести телефонни обаждания или неочаквани посещения на работното място;*
- *Изискване жертвата да напусне работното си място;*
- *Възпрепятстване на жертвата да търси работа или да се явява на интервюта за работа;*
- *Принуждаване на жертвата за сключване на финансови сделки, свързани с кредит, в контекста на злоупотреба;*
- *Принудителният дълг унищожава кредитния рейтинг на жертвата, което затруднява получаването му/нея бъдещи заеми, наем на апартамент и дори работа.*

Принудителният дълг включва:

- *Кандидатстване за кредитни карти, получаване на заеми или откриване на други финансови сметки на името на жертвата;*
- *Принуждаване на жертвата да получава заеми;*
- *Принуждаване на жертвата да подписва финансови документи;*
- *Използване на заплахи или физическа сила за убеждаване на жертвата да извършва сделки, свързани с кредити;*
- *Рефинансиране на жилищна ипотека или заем за кола без знанието на жертвата;*

Злоупотребяващите също така пречат на жертвите да имат достъп до съществуващи средства като:

- *Решаване кога/как жертвата може да използва пари, банкови сметки или кредитни карти;*
- *Принуждаване на жертвата да дава парите си (при теглене от банкомат или кредитни карти) на насилника;*
- *Изискване на лизинг/ипотека или активи да са на името на насилника;*
- *Използване на чекова книжка на жертвата, банкомат или кредит карти без знанието на жертвата;*

- *Предотвратяване на достъпа на жертвата до банкова/и сметка/и.*

Други форми на икономическа злоупотреба включват:

- *Умишлено задържане на неща като напр. храна, облекло, подслон, средства за лична хигиена, продукти и/или лекарства;*
- *Отказ да се плати на дете, постановено от съда или издръжка на съпруга;*
- *Кражба и/или унищожаване на вещи на жертвата;*
- *Изискване на обосновка за изразходвани пари и наказване на жертвата с физическо, сексуално или емоционално насилие;*
- *Многократно подаване на искове за скъпи съдебни дела.*

Става ясно, че икономическата злоупотреба включва създаване или опит да се направи финансова зависимост на дадено лице чрез поддържане на пълен контрол върху неговите финансови ресурси, задържане на достъпа до пари и/или забрана за посещение на училище или работа.

Представените и анализираните дотук данни за спецификата на видовете домашно насилие разкриват, сериозността на този проблем по отношение създаването на благоприятни условия (домашна психосоциална среда) за пълноценното съществуване на личността/членовете на семейството, в рамките на семейната система.

Задълбоченият анализ потвърждава извода, че животът в насилническа семейна среда като пострадал (жертва или свидетел) води до две крайно отрицателни следствия:

Първо: **Предпоставка е за формиране на нагласи за насилническо поведение. Това означава, че всеки, израснал в подобна среда е потенциален насилник.**

Второ: **Предпоставка е за деформация на личността. Нарушени са нейните вътрешна сигурност и увереност за справяне със семейните и социалните ангажименти, което формира като цяло враждебно отношение към околната среда.**

За съжаление липсват ясни признаци, които да ориентират специалистите при разпознаването на хората с насилническо поведение. На пръв поглед лицата, склонни към упражняване на домашно насилие изглеждат като всички останали членове на социалната общност.

Извършителите на домашно насилие не са представители на определена социална група, те не могат да бъдат разграничени по вероизповедание, възраст или политически пристрастия. Напротив, насилници има сред всички (формални, неформални, религиозни и пр.) общности.

Данните от изследванията констатират, че насилникът може да попадне в следните индикативни групи:

- *безработен или заемащ отговорна професионална позиция;*
- *богат или беден;*
- *с висок или с нисък образователен ценз;*
- *млад или стар;*

- *политически активен или аполитичен;*
- *от семейство на разведени родители или от пълноценно семейство;*
- *първо дете в семейството по произход или всяко следващо;*
- *различен от обичайния агресивен тип личност;*
- *преживяващ криза на мъжествеността (за да върне властта си прибягва до насилие) или пък не;*
- *с чувство за малоценност или обратно с чувство на превъзходство.*

Както се вижда трудно може да се определи кой от хората, с които взаимодействаме е насилник.

Именно затрудненията около разпознаването на насилника от другите хора, са довели до извеждането (очертаване) на психологически профил на личността на му.

Специалисти от различни професии: психолози, психиатри, криминолози и социолози смятат, че при систематично и задълбочено наблюдение на партньора в междуличностното общуване, могат да се идентифицират някой черти (диспозиции) на неговата личност (вътрешна предразположеност, готовност), които предопределят при определени ситуации (стимули) конкретното лице би проявило насилническо поведение.

Психологическите характеристики, които доминират в личностния профил на насилника, най-често са:

- *лица с ниска самооценка, компенсирана в идеализиране на физическото превъзходство като средство за подчиняване на хората, с които общува;*
- *лица с емоционална неустойчивост, водеща до липса на самообладание в екстремална ситуация (конфликт, стрес, загуба);*
- *лица с краен егоцентризъм при удовлетворяване на собствените потребности и готовност на всяка цена да се „вземе своето";*
- *лица със засилена агресивност и жестокост (с дефицити в способите за приемане и прошка);*
- *лица, смятащи се за недосегаеми – отмъстителни и изпълнени с омраза, към всеки, който се изпречи на пътя им;*
- *лица с примитивно съзнание за жената и нейната роля в семейството и социалния живот на обществото;*
- *лица с алкохолна и друга злоупотреба с вещества.*
- *често проявяващ агресия и садизъм към домашни любимци;*
- *с нисък контрол на гнева и с дефицит на уменията за управление на гнева.*

Не е за пренебрегване и отразяваното в редица изследвания становище, че съществуват редица *съвременни фактори на средата* (външни за индивида), които засилват тенденцията за упражняване на насилие от страна на българите.

Между тях по-значими са:

✓ **социално-икономическата криза** – *фактор, който застрашва физическото оцеляване на отделни граждани или цели семействата и предизвиква духовно обезверяване;*

✓ **средствата за масова информация** – *фактор, който застрашва изграждането на ценностната система у подрастващите и в известен смисъл провокира използването на насилието като механизъм за решаване на конфликти или за бързо завоюване на успех;*

✓ **глобализацията** – *фактор, който застрашава себереализицията на личността. В глобалното общество човек осъзнава своето несъвършенство и по-често изпада в депресия, израз на духовната неудовлетвореност;*

✓ **отчуждението** – *фактор, който застрашава сплотеността на общността като група и провокира несигурност и недоверие към външният свят на равнище личност;*

✓ **социалната аномия** – *фактор, който застрашава съхраняването на духовната идентичност, тъй като липсата на ценности и ценностни ориентации се отразява предимно регресивно на човешкия род.*

Съществуват редица *митове*, относно причините за домашното насилие срещу жени и насилническо поведение, основано на пола, като:

✓ *мъжете не могат да контролират гнева или сексуалните си пориви;*

✓ *алкохолът е причина мъжете да употребяват насилствени поведения спрямо интимните си партньорки и в семейната система;*

✓ *жените биха могли да напуснат партньори с насилие, ако искат;*

✓ *мъжете изпитват равни, ако не и по-високи нива на насилие, извършено от техните партньори или бивши партньори.*

Изследванията показват, че основните двигатели на насилието срещу жените, основано на пола и в семейната среда включват:

✓ *неравномерното разпределение на властта и ресурсите между мъжете и жените;*

✓ *придържане към строго определени полови роли и идентичности, т.е. какво означава да си мъжествен и женски.*

Признава се, че в много общества съществуват нагласи които толерират насилието и играят централна роля при оформянето на начина, по който индивидите, организациите и общностите реагират на насилието.

От изследванията по проблема са обобщени **пет ключови категории нагласи,** подкрепящи насилието. Сред тях се откриват нагласи, които:

✓ *оправдават насилието срещу жени, въз основа на схващането, че е законно мъжът да използва насилие срещу жена;*

✓ *оправдават насилието, като го приписват на външни фактори (като стрес) или допускат, че мъжете не могат да бъдат държани изцяло отговорни за насилственото поведение (например поради гняв или сексуални пориви);*

✓ *омаловажават въздействието на насилието въз основа на мнението, че последиците от насилието не са сериозни или не са достатъчно сериозни, за да налагат противодействия от самите жени, общността или публичните агенции;*

✓ *минимизиране на насилието, като се отрича неговата сериозност, отрича се, че се случва или се отрича, че определени поведения наистина са насилие;*

✓ *прехвърлят вината за насилието от извършителя на жертвата или да държат жените поне частично отговорни за тяхната виктимизация или за предотвратяване на виктимизация.*

В обобщение:

1. Лицето, което извършва увреждащото действие или насилникът, извършва тези действия доброволно и умишлено, знаейки, че тези действия представляват нарушение на правата на пострадалата страна.

2. Насилието може да се упражнява пряко или косвено, чрез физически атаки, унижения, заплахи или принуда. Понякога насилието не се упражнява върху самия партньор, а по-скоро атакува околната среда или децата му, за да причини страданията им.

3. Статистиката отразява, че по-голямата част от малтретирането се упражнява от мъжете спрямо жените, като цяло инициира насилствено отношение и поведение през юношеството или ранната младост.

4. Има и случаи на късно начало, както и случаи, в които жената упражнява лошо отношение към мъжа (въпреки че обикновено не се признава като насилие по пола).

5. Не е необичайно, че когато са известни случаи на насилие, сред онези, които познават насилника, се появяват гласове на изненада. Това е така, защото извън дома извършителят на насилие, основано на пола, е склонен да действа съвършено нормално. Като цяло в поведението му няма видими признаци на враждебност към половинката му и той се отнася към нея и останалите със сърдечност и обич. Насилническото поведение е по-често у дома, в личния живот, когато въпросният индивид проявява и разтоварва своята агресивност.

6. Общ знаменател при повечето извършители на насилие е наличието на ниско самочувствие и чувство за малоценност по отношение на своите връстници. Чувството на малоценност провокира дълбоко саморазочарование, което се проектира под формата на насилие, спрямо най-близкото обкръжение.

7. Липсата на контрол в различни жизненоважни области, важни за лицето-извършител на насилие, основано на пола, е в основата на неговата потребност да упражнява контрол и господство над партньора и членовете на семейството, които априори счита за непълноценни.

8. Повечето извършители на насилието, основано на пола, използват стереотипа за половите роли като претекст, за да подчертаят своята роля и да накажат поведението на по-слабия пол – женския. Жената трябва да бъде покорна, любяща и зависима, докато мъжът трябва да бъде силен, доминиращ и стоичен. Ако един от двамата не изпълнява тези роли появяват се разочарование и агресивност.

9. Извършителите на насилие, основано на пола агресивно защитават правата си, без да вземат предвид желанията на другите и понеже имат ниско ниво на асертивност са склонни да поставят нуждите си на първо място.

10. В своята личностна конституция извършителят на насилие, основано на пола има определена зависимост от околната среда. Тази зависимост предизвиква страх и определена фиксация преди идеята да бъде изоставен се превръща в увеличаване на контрола спрямо интимния партньор, изразен във високо ниво на ревност към други потенциални „конкуренти“ и опитът му да го (интимния партньор) изолира.

11. Извършителят на насилие, основано на пола има тенденция да има високо ниво на невротизъм (лабилна емоционалност, която бързо може да пре-

мине от радост към тъга или от обич към презрение). Тази липса на стабилност улеснява разочарованието и вътрешното напрежение, което заедно с висока импулсивност и лош контрол на импулсите предизвиква нападение.

12. Извършителят на насилие, основано на пола, има висок капацитет за манипулация и внушение, което всъщност зависи от ситуацията и личността на жертвата. Насилникът проявява способността да убеди жертвата, че агресивното поведение е извършено за нейно добро и дори, че агресията към нея е заслужена. Той също така успешно предразполога жертвата да не се доверява на заобикалящата я среда и я отдалечава от нея, като я поставя в лоши отношения с близките си, от една страна, а от друга я прави изключително зависима от себе си (насилника).

3.3. Последици за жертвите (жени, деца, възрастни и стари хора) на насилието, основано на пола, в дома и семейството и връзка между дисфункционалната семейна среда и домашното насилие, основано на пола

Домашното насилие и насилието, основано на пола, имат много форми; полът е не само биологична, но и социална конструкция, и насилието не винаги се извършва от тези, които имат повече физическа мощ.

По отношение на пола на жертвите, общото мнение е, че жените стават жертви на насилие много по-често отколкото мъжете, не само на насилие основано на полов признак, но и на домашно насилие, т.е. има значителна диспропорционалност между жените и мъжете.

От една страна, обикновено когато се говори за полови различия при тези форми на насилие, дискусиите клонят към най-тежките сексуални и физически форми на престъпления, а диспропорционалността между жените и мъжете се обяснява чрез различията във физическата сила. Формите на насилие като психологическото насилие, икономическото насилие, контролиращото поведение и натрапчивото дебнене не се обсъждат[203]. *(Национална мрежа за децата, 2016)*

Възрастта на жертвите на насилие е определяща черта за степента на риск от домашно насилие и насилие, основано на пола. Над 90% от полицаите споделят това мнение. Четири от пет социални работника твърдят, че децата стават жертви на домашно насилие често или много често, а почти две трети твърдят същото по отношение на насилие, основано на пола. Наблюденията на специалистите в кризисните центрове също са доста разнопосочни.

От една страна, респондентите описват типичните жертви като млади и хора в средна възраст, като някои дори слагат най-уязвимите между 25 и 45 години. Респондентите напомнят, че практически във всички случаи на жена жертва на домашно насилие, ефектът от извършеното насилие се пренася и върху децата ѝ като или ги засяга директно, или ги прави свидетели.

Представители на ромските общности твърдят, че най-уязвимите групи по отношение на домашното насилие са децата. Освен това, някои кризисни цен-

[203] https://nmd.bg/domashnoto-nasilie-i-faktorite-za-visokata-tolerantnost-kam-nego/

трове отбелязват увеличение на броя възрастни хора през последните години, достигащо в някои случаи близо 20%.[204] *(Национална мрежа за децата, 2016)*

Етническата принадлежност е третата отличителна черта, която се приема за важен фактор при проявата на домашно и основано на пола насилие. Твърденията и мненията по този въпрос отново са противоречиви. Ромските жени и момичета подават сигнали по-често от жените и момичетата от общото население на страната.

Представителите на ромските общности, мъже и жени, твърдят, че високите нива на насилие сред общностите им са факти от миналото, валидни преди десет или двайсет години. Според служители в кризисни центрове, ромските жени и момичета са представлявали диспропорционален дял от общия брой постъпили, между 30 и 60%, но в през последните години се наблюдава увеличение на лицата с българско самоопределение.[205] *(Национална мрежа за децата, 2016)*

Най-често наблюдаваните фактори, свързани с домашното насилие и насилието, основано на полов признак, са различните *видове зависимости*: най-вече злоупотреба с алкохол, но също наркотици и хазарт.

Влиянието на различни зависимости върху извършителите на насилие се наблюдава в три четвърти от случаите на жертви над 18 г. и при половината от случаите на жертви под 18 г. Обаче само при половината от случаите на жертви над 18 г., *актът на насилие съвпада с началото на осезаемото влошаване състоянието на извършителя в резултат на злоупотреби с алкохол, наркотици или хазарт.*

Според твърденията на служителите в кризисните центрове, злоупотребата с вещества като цяло и специално с алкохол, са важни, но *второстепенни фактори за домашно насилие сред пълнолетните лица*[206]. *(Национална мрежа за децата, 2016)*

Напоследък се наблюдава нарастващ брой случаи на насилие в обществото като цяло като вземат предвид и икономическите фактори: *безработица, кариерни неуспехи, ниски доходи. Представителите на ромските общности – мъже и жени – описват причините за домашно насилие по много подобен начин.*

Мнозинството от интервюираните пълнолетни жертви на насилие докладват за така наречената *болезнена ревност на партньорите* си, която понякога е свързана с употребата на алкохол. Една трета от пълнолетните жертви помнят, че тази ревност ескалира в насилие в периоди, свързани с децата: когато жертвата е бременна, когато ражда, или когато децата са пораснали[207]. *(Национална мрежа за децата, 2016)*

Една трета от жертвите, навършили пълнолетие, споделят, че самите *извършители на насилие са преживели насилие в своето детство*. Известно е, че наличието на травмиращи преживявания в детството на извършителите може да бъде значителен формиращ характера елемент, особено при случаите на продължителни периоди на насилие от 10 и повече години и липсата на компенси-

[204] Пак там.
[205] Пак там.
[206] https://nmd.bg/domashnoto-nasilie-i-faktorite-za-visokata-tolerantnost-kam-nego/
[207] Пак там.

ращи фактори, които да помогнат на детето да противодейства на насилието.

Според Иван Иванов[208] (*Иванов, 2021, с. 3*) „насилието води до емоционални проблеми при самите деца, които често несъзнавано възприемат насилствения модел от своите родители.“

В някои случаи, извършителите са били директни жертви, а в други са били свидетели на дългогодишни, многократни актове на насилие в семейството[209]. *(Национална мрежа за децата, 2016)*

Специфичен фактор за ромската общност, споделен от мъже и жени, но неспоменат от другите групи респонденти, са *ранните бракове* недостатъчния родителски капацитет поради нисък социално-икономически, образователен и културен статус на семейството или родителите. Това се проявява като неглижиране и системна липса на внимание, трудова или сексуална експлоатация на детето, тежко и дългосрочно физическо насилие, както и случаи на кръвосмешение. Според техните обяснения, от една страна, когато съпрузите се сключат брак твърде рано, те (и родителите им, които обикновено уреждат брака) не осъзнават различията помежду си и нямат уменията да се справят с тях.

От друга страна, липсват им социални умения и умения за добро поведение, които според ромските респонденти се учат в училище. Широко разпространено е възприятието за ромските общности като едни от най-традиционните части на обществото, защото точно там се вижда най-ясно сблъсъкът на разбиранията за ролята на мъжа и жената в традиционното и в съвременното общество.

Възможен е конфликт между различни възприятия за ролите в семейството. Конфликтни могат да са финансовите нужди и разбиранията за начина, по който да се добиват и използват семейните ресурси. Липсата на умения за мирно решаване конфликти и недостигът на умения за цивилизовано съжителство с другите могат да породят различни форми на домашно насилие[210]. *(Национална мрежа за децата, 2016)*

Домашното насилие, основано на пола и семейното насилие в дома, са свързани с фатални здравни резултати и широк спектър от неблагоприятни последици за здравето на жертвите.

В изследване на *Абдибегович, Бръкич, Синанович* от 2017 г. е установена корелация между злоупотребата и соматичното здраве на жените, жертви на домашно насилие, основано на пола[211] (*Абдибегович, Бръкич, Синанович, 2017).*

Домашното насилие, основано на пола, е идентифицирани като фактор за риск от развитие на психични разстройства и психологически проблеми при жените-жертви.

В психологичния профил на жертвите на домашно насилие се разпознават чрез няколко общи реакции на травма, като:

---

[208] Иванов, Ив. (2021) Организиране на психологическата подкрепа при насилие над деца. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 3. Велико Търново.

[209] Пак там.

[210] https://nmd.bg/domashnoto-nasilie-i-faktorite-za-visokata-tolerantnost-kam-nego/

[211] Абдибегович, Е, М. Бръкич и О. Синанович, *Емоционален профил на жени, жертви на насилие.* В: Материа социомедика, 2017. Doi 10.5455/msm.2017.29.109-113.

✓ *пренебрегване или минимализъм на насилие,;*
✓ *емоционално избягване;*
✓ *импулсивност;*
✓ *агресивност;*
✓ *безпомощност;*
✓ *гняв и тревожност;*
✓ *проблеми със съня и хранене;*
✓ *употреба на алкохол или други психоактивни вещества;*
✓ *самоубийствено поведение.*

Според цитираните автори жените-жертви използват някои от тези последици като механизми за справяне, които представляват бариера за приемане на помощ и напускане на насилствена връзка[212]. *Абдибегович, Бръкич, Синанович, 2017).*

Освен това, в няколко изследвания и теоретични модели, които обясняват динамиката на отношенията в насилствена връзка, личностните черти на партньорите се цитират като възможни предиктори на домашното насилие[213]. (Магер, Бресин, Верона, 2014)

Въпреки че жените, жертви на домашно насилие, имат насилствен партньор, някои от тях остават в насилствена връзка.

Има много причини, поради които те остават в насилствена връзка. Няколко автори, освен външни фактори като икономически и социални, цитират неефективни стратегии за справяне, личностни черти и емоционални фактори, като възможни предиктори за оставането на жени в насилствена връзка[214]. (*Иверсън, Литвак, Пинелс, Сувак, Ваунк, Ресик, 2013).*

Логичните последици от преживяването на домашно насилие, основано на пола, при жертвите на насилие могат да бъдат обсъждани като *аналог на посттравматично стресово разстройство.*

То може бъде идентифицирано, както в поведенческите отреагирвания на жертвата, така и в общото ѝ здравословно (психосоматично) състояние.

Лице, което е малтретирано, унизяване, нараняване, сексуално изнасилване в рамките на съществуването на семейната система започва да живее в страх и депресия. Тези негативно състояния променят изцяло неговата личност. Те провокират:

✓ *ниско самоуважение и обезценяване на живота си;*
✓ *усещане на омраза към себе си;*
✓ *съобразяване с изискванията на насилника;*
✓ *отказ от собственото мнение;*
✓ *компромис със собствените принципи и потребности;*
✓ *чувство за вина и безпомощност*
✓ *злоупотреба с различни вещества;*

---

[212] Пак там.

[213] Магер, КЛ, Бресин К, Верона, Е. Пол. (2014) Психопатични фактори и насилие от интимния партньор. Лично разстройство. 2014 г.; 3 :25–267. DOI: 10.1037/.

[214] Иверсън, КМ, Литвак, СД, Пинелс СЛ, Сувак МК, Ваунк РА, Ресик ПА. Предиктори за ревиктимизация на насилието от интимния партньор. симптоми на ПТСР, дисоциация и стратегии за справяне. *J Травматичен стрес.* 2013; 26 (1): 102–110. doi:10.1002/jts21781.

✓ *хронична тревожност;*
✓ *хронична депресия;*
✓ *членство в секти или престъпни групировки.*

Страхът, тревожността и депресията повлияват характеристиките на жизнената перспектива на жените-жертви на домашно насилие, основано на пола. Тъй като пострадалите жени-жертви от домашно насилие, основано на пола, изпитват неудовлетвореност от междуличностното взаимодействие в семейството, то те губят смисъла на живота си. А живеенето *„без смисъл"* е предпоставка:

✓ *за самоизолация – личността е напълно пасивна по отношение на своето настояще и бъдеще;*
✓ *за агресия – личността е мотивирана да отмъсти на другите за насилието на което е жертва;*
✓ *за автоагресия – личността е склонна да се самонаранява, тъй като поема отговорността за случващото се с нея и посредством самонаказанията търси „изкупление" за виновното (грешно) поведение с партньора си.*

Насилието срещу жени, основано на пола, включително психологическо, икономическо, сексуално или физическо насилие, е свързано с много дългосрочни здравословни проблеми. Те могат да включват:

✓ *Артрит;*
✓ *Астма;*
✓ *Хронична болка;*
✓ *Храносмилателни проблеми като стомашни язви;*
✓ *Сърдечни проблеми;*
✓ *Синдром на раздразнените черва;*
✓ *Кошмари и проблеми със съня;*
✓ *Мигренозни главоболия;*
✓ *Сексуални проблеми като болка по време на секс;*
✓ *Стрес;*
✓ *Проблеми с имунната система.*

Много жени-жертви също имат проблеми с психичното здраве след насилие, основано на пола. За да се справят с последиците от насилието в дома и семейството, някои жени-жертви започват да злоупотребяват с алкохол или наркотици или да участват в рисково поведение, като например незащитен секс.

Сексуалното насилие може също да повлияе на нечие възприятие за собственото му тяло, което води до нездравословни модели на хранене или хранителни разстройства у жените жертви на насилие, основано на пола.

Сериозен риск от физическо насилие е сътресение и черепно-мозъчна травма (ЧМТ) от удар по главата или падане и удряне на главата. Черепно-мозъчната травма може да се разпознае при следните симптоми:

✓ *Главоболие или чувство на натиск;*
✓ *Загуба на съзнание;*
✓ *Обърквaне;*
✓ *Световъртеж;*
✓ *Гадене и повръщане;*
✓ *Неясна реч;*

✓ *Загуба на паметта;*
✓ *Проблем с концентрацията;*
✓ *Загуба на сън.*

Някои симптоми на черепно-мозъчна травма може да отнемат няколко дни, за да се появят. За по-дълго време черепно-мозъчната травма може да причини депресия и тревожност.

Черепно-мозъчната травма също може да причини проблеми с мислите на жената-жертва, включително способността ѝ да направи план и да го изпълни. Това може да затрудни напускането на жената-жертва в насилствена връзка.

Жените-жертви на домашно насилие, основано на пола, може да почувстват много емоции – *страх, объркване, гняв или дори да са вцепенени и да не чувстват нищо.* Може да почувстват *вина* или *срам* от насилието.

Някои жени-жертви се опитват да сведат до минимум злоупотребата или да я скрият, дори от себе си, като прикриват синини и се извиняват на насилника.

Получаването на помощ за нападение или злоупотреба може да помогне за предотвратяване на дългосрочни последици за психичното здраве и други здравословни проблеми при жени-жертви на насилие от страна на интимния партньор.

Дългосрочните последици за психичното здраве от насилието, основано на пола, срещу жени могат да включват:

Посттравматично стресово разстройство (ПТСР). Това може да е резултат от преживяване на травма или шокиращо или страшно преживяване, като сексуално насилие или физическо насилие. Неговите симптоми са лесно влизане в състояние на стрес, чувство на напрегнатост или на безизходност, затруднения със съня или гневни изблици. Може също да има проблеми със запомнянето на неща или да има негативни мисли за себе си или за другите.

Депресия. Депресията е сериозно заболяване, но можете да получите помощ, за да се почувствате по-добре. Ако се чувствате депресирани, говорете с специалист по психично здраве.

Тревожност. Това може да бъде общо безпокойство за всичко или може да бъде внезапна атака на силен страх. Тревожността може да се влоши с времето и да попречи на ежедневния живот на жертвата.

Други неблагоприятни ефекти за жертвата могат да включват:

✓ *изолиране на социалните контакти с други хора;*
✓ *липсата на желание да се правят обичайните неща, които някога жертвата е харесвала;*
✓ *невъзможността да се довери на другите и ниското уважение.*

Много жени, които са преживели насилие, се справят с тази травма, като употребяват наркотици, пият алкохол, пушат или преяждат. Изследванията показват, че около 90% от жените с проблеми с употребата на вещества са преживели физическо или сексуално насилие от интимен партньор[215].

[215] Beijer, U., Scheffel Birath, C., DeMartinis, V., Af Klinteberg, B. (2015). Facets of Male Violence Against Women With Substance Abuse Problems: Women With a Residence and Homeless Women. Journal of Interpersonal Violence; Dec 4. pii: 0886260515618211.

Употребата на вещества може да накара жертвата да се почувства по-добре в момента, но в крайна сметка има неблагоприятно влияние върху нейния психичен статус в дългосрочен план. Наркотиците, алкохолът, тютюнът или преяждането не помагат на жертвата да забрави или да преодолее преживяното насилие.

В обобщение:

1. Жените-жертви на насилие от интимен партньор, имат симптоми на личностни разстройства като шизоидни, избягващи, антисоциални, нарцистични, агресивни, пасивно-агресивни и показват повече нарушения на личността.

2. Агресията като последица от домашното насилие често е налице и жената-жертва може да я насочи към себе си и към другите.

3. Домашното насилие е предиктор на връзката между преживяванията на насилие и увеличаването на мислите за самоубийство и опитите за самоубийство при жените-жертви на насилие, основано на пола, в семейната система и в интимното партниране.

4. Опозиционното поведение, регистрирано при жени-жертви на домашно насилие, отразява личностни черти като самосъзнание, обидчивост и свадливост.

5. Депресията, негодуванието, склонността към спорове като личностни черти при жени-жертви на домашно насилие, са следствие от хронично излагане на травматични ситуации.

6. Оттеглянето, социалната изолация и деструкцията могат да се наблюдават като негативни стратегии за справяне при жени-жертви на домашно насилие.

7. Промените в структурата на личността на жените, жертви на домашно насилие наподобяват промените в личността при други травмирани хора. Следователно хроничната травма, следствие от домашно насилие, основано на пола при интимното партниране, може да доведе до промяна на психологическите личностни черти като повишена агресия, депресия, недоверие, отчуждение, склонност към оттегляне и изолация, нарушена самозащита и лоша социална интеграция

8. Познаването на емоционалния профил на жените, жертви на домашно насилие, техните личностни черти помага да се разбере защо някои хора развиват психично разстройство, а други не. В допълнение, това може да помогне за разбирането защо някои жени търсят помощ, а други не, или защо някои жени остават в насилствени връзки.

9. Идентифицирането на личностни черти, както и емоционални профили на жени-жертви на домашно насилие, които ги правят уязвими към насилие и психични разстройства, е важен за планирането на интервенциите и предотвратяването на повторение на излагане на насилие.

10. Разбирането на факторите, които допринасят за домашното насилие и факторите, които влияят на оставането на жертвите в насилствена връзка, е важно за програмата за превенция, както и за изготвянето на план за лечение на жени-жертви на домашно насилие.

Последици от семейното насилие при деца-жертви на семейно насилие

Много деца, изложени на насилие в дома, също са жертви на физическо насилие.

Децата, които са свидетели на домашно насилие или сами са жертви на насилие, са изложени на сериозен риск от дългосрочни физически и психически проблеми[216]. *(Gilbert, Breiding, Merrick, Parks, Томпсън, Dhingra, Ford, 2010)*

Децата, които са свидетели на насилие между родителите, също могат да бъдат изложени на по-голям риск от насилие в бъдещите си взаимоотношения. Често родител, който изпитва насилие, не разполага с условия, а понякога и с информация, за да защити детето си.

Децата в домове, където единият родител е малтретиран, може да се чувстват уплашени и тревожни. Те винаги могат да бъдат нащрек, чудейки се кога ще се случи следващото насилствено събитие. Това може да ги накара да реагират по различни начини, в зависимост от възрастта им:

✓ *Деца в предучилищна възраст.* Малките деца, които са свидетели на насилие от интимния партньор, може да започнат да правят неща, които са правили, когато са били по-млади, като напикаване на легло, смучене на палец, засилен плач и хленчене.

Те могат също да развият затруднения при заспиване или заспиване; показват признаци на ужас, като заекване или криене; и показват признаци на тежка тревожност при раздяла.

✓ *Деца в училищна възраст.* Децата в тази възрастова група може да се чувстват виновни за насилието и да се обвиняват за него.

Домашното насилие и малтретирането наранява самочувствието на децата. Те може да не участват в училищни дейности или да получават добри оценки, да имат по-малко приятели от другите и да изпадат в проблеми по-често. Те също могат да имат много главоболие и стомашни болки.

✓ *Младежи.* Тийнейджърите, които са свидетели на насилие, могат да действат по негативни начини, като например битка с членове на семейството или пропускане на училище. Те могат също да участват в рисково поведение, като например незащитен секс и употреба на алкохол или наркотици. Може да имат ниско самочувствие и да имат проблеми със създаването на приятели.

Младежите могат да започнат битки или да тормозят други и е по-вероятно да имат проблеми със закона. Този тип поведение е по-често срещано при момчетата тийнейджъри, които са малтретирани в детството, отколкото при тийнейджърите. Момичетата са по-склонни от момчетата да бъдат оттеглени и да изпитат депресия[217].

---

[216] Gilbert, LK, Breiding, MJ, Merrick, MT, Parks, SE, Thompson, WW, Dhingra, SS, Ford, DC (2015). Childhood Suffering and Chronic Illness in Adults, 2010 American Journal of Preventive Medicine; 48 (3): 345-349.

[217] Информационен портал за благосъстоянието на детето. (2014). Домашното насилие и системата за закрила на децата. Детско бюро, Администрация за деца и семейства, Министерство на здравеопазването и човешките услуги на САЩ.

Деца в чийто семейства/домове поне веднъж се е случвало домашно насилие са изложени на по-голям риск да повторят цикъла като възрастни, като влизат в насилствени взаимоотношения или сами стават насилници.

Например, момче, което вижда малтретиране на майка си, е 10 пъти по-вероятно да злоупотребява с партньорката си като възрастен.

Момиче, което израства в дом, където баща ѝ малтретира майка ѝ, повече от шест пъти е в риск да бъде сексуално малтретирано, отколкото момиче, което израства в дом без насилие[218]. *(Варгас, 2005)*

Децата, които са свидетели или са жертви на емоционално, физическо или сексуално насилие, са изложени на по-висок риск от здравословни проблеми като възрастни.

Тези проблеми могат да включват състояния на загуба на психично здраве, като депресия и тревожност или на загуба на соматично здраве като диабет, затлъстяване, сърдечни заболявания, лошо самочувствие и други проблеми[219]. *(Monnat, Chandler, (2015)*

Всяко дете реагира различно на насилието и травмата. Някои деца са по-издръжливи, а други са по-чувствителни. Колко успешно детето се възстановява от насилие или травма зависи от няколко неща, включително:

- ✓ *Добра система за подкрепа или добри взаимоотношения с доверени възрастни*
- ✓ *Високо самочувствие*
- ✓ *Здрави приятелства*

Въпреки че децата вероятно никога няма да забравят какво са видели или преживели по време на насилието, те могат да научат здравословни начини да се справят с емоциите и спомените си, докато съзряват[220].

Колкото по-рано детето получи помощ, толкова по-големи са шансовете му да стане психически и физически здрав възрастен.

От каква помощ се нуждаят децата-жертви на семейно насилие?

- ✓ *Помощ им да се чувстват в безопасност. Децата, които са свидетели или преживяват домашно насилие, трябва да се чувстват в безопасност. Това е възможно, ако бъдат изведени от насилствената връзка, към която принадлежат;*
- ✓ *Помощ, чрез разговори за важността на здравите взаимоотношения. Това ще им помогне да разберат какво е здравословно, когато започнат собствени романтични отношения*

---

[218] Варгас, Л. (2005). Домашно насилие и деца. Американска консултантска асоциация; 67-69.

[219] Monnat, SM, Chandler, RF (2015), дългосрочни последици за физическото здраве от неблагоприятни преживявания в детството. The Sociologist Quarterly; 56 (4): 723-752.

[220] Информационен портал за благосъстоянието на детето. (2014). Домашното насилие и системата за закрила на децата. Детско бюро, Администрация за деца и семейства, Министерство на здравеопазването и човешките услуги на САЩ.

✓ *Помощ, чрез разговори за страховете им и особено за осъзнаването, че вината не е нито тяхна, нито на другите членове на семейната система.*

✓ *Помощ, чрез разговори за границите. Уведомете детето-жертва на домашно насилие си, че никой няма право да го докосва или да го кара да се чувства неудобно, включително членове на семейството, учители, треньори или други авторитетни фигури. Освен това му обяснете, че то няма право да докосва тялото на друг човек и ако някой му каже да спре, трябва да го направи веднага.*

✓ *Получаване на професионална помощ. Например, когнитивно-поведенческата терапия (КПТ) е вид разговорна терапия или консултиране, което може да работи най-добре за деца, които са преживели насилие или злоупотреба. Тя е особено полезна за деца, които имат тревожност или други психични проблеми в резултат на травмата. По време на СВТ, терапевт работи с детето, за да реконструира негативните му мисли в по-положителни. Терапевтът може също да помогне на детето ви да научи здравословни начини за справяне със стреса.*

Посочените препоръки помагат на децата-жертви от семейно насилие да намерят надеждна система за поддръжка. Те могат да се прилагат, както роднини, така и от училищен психолг, терапевт или друг доверен възрастен, който може да им осигури постоянна подкрепа.

Училищните психолози са длъжни да докладват за домашно насилие или насилие, ако подозират за това.

Възможно е на децата-жертви на домашно насилие да се препоръча терапевтична работа със специалист по психично здраве, който работи с деца, които са били изложени на насилие или малтретиране.

Много приюти и организации за домашно насилие също имат групи за подкрепа за деца. Тези групи могат да помогнат на децата, като им дадат да разберат, че не са сами и им помогнат да преработят преживяванията си на място без осъждане.

Децата се справят най-добре в безопасна, стабилна, любяща среда, независимо дали това е с един или двама родител.

Понякога жената-жертва на домашно насилие, основано на пола, може да мисли, че децата ѝ няма да бъдат негативно засегнати от насилието, ако никога не го видят да се случи. Но децата могат да чуят насилието, като писъци и звуци от удряне. Те също могат да усетят напрежение и страх. *Дори децата да не виждат, че техният родственик е малтретиран, те могат да бъдат негативно засегнати от насилието, за което знаят, че се случва.*

Добрият изход за децата-свидетели, респективно жертви на семейно насилие, е да се напусне насилствената връзка, за да им се помогне да се чувстват по-сигурни и да се възпрепятства риска да са по-склонни да толерират насилие, като възрастни[221]. *(Варгас, Каталдо, Диксън, 2015)*

[221] Варгас, Л., Каталдо, Дж., Диксън, С. (2015). Домашно насилие и деца. В Walz, GR, Yep, RK (ред.), VISTAS: убедителни перспективи за консултиране, 67-69.

Безопасността на децата и на възрастните-жертви на семейно насилие са най-големите приоритети.

Ако възрастните-жертви на домашно насилие все още не са готови или не желаят да напуснат насилствената връзка, то могат да предприемат стъпки, за да помогнете на себе си и на децата си в сега (в настоящия момент) като:

- ✓ *Изготвят план за безопасност за себе си и тяхното дете*
- ✓ *Да изслушват и говорят с детето си;*
- ✓ *Да го уведомят, че насилието е приемливо поведение и не е по тяхна вина;*
- ✓ *Да се свържат с лице за подкрепа на жертви на домашно насилие, което може да им помогне да научат повече за възможностите за напускане на насилствената връзка.*

Последици от семейното насилие при възрастни лица-жертви на семейно насилие

Средно по-възрастните жертви на насилие в дома и семейството преживяват насилие два пъти по-дълго, преди да потърсят помощ, отколкото тези на възраст под 61 години и почти половината са с увреждане.

И все пак по-възрастните клиенти-жертви на семейно насилие са изключително слабо представени сред службите за домашно насилие.

Каролайн Ейбрахамс[222], казва:

„Твърде дълго домашното насилие в по-късен живот е било скрит проблем със скрити жертви. За възрастните хора може да бъде изключително трудно да говорят за това и много служби просто все още не са признали, че домашното насилие засяга хора от всички възрасти. Въздействието на насилието върху по-възрастните хора е дълбоко и вредно, независимо от формата и кой е отговорен за него. Всеки възрастен човек трябва да може да живее живот, свободен от злоупотреби и този доклад е важна стъпка напред, защото извежда на бял свят един пренебрегван и табу проблем"[223]. (Ейбрахамс,2021)

Семейното насилие над възрастни лица-жертви може да бъде объркано със стреса на обгрижващия или с медицински симптоми, свързани със старостта.

Изследванията сочат, че има липса на познания за въздействието на домашното насилие върху възрастните жени сред доставчиците на услуги и професионалистите[224] *(Acierno, Gray, Best, 2018).*

---

[222] Ейбрахамс, К. (2021) Доклад за насилието в семейството над възрастни хора.

[223] Ейбрахамас, К. (2021). Доклад за насилието в семейството над възрастни хора. С.

[224] Acierno, R, Gray, M, Best, B., (2018) Rape and physical violence: Comparison of the characteristics of the attack on older and younger adults in the national study for women.Journal of Trauma and Stress 14: 685 – 695.

При хора над 65 години, например, идентифицирането на двойки, претърпели домашно насилие, е лошо и има много ограничени възможности за препращане след идентифициране *(Brossoie, Roberto, 2016)*[225].

Някои проучвания показват, че има объркване сред агенциите относно това какво представлява насилието над възрастните спрямо домашното насилие в по-късен живот[226] *(McGarry et al. 2014).*

По-възрастните жертви също може да са по-неохотни да говорят за проблеми у дома поради опитни, културни и социални фактори и това, съчетано с остаряването и последващите нужди от грижи, ги прави уязвими от пренебрегване на домашното насилие *(Carthy and Holt 2016).*

Идентифицирането на двойки, претърпели семейно насилие, е лошо при хора над 65 години и има много ограничени възможности за по-нататъшно насочване.

Идентифицирането на злоупотребата е възможно главно в резултат на докладвано физическо насилие и няма доказателства пациенти или лица, които се грижат за тях, да бъдат питани директно за домашно насилие като част от нормална оценка.

В допълнение към това има и проблем с възрастните хора, които не се разпознават като жертви на семейното насилие, вместо това те са склонни да минимизират трудностите и конфликтите в техните взаимоотношения[227]. *(Knight and Hester, 2016)*

Наличното ограничено изследване по специфичните проблеми, пред които са изправени по-възрастните лица- жертви на домашно насилие, може да означава, че практикуващите нямат умения и знания, за да отговорят уверено.

Професионалистите, работещи с по-възрастни хора-жертви на семейно насилие, може да пропуснат признаци на насилие поради собствените си предположения и възприятия за домашно насилие и възрастовизъм/джейнизъм.

Неуспехът да се разпознае и ефективно реагира на домашното насилие при по-възрастни лица може да доведе до неподходящи насочвания и потенциално опасни резултати[228].

McGarry et al. (2011) посочват, че повишаването на осведомеността както на обществеността, така и на професионалистите, работещи в широк спектър от услуги, би позволило да се предприемат действия по ранните показатели[229]. *(McGarry et al. 2014)*

---

[225] Brossoie, N, Roberto, KA (2016) The responses of community professionals to intimate partner violence against older women in rural areas. Magazine for Violence and Neglect of the Elderly. 27: 470 – 488.

[226] McGarry, J, Simpson, C, Hinchliff-Smith, K. (2014) The impact of domestic violence on older women: 3 – 14.

[227] Knight, L. and Hester, M (2016) Domestic violence and mental health in older adults, International Review of Psychiatry, 28(5), pp.464–474 (paywalled and author manuscript).

[228] Пак там.

[229] McGarry, J, Simpson, C, Hinchliff-Smith, K (2014) Въздействието на домашното насилие върху по-възрастните жени: 3 – 14.

Как се определя насилието над възрастни?

Злоупотребата с възрастни хора, често наричана *„злоупотреба с възрастни хора в семейна среда“*, е глобален проблем за общественото здраве.

На 15 юни 2021 г. Световната здравна организация (СЗО) публикува информационен лист за семейното насилие над възрастни хора, за да отбележи Световния ден за осведоменост за насилието над възрастните хора. В този информационен лист се предостави следната дефиниция, която включва злоупотреба над възрастни лица-жертви както в общността, така и в институционалната среда:

Злоупотребата с възрастни хора е единичен или повтарящ се акт, или липса на подходящо действие, настъпващ във всяка връзка, в която има очакване на доверие, което причинява вреда или страдание на по-възрастен човек. Този вид насилие представлява нарушение на правата на човека и включва:

✓ Физическо;

✓ Сексуално;

✓ Психологическо и емоционално насилие;

✓ Финансови и материални злоупотреби;

✓ Изоставяне;

✓ Пренебрегване и сериозна загуба на достойнство и уважение.

Възрастта на „възрастния човек“ не е изрично дефинирана. Въпреки това, статистическите данни, предлагани от СЗО и ООН (ООН), обикновено The impact of domestic violence on older women: Законът за домашното насилие от 2021 г., определя, че поведението на дадено лице спрямо друго се определя като домашно насилие, ако и двамата са на възраст 16 или повече години и са лично свързани помежду си и поведението е насилствено. В допълнение:

Определението обхваща хора, които са имали връзка или са роднини.

Злоупотребата се дефинира като „физическо или сексуално насилие, насилие или заплашително поведение, контролиращо или принудително поведение, икономическа злоупотреба или психологическа, емоционална или друга злоупотреба“.

Кои са основните рискови фактори?

Справката на СЗО идентифицира рискови фактори, които могат да увеличат потенциала за злоупотреба с по-възрастен човек на индивидуално, взаимоотношение, общност и социално-културно ниво.

Включени са следните примери:

Индивид: *лошо физическо и психическо здраве на жертвата; психични разстройства и злоупотреба с алкохол и наркотични вещества в злоупотребяващия; и пол.*

Връзка: *споделена жизнена ситуация; съпруг; възрастни деца; зависимост на насилника от възрастния човек; история на лоши семейни отношения; увеличаване на жените, които влизат на работната сила, което означава, че грижите за по-възрастни роднини стават по-голямо бреме.*

Общност: *социална изолация на лицата, полагащи грижи и възрастни хора, поради загуба на физически или умствен капацитет или загуба на приятели и членове на семейството.*

Социално-културни: *възрастови стереотипи; разрушаване на поколенческите връзки в семейството; системи за наследяване и права върху земята; миграция на млади двойки; липса на средства за заплащане на грижите.*

СЗО подчерта, че последствията от злоупотребата могат да бъдат особено сериозни за възрастните хора.

Злоупотребата може да доведе до дългосрочни психологически проблеми; възстановяването вероятно ще отнеме повече време; и дори леки наранявания могат да причинят трайни щети или смърт.

Много проблеми, пред които са изправени по-възрастните жертви, нарични още жертви-оцелели, са общи за всеки, който преживява домашно насилие.

Въпреки това, по-възрастните оцелели жертви могат да се сблъскат с допълнителни социални, културни и физически предизвикателства. Основните констатации включват, че по-възрастните оцелелите жертви могат да изпитат:

- ✓ *системна неглижиране;*
- ✓ *проблеми с дългосрочната злоупотреба и зависимост;*
- ✓ *отношението на поколенията към насилието, което прави домашното насилие трудно за идентифициране;*
- ✓ *повишен риск от семейно насилие при възрастни;*
- ✓ *услуги, които не са насочени към по-възрастните жертви и не винаги отговарят на техните нужди; и*
- ✓ *необходимостта от повече координация между службите.*

Обхват на проблема:

Данните за степента на злоупотреба с възрастни хора са ограничени и докладваните нива вероятно ще бъдат подценени.

СЗО отбеляза констатациите от проучване, публикувано през 2017 г., според което почти 1 на всеки 6 души на 60 и повече години е претърпял насилие в общността през същата година.

Въпреки това, СЗО казва, че това вероятно е подценяване, тъй като също така отбелязва, че само 1 от 24 случая се съобщава, често поради страховете на възрастните хора относно докладването на насилие на семейството, приятелите или властите.

Докладите също твърдят, че отношението към насилието над възрастните и събирането на данни оказва влияние върху докладването и оценките на проблема. Близо една трета от анкетираните жители не виждат актове на домашно насилие, насочени към по-възрастен човек, като насилие, включително неподходящи сексуални действия, както и бутане, удряне или побой на по-възрастен човек.

Важно е да се знае, че ако възрастните лица, жертви на домашно насилие планират да напуснат насилствената връзка, е по-добре да не споделят за това пред децата си.

Малките деца може да не са в състояние да пазят тайна от възрастен в живота си. Децата могат да кажат нещо за плана за напускане на насилника, без да го осъзнават.

Ако не е безопасно за партньор, който насилва, да знае предварително, че жертвите на домашно насилие планират да го напуснат, е важно те да гово-

рят само с доверени възрастни за плана си. По-добре е те и техните деца да са физически в безопасност, отколкото децата им да знаят предварително за плана за напускане на насилствената връзка.

Настоящото изложение е опит за систематизиран анализ на психосоциалните дефицити на извършители на домашно насилие, основано на пола чрез идентифициране на проблемните области в междуличностната комуникация в дисфункционалната семейна среда.

Анализът има за цел да открои съдържателните аспекти на приоритетните задачи за психологическа работа с извършители на домашно насилие, с оглед постигане на функционална семейна среда.

Констатациите на специалистите от сферата на социалната политика показват, че голяма част (67-69%) от представителите на българското общество са подложени на перманентен тормоз в рамките на собствените си семейства или в условията на интимно партниране, по силата на съвместното съжителство.

Така актуалност придобива проблема за разпознаване на набора от надеждни механизми за психосоциална подкрепа на извършители на домашно насилие, основано на пола, провеждани от страна на държавата и на неправителствения сектор.

Дисфункционалните семейства са плодородна почва за пренебрегване, злоупотреба, потайност, пристрастяване или отричане. В тези семейни системи емоционалните нужди на децата остават неудовлетворени, защото нуждите на родителите имат предимство.

Много хора нямат проблем да осъзнаят, че семейството им е било дисфункционално, особено ако семейните проблеми са били явни и са имали възможност да прекарват време с представители на по-функционални семейства. Но за други е трудно да преценят нивото на дисфункция, която са преживели като членове на семейната структура. Те не осъзнават колко проблемно е било тяхното семейство, докато не прекарат време с други семейства или не създадат свое собствено. В този момент те може да осъзнаят, че не бива да се отнасят към децата си така, както са се отнасяли към тях, в собственото им семейство. В крайна сметка всяко семейство има проблеми.

Характерно за дисфункционалната семейна система, е че един или двамата родители може да страдат от разстройство при употреба на вещества, разстройство на личността или разстройство на настроението.

Понякога възрастните в тези семейства имат авторитарен стил на родителство *(моето мнение над всичко)* или имат токсични и злоупотребяващи отношения помежду си. В други случаи родителите са емоционално незрели или недостъпни – увлечени от работохолизъм, шопингхолизъм, хазарт, преяждане, прелюбодеяния или други занимания.

Никой родител не е перфектен, но в дисфункционалните семейства проблемите в домакинството се игнорират или отричат.

Феноменът *gaslighting* или *пренебрегване на истината в проблемни семейства*, е в основата на дисфункционалните отношения в семейството и може да доведе съответните членове да мислят, че са прекалено чувствителни или са

преувеличени проблеми на домакинството. Той се отразява и на децата в тези семейства.

Деца, които се осмеляват да повдигнат тези въпроси, могат да бъдат засрамени или наказани, което ги кара да отричат собствените си възприятия за реалността и да страдат от ниска самооценка.

По-горе, беше посочено, че този феномен (gaslighting) е същностна димензия на емоционалната злоупотреба като основна разновидност на домашното насилие, основано на пола.

Често родителите в тези семейства изрично забраняват на децата да споделят тези проблеми с външни лица като приятели, учители, треньори, съветници или членове на духовенството. Може дори да подкупят едно дете, за да отклонят вниманието от проблемите в домакинството.

Източникът на дисфункция във всяко конкретно семейство може да варира, но общата нишка е, че децата, които принадлежат към тези семейства, страдат[230]. *(Браун университет, 2020)*

Децата от семейства с дисфункция са лишени от родители, които са способни: да подхранват емоционалните им нужди, като им осигуряват стабилност и признават проблемите. Те са в затруднение да израснат в сигурни възрастни с високо самочувствие и здрави умения за справяне.

Несигурни как да поддържат отношенията си със себе си или да насърчават здрави взаимоотношения с другите, те могат да продължат да създадат собствено дисфункционално семейство, когато имат деца.

Примери за дисфункционални семейства

Има много причини, поради които едно семейство може да бъде дисфункционално[231]. *(Коупланд, Уилям, Шанахан, Хайнсли и др., 2018)*

Причините, поради които се появява дисфункция в семействата, най-често определят следните видове дисфункционални семейства:

Емоционално недостъпен родител

В някои семейства родителите или полагащите грижи са емоционално недостъпни. Може да са студени и да задържат физическа обич или окуражаващи думи, защото са израснали в подобна среда. Те може да имат авторитарен стил на родителство и да вярват на поговорката, че „децата трябва да се виждат, а не да се чуват".

Понякога родителите може да са емоционално недостъпни, защото са изчерпани. Те може да прекарват по-голямата част от времето си в дълги часове, борейки се да плащат за храна и подслон, в токсична или злоупотребяваща романтична връзка или да се грижат за няколко деца. Тези обстоятелства не оставят на родителите много енергия, за да подхранват уникалните емоционални нужди на децата си.

---

[230] Браун университет. Дисфункционални семейни отношения.

[231] Коупланд, Уилям Е. и Лили Шанахан, Дженифър Хайнсли и др. Асоциация на експозицията на травма в детството с психиатрични разстройства и функционални резултати при възрастни. JAMA Network Open. 2018;1(7):e184493. doi:10.1001/jamanetworkopen.2018.4493.

Родителите, изпаднали в пристрастяване, също са емоционално недостъпни. Те може да присъстват физически, но емоционално да отсъстват, защото са на високо ниво или преследват следващото си решение.

Зависим и съзависим родител

В много семейства родителите или настойниците имат зависимости *(към вещества, хазарт, пазаруване, интернет)*, които се борят да управляват или се опитват да скрият.

Пристрастяването на родителите може да бъде открита тайна или изключително очевидно, защото пречи на индивида да запази работа, да изпълнява родителските си задължения или да бъде постоянно и стабилно присъствие в дома. Другият родител може да е съзависим, който покрива зависимия, измъква зависимия от задръстванията или постоянно моли зависимия да спре да използва. По същество съзависимият родител отделя повече време на пристрастяването на партньора, отколкото на отглеждането на деца.

Нито трезвият родител, нито пристрастеният родител са на разположение на непълнолетните членове на семейството, в дома. Децата в тази среда научават, че пристрастяването на родителите е приоритет пред техните нужди. Това може да настрои детето към зависимости с възрастта или да го накара да търси партньори с пристрастяващи личности.

Семейства с висок конфликт и насилие

В семейства с много конфликти и насилие споровете, критиките и злоупотребите са редовни събития. Просто казано, родителите в тези семейства са извън контрол. Те може да са яростни работохолици, които изхвърлят професионалните си проблеми върху децата и един на друг.

Те могат да гледат на семействата си като на притежание, а не като на човешки същества със собствени нужди. Отнасянето на децата им като собственост ги улеснява да рационализират психически, вербално, емоционално, физическо или сексуално насилие над тях.

Децата в тези семейства преживяват крайно напрежение и несигурност. Те не могат да разчитат на грижите на своите родители да ги обичат, защитават и уважават. Те растат, чувствайки се уплашени, засрамени, недостойни и самотни. Като възрастни те могат да развият тревожност, депресия, употреба на вещества, личност или посттравматични стресови разстройства.

Основна задача на съвременното приложно познание е да натрупа достатъчно аргументи за обосноваване на психологическите закономерности и условия, при които е възможно съхранението и възпроизвеждането на феноменологията на добре функциониращата семейна система.

Причината, която провокира опити в тази насока е да се идентифицират психологическите детерминанти и съдържания на дисфункционалното семейство, произтича от факта, че личности израснали в такива семейства, по-късно в своя живот на възрастни изпитват затруднения в:

✓ *своето емоционално функциониране;*

✓ *поддържането на междуличностни контакти;*

✓ *справянето с житейски ситуации от всекидневието.*

От перспективата на социалните науки този факт алармира за риска, че личности израснали в дисфункционални семейства е по-вероятно да попаднат в профила на лица-извършители на домашно насилие, основано на пола.

Наблюденията и анализите върху професионалната психологическа работа с *извършители на домашно насилие, основано на пола* като социална група в риск разкриват, че макар и в значителна степен да се различават един от друг, в конкретиката на своите психологически дефицити, такива хора, показват изключително сходство в степента на изявеност у техните личности на:

✓ *липса на себеприемане;*

✓ *враждебност към обкръжаващия ги свят;*

✓ *невъзможност за привързване към други хора.*

Преживяването на подобна негативна житейска позиция, в периода на зрялата възраст освен, че се съпътства от дълбоко психично страдание, е фактор и за:

✓ **психическа неустойчивост** *(изразена в личностния дефицит от себеуважение);*

✓ **агресивно поведение** *(изразено в прекомерната зависимост от властване над другите);*

✓ **невъзможност за разрешаване на актуалните задачи на всекидневието** *(изразено в апатия към постигане на близките жизнени цели или дори в загуба на идентичност).*

Сложната проблематика, изясняваща тежестта на зависимост между извършителите на домашно насилие и дисфункционалната комуникация в семейството изисква специално теоретично ударение върху дефиниране на психологическите параметри *(съдържание и психосоциален контекст)* **на дисфункционалната комуникация в семейната среда.**

Същевременно, събирането на надеждна информация и изграждането на адекватна представа за нормално функциониращите семейни системи, би допринесло за изработване на критерии за оценка на личността на извършителите на домашно насилие, като социален феномен, съпътстващ индивидуалната биография на вече биологично и психически зрели хора.

Задълбочените наблюдения на междуличностните взаимодействия в дисфункционалните семейства разкриват следните негативни признаци на семейни отношения и комуникация:

✓ *Сиблингите (братята и сестрите) в семейството са противопоставени един срещу друг или родителите имат любимо дете и дете-изкупителна жертва;*

✓ *В домакинство с двама родители, детето е в изключително близки отношения с единия родител и в изключително дистантни отношения с другия и родителите са по-близки с някое от децата си, отколкото помежду си (един с друг);*

✓ *В домакинство с един родител, детето (децата) е най-добрият приятел и довереник на родителите си и родителят се възмущава, че то има свои приятели и социален живот;*

✓ *Родителите рутинно нарушават личното пространство/границите на членове на семейството, например отварят вратите на спалнята*

и банята, без да чукат, ровят във вещите им, подслушват разговорите им, без основателна причина;

- ✓ *В дома членовете на семейството са перманентно лишени от храна, облекло, медицински грижи и други нужди, въпреки наличието на средства да ги осигурят;*
- ✓ *При семейните отношения има насилие от какъвто и да е вид (физическо, вербално, емоционално, психологическо, сексуално) както и се демонстрира неглижиране на насилие, преживяно извън семейството;*
- ✓ *В семейството е наложена забрана за споделяне на хора извън семейството какво се е случило в дома;*
- ✓ *Родителите или настойниците имат проблеми с пристрастяване към храна, наркотици, алкохол, хазарт, секс, трупане на вещи, пазаруване и т.н., и тези зависимости не са обсъждани открито, както и членове на семейството са насърчавани да активират тези зависимости за себе си по някакъв начин;*
- ✓ *Родителите или настойниците са с нелекувани психични заболявания;*
- ✓ *В семейството има домашно насилие, основано на пола?*
- ✓ *Родителите или настойниците имат тайни от децата по отношение на финансите, болестите, бащинство/майчинство, извънбрачни връзки (и всички деца, произлезли от тези отношения);*
- ✓ *Родителите ви заплашваха ли ви, че ще ви изоставят или всъщност ще ви изоставят? Единият родител рутинно ли е заплашвал да напусне другия или всъщност го е правил рязко?*
- ✓ *Родителите или настойниците наказват детето, когато то изразява себе си, споделя мнението си, преследва своите хобита, превъзхожда ги по умения в дадена област;*
- ✓ *Родителите или настойниците третират децата си повече като възрастни индивиди, като им възлагат да отглеждат своите братя и сестри, да изпълняват трудни домакински задължения и да поемат отговорности, по-подходящи за възрастни;*
- ✓ *Родителите или настойниците проявяват инфантилизирано отношение към детето си, като го обличат и дисциплинират, сякаш е много по-малко, отколкото е в действителност;*
- ✓ *Публичните лица на родителите или настойници напълно се различават от техните лични модели на поведение и мислене;*

Два са основните психологически мотива за фокусиране върху спецификата на дисфункционалната семейна система:

Първо: **Като саморегулираща се динамична система семейството от една страна е в непрекъснат контакт със социалните, обществени, политически и екологични условия на своето съществуване, а от друга – то е система, която се подчинява на свой собствен жизнен цикъл.**

Второ: **Семейните взаимоотношения и взаимодействия се явяват необходим компонент от социалната ситуация на развитие на всеки човек и се**

свързват с удовлетворяването на базисната потребност от общуване и емоционална подкрепа.

Посочените основания илюстрират цялостно ролята на семейството като психологически фактор в живота на личността.

Прегледът на негативните признаци в междуличностното взаимодействие в дисфункционално семейство, насочва към възможните сценарии за справяне от страна на засегнатите лица. Възможно е те да се чувстват самотни или изолирани или пък да се опитат да изградят здрави взаимоотношения с другите.

Тъй като живеенето в дисфункционална семейна среда е свързано с остра критика, напрежение и безпокойство, то това може да е причина за развиване на недоверие към другите, както и за съмняване в собствените способности за вземане на решения.

За да се справи с негативните емоции от преживяването в дисфункционална среда, е напълно очаквано индивида да се включи в същите нездравословни механизми за справяне, които са правили неговите родственици.

Примерите включват нападение на другите, самолечение с наркотици или алкохол, прекомерно харчене или преяждане. Възможно е, разбира се да предприеме конкретни действия, за да наруши модела на семейна дисфункция.

Отправната теза, върху която авторите на монографичното изследване построяват интерпретативния анализ на дисфункционалната семейна система е в допускането, че: *моделът на семейна комуникация отразява както междуличностните връзки и отношения между членовете на семейната система, така и дефицитарно интернализираните от всеки човек – семеен статус и семейна роля, поради дисфункциите на семейната система, които може да са причина за домашното насилие, основано на пола.*

Именно анализът на вътресемейна комуникация би могъл да предостави *(базирана на точни индикатори)* **фактологична информация за феномена 'извършител на домашно насилие' и да позволи систематизирането на психологическите му ефекти върху личността, като член на семейство.**

Без да абсолютизират последиците от този факт последните социално-психологически наблюдения върху обществените системи, респективно върху семейната система като такава, разкриват и в личностен, и в социален аспект наличието на:

✓ *социално отчуждаване;*

✓ *нарастващ брой на депресивните разстройства;*

✓ *увеличен ръст на суицидните опити и на реализираните суициди.*

Анализирането на тази пагубна тенденция за личността-извършител на домашно насилие, основано на пола, приема за основателно предположението, че *съвременният тип социална и психологическа криза в брака и семейството провокират феномените ‚домашно насилие и семейно насилие'* и повлиява отрицателно, както цялостната жизнена ситуация на личността, така и прогреса в еманципацията на семейната система.

По мнението на В. Сатир, дисфункционалното семейство е затворена система и всеки участник във взаимодействието е длъжен внимателно да следи за думите си, тъй като е невъзможно искрено саморазкриване.

В доказателство на тази своя постановка, Сатир се спира на често употребяваните в дисфункционалните семейства деструктивни начини на общуване, а именно – *догадки, намеци, четене на мисли*[232]*. (Сатир, 1997)*

Готман[233] *(по Тасевска, 2008)* позиционира още по-стабилно идеята за дисфункционалното семейство, в контеста на междуличностната комуникация. Той аналитично разглежда три основни нейни особености, които затрудняват функционирането на семейната система:

- ✓ *ригидност в интеракциите – ригидните лични граници в дисфункционалното семейство създават бариери, пречещи за проявата на взаимна подкрепа;*
- ✓ *негативна реципрочност – невъзможност на положителен отговор на негативна реакция на партньора;*
- ✓ *обезценяване на другия като човек – фокусиране само върху неговите слаби страни в сферата на способностити и талантите и недостатъци в характера на личността му.*

За представителите на такива семейства са характерни комуникативните механизми – дистанциране, негативизъм в общуването и ескалиране на проблема или т. нар. – *символичен конфликт*. Последният, като действащ механизъм на комуникация в семейството, разкрива тенденцията на личността:

- ✓ *да отива отвъд същността на проблемната ситуация;*
- ✓ *да надхвърля рамката на нейната незначителност и тривиалност, с оглед претенциите на всекидневието.*

Тоест участниците в конфликтната ситуация излишно се конфронтират на *съдържателно ниво*, въпреки, че *актуалният конфликт* е на *процесно ниво*.

В опитите си да очертае характеристиките на дисфункционалното семейство Лиман Уин (По Нартова-Бочавер, 2001), насочва анализа към семейната структура като цяло, а не само към една от подсистемите ѝ, например – само съпружеската.

Според нея, дисфункционалността на семейната система се поражда и поддържа същевременно от следните два негативни механизма на взаимодействие:

- ✓ *първият на 'псевдо-зависимост' – в извънсемейната външна социална среда семейството демонстрира солидарност, която замаскира конфликтите;*
- ✓ *вторият на 'псевдо-враждебност' – враждебността се проявява само във вътрешна семейна среда, а извън нея семейните отношения се представят за хармонични.*

И най-беглият поглед върху семейната система показва, че включените в семейството лица неизбежно влизат в определени отношения, които възникват в процеса на съвместната им дейност и са първооснова на всяко покъсно социално контактуване.

---

[232] Сатир, В. (1997) Новото човекотворчество, Издателство „Отворено общество", с. 213.

[233] По: Тасевска, Д. (2008) SOS семейства в криза. Психологическа подкрепа на дисфункционални семейства за ефективно родителство. УИ „Св. Св. Кирил и Методий": Велико Търново.

В семейните отношения открито се представя индивидуалната насоченост на различни по пол, възраст, етнос и образование лица, но трайно обвързани помежду си (понякога за цял живот) посредством признака 'принадлежност към семейството'.

Междуличностните вътре-семейни отношения и взаимодействия се развиват и изменят в процеса на съвместния живот на членовете на семейството.

Интерес буди фактът, че те имат способността да оказват влиянието си върху всички сфери на активност на отделната личност, представител на семейната структура.

Оттук, напълно оправдано е теоретичното допускане за следната зависимост:

- ✓ *Ако в семейната система междуличностните отношения и взаимодействия са конструктивни (функционални), то справянето с инструменталните дейности*
- ✓ *и задачите на всекидневието, от страна на членовете на семейството по отделно и заедно, ще бъде оптимално ефективно;*
- ✓ *И обратно – ако в семейната система междуличностните отношения и интеракции са нездрави, конфронтационни, обобщено казано – деконструктивни (дисфункционални), то разрешаването на задачите на съществуването, от страна на членовете на семейството по отделно и заедно, ще бъде затруднено – до степен на блокиране и невъзможност за справяне с критичната семейна ситуация.*

Семейната ситема е адекватно (нормално) функционираща, когато обезпечава:

- ✓ *наличието на взаимна подкрепа и автономия на отделните си членове;*
- ✓ *предоставянето за отделните си членове на възможности за удовлетворяване на собствените потребности от растеж и развитие;*
- ✓ *приемането на всеки от всички такъв, какъвто е, и приемане на различието между членовете на семейството.*

Основна цел на междуличностното взаимодействие във всяка семейна система е постигането на разбирателство.

В контекста на нормалното функциониране на фамилната система, взаимното разбиране между нейните членове може да се тълкува по два начина:

Първо: **Като разбиране на целите, мотивите, нагласите на партньора/ите в семейната комуникация/интеракция.**

Второ: **Като приемане, споделяне на тези цели, мотиви и нагласи, което позволява не само просто да се съгласуват действията, но и да бъдат установени особен род отношения – на близост и привързаност, изразяващи социалната и духовна сила на чувството за принадлежност към семейството.**

Междуличностните отношения и взаимодействия в семейната система се открояват със силата на своята емоционална, когнитивна и поведенческа наситеност, но най-вече с наличието на: *близост (1), доверие (2) и приемане (3).*

Именно тези три феномена от психологическата нагласа и поведенческата мотивация на личността-член на семейство, предопределят общото състояние на семейния комуникативен климат и са фактор съответно: за нормалното или за нарушеното функциониране на семейната система.

По мнението на А. Иванов, *„споровете, конфликтите и недоразуменията могат да бъдат сериозно разгорещени, а семейната атмосфера – нажежавана до крайност. Въпреки всичко съпрузите могат да намерят общ език, да се издигнат над всички дребнавости, да си подадат ръка… "*[234].

Колкото повече членовете на семейството притежават психологическа готовност:

- ✓ *да се съобразяват с общите за семейната група потребности, интереси, норми, цели и да ги съчетават съответно със собствените си;*
- ✓ *за компромисни варианти при разрешаването на трудни за семейната система ситуации, то толкова е по-гарантирана функционалността на семейното контактуване.*

Оттук и следващото, имащо основание допускане: **основен фактор за упражняване на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие в семейната система е пренебрегването на потребностите на отделния индивид за сметка на потребностите на системата като цяло.**

Дълбокият контекст на това твърдение недвусмисленно разкрива психологическата зависимост, че семейните роли възникват заради нуждите на семейната система.

Всяка от семейните роли служи за поддържане на равновесие в семейната система, т.е. – напълно възможно е децата в семейството да се откажат от присъщите за възрастта и социалният им опит дейности и свръх-възрастовия си потенциал да бъдат натоварени *(или да се себе-натоварят)* с изпълнение на ангажименти за удовлетворяване потребностите на семейната система.

Така те стават *'изкупителна жертва'* за оцеляването на семейството.

Откриването на разминаването на посланията, идващи от двете комуникативни нива (**съдържателно и процесно**) е надежден критерий за оценка на стабилността на връзката между участниците – членове на семейството, в комуникативната ситуация.

Така например, когато на **процесно ниво** общуването е наситено с негативни невербални изразни средства *(смръщване на вежди, заплашителни ръкомахания, физическо бутане и пр.),* то това е индикатор за нарушена хармоничност в комуникативната система и за несъгласуваност между посланията на комуникаторите.

Такъв тип комуникация се нарича **парадоксална.**

И обратно, *в ситуации на общуване, при които има съответност* между **съдържателно и процесно ниво** *(предадената информация/съобщение е съпроводена/о с адекватна невербална изразност)*, то **отношенията между общуващите са устойчиви, т.е. – комуникацията е ефективна.**

Такъв тип комуникация между хората се нарича **конгруентна.**

В психологическата теория парадоксалният тип комуникация се обозначава с терминът 'двойна връзка'.

Г. Бетсън и неговите колеги Д. Джаксън, Дж. Хейли и Д. Уикланд[235] (по Тасевска, 2008), разработват концепцията за двойната връзка.

---

[234] Иванов, А., За брака и семейството. София, 1995, Наука и изкуство, с. 85.

[235] По: Тасевска, Даниела (2008) SOS семейства в криза. Психологическа подкрепа на дисфункционални семейства за ефективно родителство. УИ „Св. Св. Кирил и Методий": Велико Търново.

В техният анализ двойната връзка се интерпретира като вид изкривена комуникация, която индивидът получава от едно и също лице. Изопачаването на информацията идва от факта, че съдържа две противоречиви послания. Така реципиентът (получателят на съобщението) в комуникацията е затруднен да разкрие тяхната противоречивост, вследствие на което няма възможност адекватно да отреагира на нито едно от тях.

Например, майка помага на детето да напише домашното си по български език. Но същевременно, има свои неотложни задачи за изпълнение. Тя все повече се дразни от бавните реакции на детето при писането на домашното. Опитва се да прикрие своя гняв с думите: *„Искам още да те наблюдавам как работиш и да ти помагам, но е по-добре да свикваш сам“.*

Детето е объркано. Ако приеме думите на майка си, че тя иска да е още с него и да му помага за написването на домашното, то тя (майката) може да се разгневи, затова, че то (детето) не проявява воля за самостоятелност, а ако то (детето) се съгласи тя (майка му) да си отиде, то тя (майката) може да се разочарова от това, че то (детето) я пренебрегва – в ролята ѝ на важен партньор в правилното писане на домашното по български език.

Както се вижда от приведения пример, по силата на парадоксалната комуникация майката се явява извършител на домашно наслие спрямо своето дете, защото предизвиква чувство на безпомощност, дискомфорт и гняв.

Поради масивната заплаха от санкция и невъзможността да бъде променена ситуацията, тя – двойната връзка най-често предизвиква тежка реакция на паника и обикновено провокира:

✓ пасивност на личността по време на комуникативния акт;

✓ затваряне в себе си и отдръпване от всякаква комуникация;

✓ агресивно или автоагресивно поведение.

От ситуацията на двойна връзка се излиза чрез бягство, чувство за хумор или чрез дискусия, т. е. – чрез превръщането на комплементарните в симетрични отношения.

В обобщение:

1. Независимо от това дали е системно или инцидентно, *упражняването* на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие при междуличностната комуникация и взаимодействия в интимното и семейно-брачното партниране, неминуемо води до нездравословна промяна на личността.

2. Има множество статистически доказателства, че *извършването на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие се отразява върху качеството на нормалното справяне на личността, със задачите на ежедневието.*

3. Последиците от домашното насилие, основано на пола и от семейното насилие предизвикват психични състояния у лицата-жертви, които нарушават постигането на целите от всекидневието и възпрепятстват поддържането на изградения динамичен стереотип.

4. Оправдано *е* допускането, че упражняването на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие е в резултат от дефицитарна личностна конституция, базирана на изкривена себеоценка у извършителя и може да се приеме като предпоставка за трайните дисфункционални отношения в дома и спрямо членовете на семейната система.

5. Домашното насилие, основано на пола и семейното насилие са причина за криза на съществуването и за още по-негативната последица – криза на личността у всички членове на семейната система.

6. Логичните последици от упражняването на домашно насилие, основано на пола и на семейното насилие, могат да бъдат дефинирани като фактор за неавтентични модели на комуникация в семейството и, разбира се, фактор за нарушаване на правата на членовете на семейната система.

7. Анализът на зависимостта дисфункционалната семейна среда и домашно насилие, основано на пола показва, че за съжаление България не се прилагат или се прилагат в недостатъчна степен механизми, както за ограничаване на насилническото поведение, така и за превенция на домашното насилие, основано на пола като проблем на българското семейство и общество.

3.4. Специфика на психологическата работа за личностна промяна и социална зрялост на жертви (пострадали от) и насилници (извършители на) на насилие, основано на пола и на семейно насилие като инструмент за преодоляване на дисфункционалния модел на комуникация в българското семейство

Днес при формирането и функционирането на семейството се открояват и затрудняващи обстоятества.

Широкият интерес към проблемите на семейството от страна на различни специалисти като психолози, социолози, педагози, социални работници и др., е продиктуван от идеята на социологична наука, че *„за да е стабилно обществото, трябва да е стабилно семейството".*

Безспорен е фактът, че индивидуалният опит придобит в родителското семейство, по-късно оказва влияние върху избора на партньор и професия, върху наситеността и характера на взаимоотношенията с другите хора, отношението към бъдещето и въобще, върху съществуването като такова.

От друга страна, характерните за съвременното информационно общество социално-икономически проблеми на глобализацията, засягат както всички обществени структури, така и индивидуалния живот на човека, след периода на детството.

Като общностен структурен компонент от глобализиращия се свят, семейството е подложено на напрежение и стрес, които са резултат от ускорените темпове на промяна в икономическото и социално развитие на човешките общества.

Неминуемо кризата на прехода в обществото поражда криза и в семейството като микросистема. Извеждането на тази зависимост сама по себе си дефинира тезата, че за съвременното семейство би било добре да се осигурява не само социално-икономическа, но професионална психосоциална подкрепа.

Някои от водещите принципи за редуциране и превенция на насилието, основано на пола са[236]:

---

[236] Генерален Секретар на ООН. Спиране на насилието срещу жени. От думи към действия. Налично на https://goo.gl/CiTwtu

- *Да се даде приоритет на предотвратяването на насилието срещу жените и да се гарантира, че усилията са цялостни;*
- *Да се отпуснат достатъчно специфични ресурси на всички сектори с цел превенция, повишаване на осведомеността и изпълнение на дейности, свързани с грижи за жертви на насилие;*
- *Да се потърси политическа подкрепа за дългосрочни и устойчиви инвестиции в превенцията;*
- *Да се създадат стратегии за превенция, които да се справят с причините за насилието срещу жените, особено с половите стереотипи, които продължават да съществуват;*
- *Да се зададат ясни цели и да се определи какво трябва да се промени чрез стратегии за превенция, предназначени да постигнат тази промяна, и създаване на процес на мониторинг и оценка;*
- *Да се гарантира, че мненията и гласовете на жените се вземат предвид, по-специално от правителствени органи, неправителствени организации, работнически синдикати, организации на работодателите и лидерите на местните общности, за да се формулират ефективни, приобщаващи стратегии;*
- *Мъжете и момчетата да се ангажират активно в създаването и прилагането на стратегии за предотвратяване на насилието над жени срещу мъже;*
- *Да се постави акцент върху факта, че насилието срещу жени е неприемливо и неговото премахване е обществена отговорност;*
- *Да се насърчи безопасността на жените, когато е необходимо, чрез промяна на физическата среда;*
- *Да се провеждат рекламни кампании и дейности, особено кампании с послание, че насилието срещу жени е неприемливо.*

Това налага и необходимостта от анализ на спецификата *(приоритети, цели, области и очаквани резултати)* на психологическа работа за личностна промяна и социална зрялост на жертви (пострадали от) и насилници (извършители на) на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие в България като инструмент за преодоляване на дисфункционалния модел на комуникация в съвременното семейство и професионална интервенция за редуциране на проявите насилие.

Анализът има за фокус и откриване на възможностите на представителите на помагащите професии да насърчават растежа на личността в рамките на семейната институция, в контекста на функционално справяне със семейните роли и отговорности.

Известно е, че психосоциалните проблеми на ‚пострадали от' и ‚извършители на' домашно наслие са комплексни и психосоциалните консултативни интервенции, следва да бъдат насочени към:

✓ *превенция на риска от повторение на насилие в семейството, посредством оказване на професионална, адекватна и своевременна помощ и подкрепа с оглед индивидуалните нужди, потребности, ресурси и интереси на клиента/потребителя на услугата;*

✓ *възстановяване и позитивиране на себеуважението и взаимоотношенията със значимите други от неформалната и формалната социална мрежа;*

✓ *развитие на социалните умения – умения за общуване, за себерегулация и асертивно поведение.*

По своите съдържателни измерения психологическата работа за психосоциална подкрепа на ‚пострадали от' и ‚извършители на' на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие, се фокусира върху укрепването на Аз-концепцията на клиента/потребителя на услугата, посредством изграждане на социални умения за живот, като операнти на себеразбирането и себеутвърждаването на личността.

Полезността на професионалната психосоциалната подкрепа, изразена в целенасочена психологическа работа за личностна промяна и социална зрялост, оказвана на жертви *(пострадали от)* и насилници *(извършители на)* на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие в България зависи от подбора *(за конкретния клиент/потребител на услугата ото семейство)* на подходящи психологически, социални и юридически средства за интервенция.

Този процес е възможен на базата на обективната психосоциална оценка на проблема и нуждите на клиента *(жертва и насилник)* и на неговите ресурси за справяне. С колкото повече информация разполагат специалистите, толкова по-точни и обективни ще бъдат техните оценки за избор на мерки за ефективна психологическа подкрепа на семейства *(пълни- с двама родители и деца, разширени, непълни)*, в които са идентифицирани признаци на насилие, основано на пола и на семейно насилие.

Целта на психологическата работа за личностна промяна и социална зрялост на жертви (пострадали от) и насилници (извършители на) на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие в България е да се стимулира постигнето на вътрешна промяна, чрез която лицата да активират индивидуалните си ресурси за справяне и така да стартират собствен процес на социална рехабилитация.

Подцелите на психологическата работа, спрямо ‚пострадалите от' и ‚извършителите на' домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие в България, имат за фокус:

- Идентифициране на факторите, които отключват агресивното поведение при насилника;
- Оценка на възможностите за превенция на психическата нестабилност на жертвата и насилника;
- Съвместно, със жертвата и насилника, анализиране на семейната ситуация и проблемните области при вътресемейната комуникация;
- Преценка на конкретния случай *(казус)* и извеждане на опасните последствия от проявената агресия, от страна на насилника и на функционалните подходи на комуникация, от страна на жертвата за справяне с насилието, основано на пола и със семейното насилие;
- Развиване на умения за контрол на гнева и управление на агресията у извършителя на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие в България;

- Формиране на умения за адекватна и реалистична самооценка и самоуважение у жертвата и насилника;

Очаквани резултати:

1. *Да се изгради капацитет за преодоляване на периодично повтарящите се практики на насилие в семйството.*
2. *Да се формира алтернативна нагласа и разбиране за насилието над другия пол, като неприемлив модел на поведение.*
3. *Да се развият умения за ненасилнически стратегии за разрешаване на конфликти, в контекста на интимното партниране и на семейната система.*

Психологическата работа за личностна промяна и социална зрялост на жертви (пострадали от) и насилници (извършители на) на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие в България като инструмент за преодоляване на дисфункционалния модел на комуникация в съвременното семейство се базира на:

- ✓ *дискусия на ценностите съдържания на основните понятия, свързани с правата на човека (равнопоставеност и джендър поведение, ненасилие);*
- ✓ *изследване и когнитивните убеждения и мотивите (жертвата и насилника) за участието в насилствени взаимоотношения;*
- ✓ *информиране за смисъла на социалната мрежа за подкрепа, с оглед действащата законова уредба за справяне и превенция на насилието, основано на пола и на семейното насилие; осъзнаване на ефективността;*
- ✓ *осъзнаване на необходимостта от прилагане на психосоциални интервенции за повишаване на родителския капациет и развитието на ненасилствени поведенчески модели.*

Реализирането на спецификата на психологическата работа за личностна промяна и социална зрялост на жертви (пострадали от) и насилници (извършители на) на домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие в България като инструмент за преодоляване на дисфункционалния модел на комуникация в съвременното семейство, от страна на професионалистите е обвързано със *следния набор от функционални компетентности:*

(1) **Базисни знания:**

- за психосоциалното консултиране като метод за цялостно укрепване на функционирането на личността, при ‚пострадали от' и ‚извършители на' домашно насилие, основано на пола и на семейно насилие;
- разпознаване на компонентите на „себепредставата" на клиента/потребителя на психосоциалното консултиране като метод за цялостно укрепване на функционирането на личността;
- процеса на формиране и трениране на умения за себеутвърждаващо поведение.

(2) **Базисни умения:**

- умения за осъществяване на психосоциални интервенции с извършители на домашно наслие, основани на принципа „безусловно приемане";

- умения за оказване на конструктивно влияние върху себеувереността на извършители на домашно насилие;
- умения за гарантиране правото на равнопоставеност на всеки човек;
- умения за директна работа с извършители на домашно насилие;
- умения за справяне с проблемни ситуации, когато клиентът/потребителят на услугата има неприемливо поведение;
- умения за работа в мултидисциплинарен екип.

(3) **Постигане на диагностично съгласие за психокорекционната работа:**

Предпоставя постигането на единомислие в разбирането на факторите и в прилагането на психологическата работа като функционална мярка за психосоциална подкрепа на ‚пострадали от' и ‚извършители на' насилие, основано на пола и на семейно насилие.

Психокорекционните компоненти на психологичната работа с ‚пострадали от' и ‚извършители на' насилие, основано на пола и на семейно насилие, включва дейности в посока на:

- *Мотивиране за личностна промяна, чрез осъзнаване от клиента/потребителя на услугата (жертвата или насилника) на негативите на домашното насилие като феномен на семейните взаимодействия.*
- *Разпознаване на модела на собственото насилническо/жертвено поведение, в контекста на семейната комуникация;*
- *Формиране на умения у ‚пострадали от' и ‚извършители на' насилие, основано на пола и на семейно насилие, за управленине на конфликти и конструктивно решаване на спорове в семейството.*
- *Овластяване на клиента (жертвата/насилника) за вземане и поемане на отговорност за социално приемливи решения с оглед изпълнение на семейните роли.*

До скоро се приемаше, че психичното развитие на човека завършва в края на пубертета. Днес обаче социалните науки аргументирано налагат твърдението, че човешката личност се променя до смъртта, т.е. физическото, когнитивното, социалното и емоционалното развитие на човека не спира с порастването, а продължава и след периода на детството.

Формата и структурите на личностен растеж обаче, са толкова сложни, че с изключение на физическите промени, едва ли могат да се разграничат видимо другите линии на развитие *(интраперсонални и интерперсонални изменения).*

Б. Г. Ананьев[237] подчертава, че наред с формирането и развитието на личността, расте и нейната активност в съхраняването и преобразуването на собствения психичен ресурс.

Развитата личност е достатъчно успешна в социума. Тя се отличава качествено в:

✓ *уменията за осъществяване на междуличностни взаимодействия,*
✓ *уменията за оказване на конструктивно влияние на другите;*
✓ *уменията за управление на конфликтни взаимодействия;*

[237] Ананиев, Б. (1987). *Човекът като предмет на познанието,* с. 72.

✓ *уменията за вземане и изпълняване на решения както към самата себе си, така и по отношение на умения за асертивност, емоционална и социална интелигентност.*

Ефективноста на Аз-а се определя от степента на социална компетентност за семейна интеграция *(инициира, взаимодейства, сътрудничи, участва)* и социална ангажираност при вземането на и персонални общностни решения, и т.н.

Когато личността е подложена постоянно на семеен тормоз, то основно се нарушава способността ѝ да поддържа устойчив Аз-образ.

Сондърс[238] (по Манолов, 2020) формулира три категории фактори, които са основа за поляризацията на личността в една от двете негативни пропозиции: (1) жертва и (2) насилник, а именно:

Видими

✓ *Лицето е израснало в семейство, в което е преживяло насилие. По-често се проявява, ако е било свидетел на насилие, още по-често, ако е било и жертва и свидетел.*

✓ *Лицето има ниско образование и доходи. По-интензивно се проявява в случай, че партньорът е с по-високо образование и доходи.*

✓ *Лицето злоупотребява с алкохол (особено при хронична злоупотреба).*

✓ *Лицето е агресивно както в дома, така и извън него (т.нар. генерализирана агресия).*

Вероятни

✓ *Лицето има дефицити в уменията за общуване и асертивност (особено ако мъжът изпитва нужда от сила, доминация във връзката).*

✓ *Лицето отговаря на критериите за личностно разстройство (особено антисоциални или гранични разстройства на личността).*

✓ *За лицето има данни за преживяно физическо насилие в детството.*

✓ *Лицето реагира особено гневно (дори в специфични, прости ситуации).*

Възможни

➢ *Лицето е изложено на високи нива на стрес (особено „външен“ стрес, напр. стресови обстоятелства при работа и т.н.).*

➢ *Лицето е с повишени нива на депресивност (това, обаче, може да бъде и индикатор за ниско самочувствие).*

➢ *Лицето е с асоциални черти (криминална история и липса на угризения за извършено насилие в миналото).*

Когато е нарушена способността на индивида да поддържа устойчив Аз-образ, това е признак и за дискредитиране на личностния конструкт *'себепредстава'.*

Себепредставата означава организирания, последователния, интегрирания стил на себепрезентация, свързан както с нивото на физически и когнитивен растеж, така и със стабилността на социалната и емоционалната

[238] По Манолов, Манол (2020), Агресията не е сила. Наръчник за лица извършители на домашно насилие, Силистра, с. 18.

приспособимост на личността в социалното взаимодействие, включително и в семейната система.

В този контекст Ryff[239] (1989, 1991) идентифицира *шест аспекта в съдържателната перспектива на себепредставата*, които следва да бъдат положени като жизнен дискурс при психосоциална работа с жертви (пострадали от) и насилници (извършители) на домашно насилие, основано на пола:

1. *Себеприемане* – да имаш позитивен поглед за себе си, да признаеш и приемеш множеството части, от които се състоиш, да се чувстваш позитивно относно своето минало;
2. *Позитивни взаимоотношения с другите* – да имаш топли, удовлетворителни взаимоотношения с хората, да се интересуваш от тяхното благополучие, да си емпатиен и близък с тях, и да разбираш взаимодействието при взаимоотношенията;
3. *Автономия* – да си независим и да предопределяш своя собствен живот като си способен успешно да устояваш на социалния натиск да мислиш или да се държиш по определен начин и да оценяваш своя живот чрез вътрешни стандарти;
4. *Овладяване на средата* – да си способен да манипулираш, контролираш и ефективно да използваш ресурсите и благоприятните възможности на дадена ситуация;
5. *Цел в живота* – да имаш цел в живота и едно чувство за посока, да чувстваш, че твоят настоящ и минал живот имат смисъл и да имаш причина да живееш;
6. *Лично израстване* – да чувстваш една необходимост от продължително лично подобрение, да се виждаш като подобряващ се и отворен към нови преживявания, да увеличаваш потребността си от себепознание и лична ефективност.

Приоритетните задачи при оказване на психосоциална подкрепа, контекста на психологическа работа с ‚пострадали от' и на ‚извършители на' домашно наслие, основано на пола и на семейно насилие, обхващат:

✓ *усилията за адаптиране към условията на живот и дейност, в контекста на семейната система;*

✓ *психологическият растеж на Аза на личността.*

Като усъвършенства посредством спецификата на психологична работа своите способности и възможности, клиентът/потребителят на услугата (жертва/насилник) развива свой ресурс за справяне с неудовлетвореност, разочарование и болка, породени от непълноценността на междуличностната комуникация в интимното партниране или в семейната система.

[239] По: Тасевска, Д. (2008) SOS семейства в криза. Психологическа подкрепа на дисфункционални семейства за ефективно родителство. УИ „Св. Св. Кирил и Методий": Велико Търново.

Ето защо, психологичната същност на психосоциалната подкрепа на ‚пострадали от' и на ‚извършители на' домашно наслие, основано на пола и на семейно насилие, е важно да се фокусира върху укрепването на Аз-концепцията посредством изграждане на социални умения за равнопоставеност в семейството и чрез въвеждане на операционални механизми на себеразбиране и себеутвърждаване на личността, отвъд нейното вътрешно психично пространство.

Разгърнато представени съдържателните акценти на спецификата на психологическата работа като форма на оказване на психосоциална подкрепа на *‚пострадали от' и на ‚извършители на' домашно наслие, основано на пола и на семейно насилие,* следва да бъдат подчинени на разгръщане на тенденции на личностен растеж в посока на:

1. РАЗБИРАНЕ НА СОБСТВЕНИТЕ ПОТРЕБНОСТИ – във всеки момент клиентът/потребителят на услугата да натрупва познание за:

- ✓ *феномените, които осигуряват собственото спокойствие и удовлетвореност;*
- ✓ *феномените, които пораждат вътрешен комфорт и удовлетвореност.*

2. НАСОЧВАНЕ НА СОБСТВЕНИТЕ ИНТЕРЕСИ към пълноценното удовлетворяване на потребностите – във всеки момент клиентът/потребителят на услугата да се постига познание за това:

- ✓ *в каква степен собствените ресурси (знания, умения, преживян опит) са достатъчни за удовлетворяване на потребностите;*
- ✓ *от какви нови ресурси се нуждае личността, за да отговори на потребностите си;*
- ✓ *как поставянето на ясни цели подпомага задълбочаването на интересите в определена област и развива онези личностни ресурси, които гаратнират постигането на пълно удовлетворяване на актуални жизнени потребности.*

3. РАЗВИВАНЕ НА СОБСТВЕНИТЕ СПОСОБНОСТИ СЪОБРАЗНО АКТУАЛНИТЕ ЖИЗНЕНИ ПОТРЕБНОСТИ И ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ – във всеки момент клиентът/потребителят на услугата да полага усилия *(конкретни действия)* за:

- ✓ *усъвършенстване на придобити вече умения за постигане на нещата, които осигуряват спокойствие и удовлетвореност и да се стреми да запази за себе си тези неща, без това да противоречи на неговите ценности и убеждения;*
- ✓ *разширяване на набора от умения, от които се нуждае и които правят възможен психическия комфорт и да се стреми да запази за себе си тези неща, без това да противоречи на неговите ценности и убеждения;*

4. ГЕНЕРИРАНЕ НА ИДЕИ И СЪЗДАВАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТ ЗА СВОБОДЕН ИЗБОР СЪС СИЛАТА И УСТОЙЧИВОСТТА НА СОБСТВЕНИЯ ХАРАКТЕР, НАЧИН ЗА ДЕЙСТВИЕ – във всеки момент клиентът/потребителят на услугата да може да:

- ✓ *преценява цялостната промяна, от която се нуждае за постигане на успех;*
- ✓ *отстоява открито собственото си мнение, без това да нарушава правата на околните;*

✓ *се адаптира към условията на живот и дейност чрез личностния си потенциал и спонтанност.*

5. ОСЪЗНАВАНЕ НА РОЛЯТА НА СОБСТВЕНАТА АКТИВНОСТ ЗА ОЧАКВАНИЯ И РЕЗУЛТАТИТЕ В БЪДЕЩЕ – във всеки момент клиентът/потребителят на услугата да:

✓ *проявява отговорност към случващото се с него;*

✓ *планира промяната върху основата на самоизследване на силните и слабите си страни;*

✓ *бъде активен, т.е. да знае посоката и средствата за постигане на очаквания резултат.*

За всеки е известно, че постигането на психично равновесие след преживяна травма от постоянен семеен тормоз е сложен, неравномерен, а понякога дори и безрезултатен процес.

Болката от страданието при пострадалите от насилие, основано на пола и на семейно насилие, често се явява причина за дисбаланс в преживяванията. В индивидуалното съзнание подобен дразнител се идентифицира като проблем.

Именно в такива моменти на неувереност, напрегнатост и безпокойство пострадалите от домашно насилие имат потребност от разбиране и приемане, т.е. от психосоциална подкрепа.

В ситуация на професионална психологична помощ клиентът/потребителят на услугата *(жертвата/насилника)* запазва функцията си на активен субект.

Прилаганите в процедурата интервенции съответветстват на социални роли, формирани в историческия контекст на развитие на обществото. През тях той бива насърчаван за активност, която отразява собствените му особености, потребността да разбира себе си, собственото си състояние и проблеми.

Уникалността на консултативното взаимодействие се изразява в осигуряването на персонално пространство, в което нуждаещият се/клиентът разполага с условия за обръщане навътре към себе си (самовглъбяване) и разпознаване на необходимостта от промяна.

В процеса на оказване на психосоциална подкрепа клиентът/потребителят на услугата преоценява собствената си проблемна ситуация, открива в нея нови смисли, които му помагат да предефинира собственета си роля, т.е. да се „намери“ по нов начин.

Такова разбиране на личността на ‚пострадали от‘ и на ‚извършители на‘ домашно наслие, основано на пола и на семейно насилие, в контекста на психосоциалната подкрепа, променя нейния статус от обект на въздействието към субект на промяната.

Подобно интерпретиране на ролите на психолога и клиента *(‚пострадали от‘ и на ‚извършители на‘ домашно наслие, основано на пола и на семейно насилие,)* спомага да се постави точна цел и да се определи крайния резултат на психосоциалната подкрепа.

Основната теза е, че психосоциалната подкрепа на ‚пострадали от‘ и на ‚извършители на‘ домашно наслие, основано на пола и на семейно насилие, би следвало да е насочена, именно към вътрешния свят на клиентите.

Единствено чрез неговия обзор и анализ могат да станат „видими“ характеристиките на проблемната ситуация, провокиращи домашното насилие, основано на пола и на семейното насилие.

Важно е и обстоятелството, че настъпващите в резултат на психосоциалните интервенции промени у личността на клиента *(жертва/насилник)* винаги съответства на логиката ‘отвътре навън’, т.е. от разбирането към поведението.

Моделът за психосоциална подкрепа на ‚пострадали от‘ и на ‚извършители на‘ домашно наслие, основано на пола и на семейно насилие, се интерпретира от проблемната ситуация на клиента и на тази база се формулират относителни хипотези за неговите мисли, чувства, преживявания и нагласи.

Това позволява да се определи типът проблем и да се избере адекватен метод за психологическа работа. Основната нейна цел е осъзнаване на затрудняващите обстоятелства от страна на консултирания субект и насърчаване към самостоятелен избор на ефективни решения.

НЕОБХОДИМОСТТА от специфична психологическа работа с ‚пострадали от‘ и на ‚извършители на‘ домашно наслие, основано на пола и на семейно насилие, се обуславя от гореизложените приоритети на личностна промяна и растеж на клиента (жертва/насилник).

ЦЕЛИТЕ на психосоциалните интервенции, провеждани с домашно насилие, основано на пола и семейно насилие, се дефинират съобразно индивидуалните потребности на всеки клиент/потребител на услугата.

Същевременно *ЗАМИСЪЛЪТ* на психоконсултативното взаимодействие е винаги предпоставен от *работа със структурните нива на личността.*

Преките наблюдения върху ‚пострадали от‘ и ‚извършители на‘ домашно насилие, основано на пола и семейно насилие констатират, че поради своята сложност, необратимост и интензивност на травмените събития, резултат от преживяното домашно насилие, *устойчивостта на основните личностни равнища на пострадалите и извършителите, са в състояние на дифузия*.

Описаното вътрешно психично функциониране разпознава като аналог хаотичността на психичния апарат и е причина за преживяване на неудовлетвореност, която намира израз в крайни емоционални състояния и поведенчески реагирания *(от апатия, през капсулиране и пасивна подчиняемост – до фрустрация, враждебност и гневно-агресивни тенденции на реагиране).*

Следователно целенасочената и концентрирана психосоциална работа с отделните компоненти на личността на ‚пострадали от‘ и ‚извършители на‘ домашно насилие, основано на пола и семейно насилие, е подходящия механизъм за социална подкрепа.

Възможни са дефицити в следните структурни равнища на Аза на ‚пострадали от‘ и ‚извършители на‘ насилие:

1. Равнище ‘хедонизъм’ – *основният мотив и насоченост на субекта е да получава удоволствие на всяка цена.*

2. Равнище ‘фрустрация’ – *основният мотив е страх за себе си.*

3. Равнище ‘доминиране’ – *основният мотив е стремежът за властване.*

4. Равнище ‘изолираност’ – *основният мотив е страх от самота отхвърляне от света.*

5. Равнище 'идентичност' – *основният мотив е невъзможност за самоопределяне и принадлежност.*

6. Равнище 'просоциалност' – *основният мотив е развитие на хуманистична насоченост срещу егоичното, враждебно и разрушително поведение.*

Така представените равнища от структурата на Аза при ‚пострадали от' и ‚извършители на' домашно насилие, основано на пола и семейно насилие, представляват сами по себе си перспектива на личностен растеж и промяна. Те са свързани помежду си и се преминават от едно в друго.

Както е видно в описания модел, пътят на личностни промени, посредством процедурата на психосоциална подкрепа при пострадали от домашно насилие, изразява съдържателните аспекти на личностен растеж в следната посока:

- *от удоволствие за себе си към удоволствие за другите;*
- *от егоцентризъм към индивидуализация и интеграция.*

С други думи, значимостта на психосоциалната подкрепа на пострадали от домашно насилие има за свои същностни възможности:

- *оказване на подкрепа за пълноценна интеграция;*
- *ефективно изграждане на вътрешен психически статус;*
- *създаване на условия за симетрични социални взаимодействия между субективната и обективната реалност;*
- *идентифициране на собствените потребности, стремежи и намерения и реализиране на задачите на жизнената ситуация.*

Представеният в този раздел анализ аргументирано извежда следните позначими *обобщения*:

1. Последиците от домашното насилие имат травматични ефекти при всеки човек и включват физическо нараняване, емоционално страдание, изопачено възприемане на действителността.

2. Оказването на психосоциална подкрепа на пострадали от домашно насилие насърчава личностна промяна на клиента/потребителя на услугата осъзнаването на собствените ресурси, т.е. осигуряват се условия за развие на отговорност за живота си и умения за управляването му.

3. Необходимо е специалистите от социалната сфера да разбират описаните по-горе взаимносвързани промени в личността на клиента/потребителя на услугата.

Безспорно, актуализирането на личностната автономност, себеутвърждаване и самоорганизация, проникването в правилата и нормите на семейния живот при пострадали от домашно насилие не изключва провали и спадове и следователно не може да е извънинституционален процес.

Ето защо, именно специализираната психологическа работа с ‚пострадали от' и ‚извършители на' насилие, основано на пола и на семейно насилие в България е качествен инструмент инструмент за преодоляване на дисфункционалния модел на комуникация в съвременното семейств, с оглед, редуциране и превенция на насилието в дома.

Хронологична карта на българското семейство

Хронологичната карта на българското семейство е базирана на следните индикативни елементи:

- ✓ *социално-икономически обстоятелства;*
- ✓ *социална архитектура и идеология;*
- ✓ *етнографски особености и исторически процеси, в различните райони на България.*

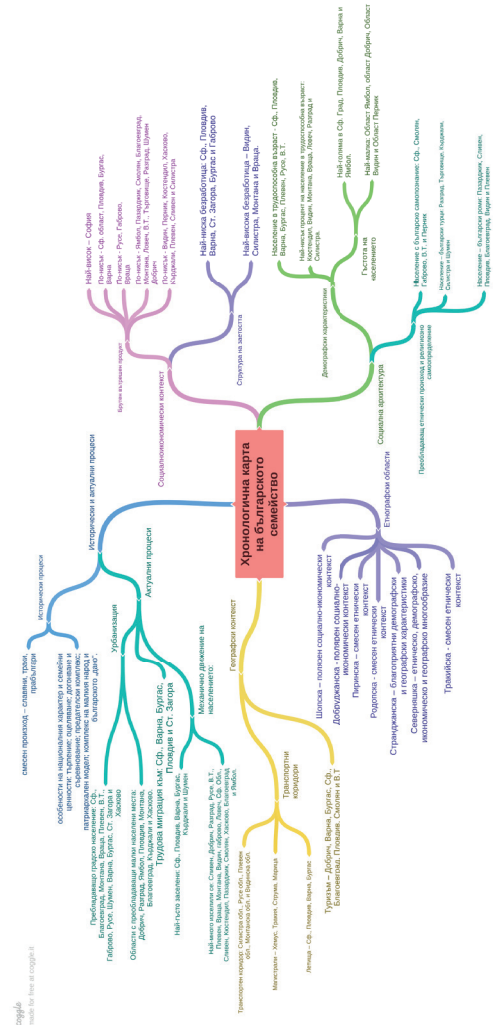

Застъпва се тезата, че хронологичната карта на българското семейство, разработена на балансирана система от показатели, е стратегически инструмент за ориентация в ретроспективния и модерен профил на българското семейство, като изсветлява зависимостта на връзките на избраните индикатори. Условно тя може да послужи за измерване на тяхната роля, значение и приноса им към качеството на живот в българското семейство.

Логиката, върху която е разработена *Хронологичната карта на българското семейство*, е обвързана с разграничаването на областите по следните критерии: **етнографски, социално-икономически, социална архитектура, исторически и актуални процеси и географски.**

Това разпределение конституира **общо 7 етнографски региона**, всеки от който включва съответните области:

1. **Шопски** – включва София, София-област, Перник и Кюстендил
От своя страна – София и София област – **Първа област**
Перник и Кюстендил – **Втора област**

2. **Добруджанска** – включва Добрич, Силистра, Варна
От своя страна – Варненска – **Трета област**
Добрич и Силистра – **Четвърта област**

3. **Пиринска** – Благоевград – **Пета област**

4. **Родопска** – Смолян и Кърджали – **Шеста област**

5. С**транджанска** – Бургас – **Седма област**

6. **Северняшка** – разделена на 4 подобласти:
Северозападна – Враца, Монтана, Видин – **Осма област**
Търговище, Шумен, Разград – **Девета област**
Русе, Велико Търново и Плевен – големи области с над 200 хил. души и с достъп до р. Дунав – **Десета област**
Габрово и Ловеч – с население под 150 хил. души и вътрешни за страната – **Единадесета област**

7. **Тракийска** – разделена на 3 подобласти:
Пловдив и Стара Загора – с над 300 хил. души – **Дванадесета област**
Пазарджик и Хасково – с над 200 хил. души – **Тринадесета област**
Сливен и Ямбол – с под 200 хил. души и с немалко ромско присъствие – **Четиринадесета област**

Съдържателно представяне на Хронологична карта на българското семейство

1. Социално-икономически контекст

1.1 Брутен вътрешен продукт

- Най-висок – София
- По-нисък – София-област, Пловдив, Бургас, Варна
- По-нисък – Русе, Габрово, Враца
- По-нисък – Ямбол, Пазарджик, Смолян, Благоевград, Монтана, Ловеч, Велико Търново, Търговище, Разград, Шумен, Добрич
- По-нисък – Видин, Перник, Кюстендил, Хасково, Кърджали, Плевен, Сливен и Силистра

1.2 Структура на заетостта

- Най-ниска безработица: София, Пловдив, Варна, Стара Загора, Бургас и Габрово
- Най-висока безработица – Видин, Силистра, Монтана и Враца.

2. Социална архитектура

2.1. Демографски характеристики

- Население в трудоспособна възраст: София, Пловдив, Варна, Бургас, Плевен, Русе, Велико Търново.
- Най-нисък процент на население в трудоспособна възраст: Кюстендил, Видин, Монтана, Враца, Ловеч, Разград и Силистра.
- Гъстота на населението:
- Най-голяма в: София, Пловдив, Добрич, Варна и Ямбол
- Най-малка в: Област Ямбол, Област Добрич, Област Видин и Област Перник

2.2. Преобладаващ етнически произход и религиозно самоопределение

- Население с българско самопознание: София, Смолян, Габрово, Велико Търново и Перник
- Население – български турци: Разград, Търговище, Кърджали, Силистра и Шумен
- Население – български роми: Пазарджик, Сливен, Пловдив, Благоевград, Видин и Плевен

3. **Етнографски особености:**

3.1 Шопска – полярен социално-икономически контекст

3.2 Добруджанска – полярен социално-икономически контекст

3.3 Пиринска – смесен етнически контекст

3.4 Родопска – смесен етнически контекст

3.5 Странджанска – благоприятни демографски и географски характеристики

3.6 Северняшка – етническо, демографско, икономическо и географско многообразие

3.7 Тракийска – смесен етнически контекст

4. Исторически и актуални процеси

4.1. Исторически процеси

- *смесен произход* – славяни, траки, прабългари
- *особености на националния характер и семейни ценности:* търпение; оцеляване; догонване и съревнование; предателски комплекс; патриархален модел; комплекс на малкия народ и българското „дано".

4.2. Актуални процеси

- Урбанизация:

Пребладаващо градско население: София, Благоевград, Монтана, Враца, Плевен, Велико Търнова, Габрово, Русе, Шумен, Варна, Бургас, Стара Загора и Хасково

Области с преобладаващи малки населени места: Добрич, Разград, Ямбол, Пловдив, Монтана, Благоевград, Кърджали и Хасково.

- Трудова миграция към: София, Варна, Бургас, Пловдив и Стара Загора
- Механично движение на населението:

Най-гъсто заселени: София, Пловдив, Варна, Бургас, Кърджали и Шумен.

Най-много изселили се: Сливен, Добрич, Разград, Русе, Велико Търново, Плевен, Враца, Монтана, Видин, Габрово, Ловеч, София-област, Сливен, Кюстендил, Пазарджик, Смолян, Хасково, Благоевград и Ямбол.

5. Географски контекст

5.1 Транспортен коридор: Силистра-област, Русе-област, Плевен-област, Монтана-област и Видин-област.

Магистрали – Хемус, Тракия, Струма, Марица

Летища – София, Пловдив, Варна, Бургас

5.2 Туризъм – Добрич, Варна, Бургас, Софияф, Благоевград, Пловдив, Смолян и Велико Търново.

Вместо заключение

Няма съмнение, че насилието в различните си форми и честота на проявление е част от семейния живот. Брутално физическо, грубо вербално и даже префидно помагащо, то изглежда неизменен феномен, повлиян от културния и исторически контекст. Българската реалност не прави изключение. Като всяка друга обаче, тя има своите особености. Нормално е те да се търсят в етнопсихологически, културно-исторически и даже в социално-патологичен аспекти. Макар и безспорни като цяло, тези детерминанти не са неизменни. Променят се историческите условия, социалната ситуация и моралната представа за нормалност. Но дали се променя народопсихологията, която не само дава основата на насилието, но определя и обществения дискурс за неговата оценка. В книгата си „Любов и брак", издадена 1936 г. Ив. Хаджийски пише: „ *Семейството у нас беше патриархално с присъщата му полова потиснатост на жената.*" И още „*…тя*(жената) *с примирение и покорство понасяше своята съдба, като нещо необходимо за „мира в къщи"*. Три десетилетия по-рано Е.Пелин в разказа си „Невеста Нена" с присъщото си чувство за хумор и социална сатира описва патилата на една жена, набита от мъжа си и търсеща из селото защита и съчувствие. Интересни и показателни за насилието и отношението към него са такива цитати: „*Хораа, пребиха ме. Моя мъж ме преби. Здравето ми взема, господ душата му да вземе!*", както и „*Хорските сърца бяха корави, немилостиви. Никой я не разбра, никой я не утеши. Тя чу само укори и подигравки…*" и накрая „ *Защо да я не бия? Жена ми е. Моя жена.*" Нормално е да заключим, че насилието присъства в традиционните семейни отношения, като резултат на битова психологическа нагласа в тогавашната социална реалност. Нормално е също така да се запитаме дали това е така и днес, повече от век от тогава? Отговорът естествено е да, ако гледаме само официалната статистиката. Нещо повече, по причини, свързани с много променените социално- икономически, нравствено-регулативни и полово-ролеви даденоси, насилието явно или прикрито изглежда се увеличава. Неприятно е да се признае, но съвременното семейство все по-трудно изпълнява основните си функции, а общественото мнение по въпроса за насилието, представено в ерзац форума на т.н. социални мрежи е по-скоро индефирентно и дори стигматизиращо. Ако някога насилието, макар и лошо все пак е обслужвало някакъв архаичен морален императив, днес изглежда е белязано от егоистично-невротична самоцелност. За това трябва да се изследва. Настоящата монография е един добър опит в тази насока.

Проф. Минко Хаджийски

Използвана литература:

1. Абдибегович, Е, М. Бръкич и О. Синанович (2017). *Емоционален профил на жени, жертви на насилие. В: Материа социомедика*. Doi 10.5455/msm.2017.29.109-113

2. Азбука семейной жизн и (1990). *От я до мы*. авторски коллектив, М., 1990.

3. Ананиев, Б. (1987). *Човекът като предмет на познанието*. М.

4. Андреев, Й., (1999). *История на Второто българско царство*. ВТ.

5. Байчинска, К. (2002). *Модернизиращата и консервативната тенденция в ценностите на съвременната българска култура. Социологически проблеми.* 3-4, 122-139.

6. Байчинска, К., Гарванова, М. (2008). *Променя ли се ценностната система на съвременния българин? В: П. Николов (съст.) Личност, социална среда, активност. III Национална конференция с международно участие 2006 г.* Благоевград, УИ „Неофит Рилски", 107-114.

7. Бояджиев, С. (1963). *Български тълковен речник*. С.

8. Брадшоу, Дж. (2002). *Тайните на семейството*. С.

9. Браун университет (2020). *Дисфункционални семейни отношения.*

10. Брумлей, Р. (2003). *Езици и етноси на Африка.* С.

11. Български тълковен речник (1963). С.

12. Бърн, Е. (1996). *Игрите, които хората играят.* С.

13. Василева, С. (1992). *Семейството – начин на живот, сп. „Педагогика", кн. 6,* С.

14. Варгас, Л. (2005). *Домашно насилие и деца.* Американска консултантска асоциация.

15. Величков, А. (2006). *Психология на индивидуалното социално поведение.* ИК "Албатрос", С.

16. Генов, Ю. (2004). *Защо толкова малко успяваме. Размисли върху това колко много ни пречат някои назадничави черти на нашата култура.* Издателство „Абагар" АД. В. Търново.

17. Георгиев, Л. (1995). *Критика на етнонационалния рационализъм.* Изд."Наука и изкуство", С.

18. Георгиев, Г. (2020) *Етични аспекти на професионализма при работа с родители на сеца със СОП, сп. „Педагогически новости",* бр. 9, кн. 1, Русе.

19. Гриър, Дж. (2000) *Жената*. С.

20. Данчев, Н. (2002). *Психология на българина.* Унив. изд."В. Априлов", Г.

21. Данчев, Н. (2005). *Общуването (едно народопсихологическо изследване). Унив. изд."В. Априлов", Г.*

22. Димова, Р., Кметова, К. и Св. Михайлова (2018). Превенция на домашното насилие. Наръчник и практически упражнения в помщ на учители и ученици. Български фонд на жените.

23. Динева, С. (2018). *Семейна терапия.* Русе.

24. Динкова, М. (1982) *Изследване на „сексуалната революция" и прогнозите за бъдещето на брака, т. 1,* С.

25. Драганов, М (2001). *Алтернативи в разбирането на националната идентичност. – България – национална и европейска идентичност.* Варна.

26. Драганов, М. (2001). *Кризата и частният бизнес у нас: от икономика към социална психика и обратно. В: М. Драганов (ред.) Българският частен бизнес и кризата. Социално-психологически аспекти.* Институт по социология – БАН, С.

27. Дюркейм, Е. (1994). *Избрано (съст. Е. Михайловска).* ИК „Критика и хуманизъм“, С.

28. Ейбрахамс, К. (2021) *Доклад за насилието в семейството над възрастни хора.* С.

29. Етика и психологи и семейной жизни (1998). Под ред И. В. Гребенников, М.

30. Здравомыслов, А. Г. (2003). *Потребности. Интересы. Ценности.* Издательство „Политической литературы“, М.

31. Златкова -Дончева, К. (2020). *Приобщаващо образование за деца с емоционално-поведенчески проблеми*. С.

32. Иванов, А. (1995). *За брака и семейството*. Наука и изкуство, С.

33. Иванов, Ив. (2021). *Организиране на психологическата подкрепа при насилие над деца*. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, ВТ.

34. Иверсън, КМ, Литвак, СД, Пинелс СЛ, Сувак МК, Ваунк РА, Ресик ПА. Предиктори за ревиктимизация на насилието от интимния партньор (2013). *Симптоми на ПТСР, дисоциация и стратегии за справяне. Травматичен стрес.* 26 (1): 102–110. doi:10.1002/jts21781

35. Капалди, DM, Нобъл, NB, Шорт, В., (2012). *Систематичен преглед на рисковите фактори за насилие от интимни партньори. Злоупотреба с партньори*. 3: 231-280.

36. Кек, ME и Сикинк К. (1998). *Активисти отвъд границите. Застъпнически мрежи в международната политика.* Итака и Корнел Университет Прес. Лондон.

37. Клинчарски, В. (2005). *Матрицата. Социалнопсихологически, социологически и културни измерения.* Издателство „Пандора Прим“, С.

38. Корсини, Р. (1998). *Енциклопедия по психология.* С.

39. Коупланд, Уилям Е. и Лили Шанахан, Дженифър Хайнсли и др. (2018). *Асоциация на експозицията на травма в детството с психиатрични разстройства и функционални резултати при възрастни.* 1(7):e184493. doi:10.1001/jamanetworkopen.2018.4493

40. Кутева, В. (2000). *Семейна педагогика*. ВТ

41. Кюблер-Рос, Е. (2018). *За смъртта и умирането.* С.

42. Лазаров, М. (2016). *Махалото на XX век (Социалнополитически промени и ценностна криза).* Изд. „М-18“. С.

43. Лежоа, Жан-Пиер (1996). *Роми, цигани, чалгари.* С.

44. Магер, КЛ, Бресин К, Верона, Е. Пол (2014). *Психопатични фактори и насилие от интимния партньор. Лично разстройство.* 3 :25–267. DOI: 10.1037/

45. Манолов, М. (2020). *Агресията не е сила. Наръчник за лица извършители на домашно насилие*. Силистра.

46. Маринова, Е. (1998). *Личностни нагласи и морални ценности на младежта. В: Социалните науки и социалната промяна в България.*, Акад. Изд.“Проф. М. Дринов“, С.

47. Марушианова, Е., В. Попов (1995). *Циганите в България.* С.

48. Неделчева, Т. (2004). *Идентичност и време.* АИ “Проф. М. Дринов“.

49. Нунев, С. (1995). *Най-общи знания за ромското семейство, сп. „Начално образование“, кн. 1.*

50. Панов, Т. (1984). *Психология на българския народ. Народопсихология на българите – антология.* С.

51. Паспаланова, Е. (1997). *Индивидуализъм и колективизъм – теоретичен анализ на понятията. В: „25 години Институт по психология. Юбилеен сборник“.* АИ „Проф. Марин Дринов“, С.

52. Паспаланова, Е. (1999). *Психологически измерения на индивидуализма.* АИ „Проф. Марин Дринов“, С.

53. Петрова, Кр. (2007). *Лидерите в социално-педагогическите институции.* ВТ.

54. Петрова, Кр. (2001). *Личности, общности и групи в ситуация на риск.* ВТ.

55. Петрова, Кр. (2015). *Рисково поведение и психологическа практика.* ВТ.

56. Пирьов, Г. (1994) *За ролите в семейството, сп. „Начално образование“, кн. 3.* С.

57. Попова, В. (1997). *Преходът – свобода или равенство? В: К. Байчинска (ред.) Преходът в България през погледа на социалните науки.* АИ „Проф. Марин Дринов“, С.

58. *Проблеми на социалната интеграция на младежи от ромската общност (нагласи за труд и професионално обучение*) (2018). Авторски колектив, ВТ.

59. Саломе, Ж. (2000). *Аз + Ти = Ние.* С.

60. Сатир, В. (1997) *Новото човекотворчество*. Издателство „Отворено общество“.

61. Семов, М. (2001). *Българска народопсихология.* УИ “Св. Климент Охридски“, С.

62. Семов, М. (2004). *Глобализацията и националната съдба. Сблъсъкът интереси – разум.* Издателство „Македония прес“.

63. Сигали, В. (1981). *Бъдещето на брака и браковете на бъдещето.* С.

64. Силами, Н. (2018). *Речник по психология.* Изд. Лексикон

65. Силгиджиян, Х., Карабельова, С., Герганов, Е. (2003). Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. В: Годишник на СУ, Книга Психология, т. 94-95, УИ „Св. Кл. Охридски“. С.

66. Смит, С. Г., Чен, Дж., Базил, К. К., Гилбърт, Л. К., Мерик, М. Т., Пател, Н., Уолинг, М., Джейн, А. (2017). *Националният техните интимни партньори и сексуалното насилие. Държавния доклад. Атланта, Джорджия: Национален център за превенция и контрол на наранявания, Центрове за контрол и превенция на заболяванията.*

67. Сп.“Социологически преглед“ (1992). Кн.2, С.

68. Спасовска, К. (2000). *Психология на старата мома.* С.

69. Старева, Л. (2005). *Български обичаи и ритуали.* С.

70. Стоилова, М., Попова, В. (2020). *Ценностната система на съвременния българин.* ИК „Микрокосмос“, С.

71. Страшимиров, А. (1918). *Книга за българския народ.* С.

72. Стоянов, Ив., М. Манолов (2018). *Психология на родителските стилове в полето на жизнения смисъл.* ВТ.

73. Тасевска, Д. (2008). *SOS семейства в криза. Психологическа подкрепа на дисфункционални семейства за ефективно родителство.* УИ „Св. Св. Кирил и Методий“: Велико Търново.

74. Тодорова, Е. (2010). *Поглед към социология на модерното общество.* УИ Стопанство, С.

75. Тодорова, Е., (1994). *Съвременни американски теории за семейството*, С.

76. Тодорова, Е. (1990). *Социална психология.* С.

77. Тодорова, М. и кол. (1991). *Аспекти на етнокултурната ситуация в България.* С.

78. Тодорова, М., (2020). *Аспекти на възпитанието в училищна среда.* Издателство „Либра Скорп“. Бургас.

79. Триандис, Х. (1996). *Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. Социологически проблеми, 1, 5-18.*

80. Тромпенаарс, Ф., Хампдън-Търнър, Ч. (2004). *Да се носиш по вълните на културата: разбиране на културното разнообразие в бизнеса.* Издателство „Класика и Стил“ ООД, С.

81. Философски речник, (1985). С.

82. Фотев, Г. (1992). *Гражданското общество.* Издателство на БАН. С.

83. Фройд, З. (2013). *Въведение в психоанализата.* С.

84. Хаджийски, И. (2002). *Бит и душевност на нашия народ. Избрани съчинения, т. 1,* Издателство „ЛИК Издания“ ЕООД. С.,

85. Хаджийски, И (1966) *Оптимистична теория за българския народ,* С.

86. Шериф (1989). *Психология на социалните норми.* Изд.“Наука и изкуство“. С.

87. Ядов, В. А. (ред.) (1979). *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности.* Издательство „Наука“. Ленинград.

88. Acierno, R, Gray, M, Best, B., (2018). *Rape and physical violence: Comparison of the characteristics of the attack on older and younger adults in the national study for women.* Journal of Trauma and Stress 14: 685 – 695.

89. Beijer, U., Scheffel Birath, C., DeMartinis, V., Af Klinteberg, B. (2015). *Facets of Male Violence Against Women With Substance Abuse Problems: Women With a Residence and Homeless Women. Journal of Interpersonal Violence; Dec 4. pii: 0886260515618211.*

90. Brossoie, N, Roberto, KA (2016). *The responses of community professionals to intimate partner violence against older women in rural areas. Magazine for Violence and Neglect of the Elderly 27: 470 – 488.*

91. Centers for Disease Control and Prevention (2016). *Preventing multiple forms of violence: a strategic vision for connecting the dots, Division of Violence Prevention, National Center for Injury Prevention and Control,* Centers for Disease Control and Prevention, Atlanta, GA.

92. Durevall, D. and A. Lindskog (2015). *Intimate partner violence and HIV in ten sub-Saharan African countries: what do the Demographic and Health Surveys tell us*?, Lancet Glob Health, vol. 3, no. 1, pp. e34–e43.

93. Knight, L and Hester, M (2016) *Domestic violence and mental health in older adults, International Review of Psychiatry, 28(5), pp.464–474 (paywalled and author manuscript)*

94. McGarry, J., Simpson, C, Hinchliff-Smith, K. (2014) *The impact of domestic violence on older women: 3 – 14.*

95. WHO, Preventing Intimate Partner and Sexual Violence Against Women, Taking Action and Generating Evidence, WHO, Geneva, Switzerland, 2010.

96. Garcia-Moreno, C. and C. Watts, (2011) *Violence against women: an urgent public health priority,* Bulletin of the World Health Organization, vol. 89, no. 1, pp. 2-3, 2011.

97. Gevers, A., N. Jama-Shai, and Y. Sikweyiya (2013). *Gender-based violence and the need for evidence-based primary prevention in South Africa", Tech. Rep. 2, African Safety Promotion:* A Journal of Injury and Violence Prevention.

98. Gilbert, LK, Breiding, MJ, Merrick, MT, Parks, SE, Thompson, WW, Dhingra, SS, Ford, DC (2015). Childhood Suffering and Chronic Illness in Adults, 2010 American Journal of Preventive Medicine; 48 (3): 345-349.

99. Hofstede, G. (1994). *Foreword. In: U. Kim et al. (Eds.), Individualism and collectivism: Theory, method, and applications* (pp. ix-xiii). Newbury Park, CA: Sage.

100. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Beverly Hills, CA: Sage.

101. Monnat, SM, Chandler, RF, (2015*). long-term consequences for physical health from adverse childhood experiences. The Sociologist Quarterly*, 56(4): 723-752.

102. Palermo, T., J. Bleck, and A. Peterman (2014). *Tip of the iceberg: reporting and gender-based violence in developing countries. American journal of epidemiology., vol. 179, no. 5, pp. 602–612.*

103. Parsons, T., & Bales, R. (1977). *Family, socialization, and interaction process.* Glencoe: Free Press.

104. Rokeach, M. (1969). *Value systems and religion.* Review of Religious Research, 11, 2-23.

105. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values.* New York: Free Press.

106. Rokeach, M. (1979). *Introduction. In: M. Rokeach (Ed.), Understanding human values: Individual and societal (pp. 1-11).* New York: Free Press.

107. Rokeach, M., & B a ll-R o k e a c h, S. J. (1989). *Stability and change in American value priorities, 1968-1981.* American Psychologist, 44, 775-784.

108. Semahegn, A. and B. Mengistie (2015). *Domestic violence against women and associated factors in Ethiopia; systematic review,* Reproductive Health, vol. 12, no. 1, p. 78.

109. Shahpar. C., and T. D. Kirsch (2018). *WhoTs who in humanitarian emergencies.* Health in Humanitarian Emergencies: Principles and Practice for Public Health and Healthcare Practitioners, vol. 31, p. 25, 2018.

110. Waterman, A. S. (1984). *The psychology of individualism.* New York: Praeger.

111. World Health Organization (2014). *Global status report on violence prevention.* World Health Organization.

112. World Health Organization (2014) *Violence against women: intimate partner and sexual violence against women: intimate partner and sexual violence have serious short- and long-term physical, mental and sexual, and reproductive health problems for survivors:* Fact sheet, World Health Organization.

Интернет-ресурси:

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE

https://www.eiacademy.bg/polezni-saveti/za-roditeli/stilove-na-vazpitanie

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%B4_(%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82)

file:///C:/Users/admin/Downloads/8.1-3.pdf

https://psiholozi.com/%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%B8

https://galina-bg.com/info/prostranstvo-za-roditeli/vidove-semejstva

https://bg.warbletoncouncil.org/tipos-de-familias-561

https://www.roditel-dete.com/2020/05/5.html

file:///C:/Users/admin/Desktop/proekt/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%90-%D0%9D%D0%90-%D0%A1%D0%95%D0%9C%D0%95%D0%99%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%9E%D0%A2%D0%9E.pdf

http://macedonia.kroraina.com/nk_etno/nk_4.htm

https://www.aktsent.com/areas

https://news.bg/health/vse-po-mladi-balgari-pravyat-opiti-za-samoubiystvo.html
https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8
https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8_%D0%B2_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F
https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8
https://libkazanlak.com/page-192.html
https://nmd.bg/domashnoto-nasilie-i-faktorite-za-visokata-tolerantnost-kam-nego/
Types of gender-based violence, https://www-coe-int.web/gender-matters/types-of-gender-based-violence?
https:// agromassidayu.com/nacionalnie-tradicii-armyanskogo-naroda-view-200997
https://libkazanlak.com/page-197.html
http://www.danybon.com/hlapeta/kak-evrejskite-roditeli-vuzpitavat-decata-si/
http://liternet.bg/publish6/ikon/izmeniashtiat.htm.

Нормативни документи:

1. Генерален Секретар на ООН. Спиране на насилието срещу жени. От думи към действия. Налично на https://goo.gl/CiTwtu
2. Декларация на ООН за премахване на насилието срещу жени (DEVAW), Резолюция 48/104 на Общото събрание, 20 декември 1993 г. Член 2 (а).
3. ЗЗД, 2020
4. Жените на ООН, Феминизацията на бедността Информационен лист № 1
5. Информационен портал за благосъстоянието на детето. (2014). Домашното насилие и системата за закрила на децата. Детско бюро, Администрация за деца и семейства, Министерство на здравеопазването и човешките услуги на САЩ.
6. Конституция на Р България, 2016.
7. Конвенция на Съвета на Европа за противодействие на трафика на хора
8. Препоръка Rec (2002) 5 на Комитета на министрите на Съвета на Европа относно защитата на жените от насилие
9. Семеен кодекс, 2021.